

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CLXXVI

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 1

ГЕОРГИЈЕ **О**СТРОГОРСКИ

ПРОНИЈА

**ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ФЕУДАЛИЗМА У ВИЗАНТИЈИ
И У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА**

БЕОГРАД

1951

С Р П С К А А К А Д Е М И Ј А Н А У К А

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CLXXVI

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 1

ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ

ПРОНИЈА

**ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ФЕУДАЛИЗМА У ВИЗАНТИЈИ
И У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА**

БЕОГРАД

1951

SERBISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

SONDERAUSGABEN

Band CLXXVI

BYZANTINISCHES INSTITUT

Band 1

GEORG OSTROGORSKI

DAS PRONOIA-SYSTEM

EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES FEUDALISMUS
IN BYZANZ UND DEN SÜDSLAVISCHEN LÄNDERN

УРЕДНИК

АКАДЕМИК ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
УПРАВНИК ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САН

Приказано на IX скупу Одељења друштвених наука
САН 8-XI-1949

AS
346
B53
knj. 176

Научна Књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Штампања и књиговезница СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА — Космајска бр. 28 — Тел. 24-701

С А Д Р Ж А Ј

	Стр.
Скраћенице често цитираних дела	V
Увод	1
1. Проније и стратиотска имања	5
2. Проније и харистиције	11
3. Почетна фаза система проније у доба владавине чиновничке аристо- кратије	13
4. Развитак система проније у доба владавине војне аристократије	16
5. Византиски пронијари под латинском влашћу	36
6. Пронијари у Никејском царству	41
7. Пронијари у Епирској деспотовини	58
8. Пронија у доба првих Палеолога. Наслеђивање пронија. Борба између пронијара и манастира	61
9. Пронија у доба турске најезде. Давање манастирских имања у пронију	105
10. Пронија уочи пропасти Византиског царства. Пронијари као обласни управитељи	122
11. Пронија у средњовековној Српској држави	127
12. Пронија у Зетској области под млетачком влашћу	151
Регистар	177
Das Pronoia-System. Ein Beitrag zur Geschichte des Feudalismus in Byzanz und den südslavischen Ländern (Zusammenfassung)	187

СКРАЌЕНИЦЕ ЧЕСТО ЦИТИРАНИХ ДЕЛА

- Acta Albaniae = Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, coll. L. de Thalloczy, C. Jireček et E. de Sufflay, I, II (1913, 18).
- Actes de Chilandar = Actes de Chilandar, publ. par L. Petit et B. Korablev. Première partie. Actes grecs, Виз. Врем. 17 (1911), Приложение.
- Actes de Chilandar II = Actes de Chilandar, publ. par L. Petit et B. Korablev. Deuxième partie. Actes slaves, Виз. Врем. 19 (1912), Прил.
- Actes d'Esphigménou = Actes d'Esphigménou, publ. par L. Petit et W. Regel, Виз. Врем. 12 (1096), Прил.
- Actes de Pantocrator = Actes de Pantocrator, publ. par L. Petit, Виз. Врем. 10 (1903), Прил. № 2.
- Actes de Philothée = Actes de Philothée, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Виз. Врем. 20 (1913), Прил.
- Actes de Xénophon = Actes de Xénophon, publ. par L. Petit, Виз. Врем. 10 (1903), Прил. № 1.
- Actes de Zographou = Actes de Zographou, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. A: Actes grecs, Виз. Врем. 13 (1907), Прил.
- Actes de Zographou B = Actes de Zographou, publ. par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. B: Actes Slaves, Виз. Врем. 13 (1907), Прил.
- Akropol. = Geographii Acropolitae opera, ed. A. Heisenberg, I, II, Lipsiae 1903.
- Акты Русск. мон. = Акты Русского на святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона, Киев 1873.
- Alexias = Annae Comnenae Porphyrogenitae Alexias, ed. A. Reifferscheid, I, II, Lipsiae 1884.
- Ангелов, Принос = Д. Ангелов, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, Известия на Камарата на народната култура IV, 3 (1947) 1—46.
- Ashburner, Treatise of Taxation = W. Ashburner, A Byzantine Treatise of Taxation, Journal of Hellenic Studies 35 (1915) 78—86.
- Attaleiotes = Michaelis Attaliotae Historia, ed. I. Bekker, Bonnae 1853.
- Binon, Xéropotamou et St. Paul = St. Binon, Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de St. Paul de l'Athos, Louvain 1942.
- Bréhier, Institutions = L. Bréhier, Le monde byzantin II: Les institutions de l'Empire byzantin (L'Evolution de l'humanité № 32 bis), Paris 1949.
- Bury, Imp. Admin. System = J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911.
- Byz. Neugr. Jahrb. = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.
- Byz. Z. = Byzantinische Zeitschrift.
- Charanis, Monastic Properties = P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers 4 (1948) 53—118.
- Choniates = Nicetae Choniatae Historia, ed. I. Bekker, Bonnae 1835.
- Chronicle of Morea = The Chronicle of Morea, ed. John Schmitt, London 1904.

- Dölger, Chronologisches = F. Dölger, Chronologisches und prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrh., *Byz. Z.* 27 (1927) 291—320.
- Dölger, Facsimiles = F. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931.
- Dölger, Finanzverwaltung = F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrh., *Byz. Archiv* 9, Leipzig 1927.
- Dölger, Gebührenwesen = F. Dölger, Zum Gebührenwesen der Byzantiner, *Études dédiées à la mémoire d'A. Andréadès*, Athènes 1939, 35—59.
- Dölger, Kodikellos = F. Dölger, Der Kodikellos des Christodulos von Palermo, *Archiv f. Urkundenforschung* 11 (1929) 1—65.
- Dölger, Lavraurkunden = F. Dölger, Zur Textgestaltung der Lavraurkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, *Byz. Z.* 39 (1939) 23—66.
- Dölger, Mühle von Chantax = F. Dölger, Die Mühle von Chantax. Untersuchung über vier unechte Kaiserurkunden, *Εἰς μνήμην Στ. Λάμπρου I* (1935) 13—28.
- Dölger, Patmosurkunden = F. Dölger, Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos, *Byz. Z.* 28 (1928) 332—71.
- Dölger, Reg. = F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten), I—III, München 1924, 25, 32.
- Dölger, Schatzkammer = F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.
- Dölger, Urkunden des Joh. Pr. Klosters = F. Dölger, Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, *Sitzungsberichte der Bayer. Akad. d. Wissenschaften*, Phil.-hist. Abt. 1935, 9, München 1935.
- Dölger, Vatopediurkunden = F. Dölger, Chronologisches und diplomatisches zu den Urkunden des Klosters Vatopedi, *Byz. Z.* 39 (1939) 321—40.
- Ε. Ε. Β. Σ. = 'Ελετηρὶς Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
- Флоринский, Афонские акты = Т. Флоринский, Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова, С. Петербург 1880.
- Gerland, Noblesse crétoise = E. Gerland, *Histoire de la noblesse crétoise au Moyen-Âge*, Paris 1907.
- Gregoras = Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen et I. Bekker, I—III, Bonnae 1829—45.
- Грујић, Три хиладарске повеље = Р. Грујић, Три хиладарске повеље, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 1—26.
- Guðas, Ἐγγράφα Βατοπεδίου = Μ. Γουδά, Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, Ε. Ε. Β. Σ. 4 (1927) 211—248.
- Heisenberg, Palaiologenzeit = A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, *Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wissenschaften*, Phil.-philol. u. hist. Klasse, 1920, 10, München 1920.
- Норф, Chron. gr.-rom. = Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Berlin 1873.
- Hopf, Geschichte = C. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit (Ersch-Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* 85, 86), Leipzig 1867, 68.
- Изв. Р. А. И. = Известия Русского Археологического Института в Константинополе.
- Яковенко, Иммунитет = П. А. Яковенко, К истории иммунитета в Византии, Юрьев 1906.
- Јиречек, Историја = К. Јиречек, Историја Срба, превео и допунио Ј. Радонић, I—IV, Београд 1922, 23.
- Kantakuz. = Joannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, ed. L. Schopen, I—III, Bonnae 1828—32.
- Kiunamos = Joannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1836.
- Ktenas, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου = Χ. Κτενά, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερῆς βασιλικῆς πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, Ε. Ε. Β. Σ. 4 (1927) 285—311.

- Lemerle, Actes de Kutlumas = P. Lemerle, Actes de Kutlumas (Archives de l'Athos, publ. sous la direction de G. Millet, II), Paris 1945.
- Lemerle, Philippines = P. Lemerle, Philippines et la Macédoine orientale, Paris 1945.
- Lemerle - Soloviev, Trois chartes = P. Lemerle et A. Soloviev, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumas, Annales de l'Institut Kondakov I I (1940) 129—46.
- Ljubić, Listine = S. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, I—X, Zagreb 1868—91.
- Ljubić, Skad. zemljišnik = S. Ljubić, Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine I 4 (1882) 30—57.
- Макушев, Прония = В. Макушев, О пронии в древней Сербии, Ж. М. Н. Пр. 175 (1874) 1—207.
- Майков, Прония = А. А. Майков, Что такое прония в древней Сербии? Чтения в Имп. Общ. Истории и Древностей Российских 1868, кн. I, 227—32.
- М. М. = F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonae 1860—90.
- Мошин, Акти = В. Мошин, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939).
- Мутафчиев, Войнишки земи = П. Мутафчиев, Войнишки земи и войници в Византия през XIII—XIV в., Списание на Българската Академия на науките 27 (1923) 1—114.
- Новаковић, Законик = Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана цара Српског, 2 изд., Београд 1898.
- Новаковић, Зак. споменици = Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњег века, Београд 1912.
- Новаковић, Пронијари = Ст. Новаковић, Пронијари и баштиници (спахије и читлук сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII до XIX в., Глас I (1887) 1—102.
- Новаковић, Српска војска = Ст. Новаковић, Стара српска војска, Београд 1893.
- Острогорский, Писцовые книги = Г. Острогорский, Византийские писцовые книги, Byzantinoslavica 9 (1948) 203—306.
- Ostrogorsky, Agrarian Conditions = G. Ostrogorsky, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire I (1942) 194—223.
- Ostrogorsky, Geschichte = G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates (Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 1, 2), München 1940.
- Ostrogorsky, Steuergemeinde = G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrh., Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 1—108.
- Pachym. = Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Paleologio libri tredecim, ed. I. Bekker, I—II, Bonnae 1835.
- Панченко, Крестьянская собственность = Б. А. Панченко, Крестьянская собственность в Византии, Изв. Р. А. И. 9 (1904) 1—234.
- Pitra, Analecta = I. B. Pitra, Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata VI, Parisi et Romae 1891.
- Regel, Χρυσόβουλλα Βατολεδίου = W. Regel, Χρυσόβουλλα και γράμματα τῆς ἐν τῷ ἀγίῳ ὄρει Ἄθῳ ἐκτῆς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατολεδίου, ἐν Πετρούπολει 1898.
- Rouillard - Collomp, Actes de Lavra = G. Rouillard et P. Collomp, Actes de Lavra I (Archives de l'Athos, publ. sous la direction de G. Millet, I), Paris 1937.
- Скабаланович, Государство и церковь = Н. Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI в., С. Петербург 1884.
- Skylitzes = Georgii Cedreni — Ioannis Skylitzae opera, ed. I. Bekker, Bonnae 1838, 39.
- Soloviev, Diplômes de Menoikeon = A. Soloviev, Les diplômes grecs de Menoikeon, Byzantion 9 (1934) 297—325.
- Соловьев, Одабр. Споменици = А. Соловьев, Одабрани споменици српског права, Београд 1926.

VIII

- Соловьев-Мошин, Грчке повеље = А. Соловьев и В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.
- Stein, Untersuchungen = E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 2 (1923/25) 1—62.
- Тарановски, Српско право = Т. Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави I: Историја државног права, Београд 1931.
- Theophanes = Theophanis Chronographia, ed. C. De Boor, I, II, Lipsiae 1883, 85.
- Theophanes cont. = Theophanes continuatus, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.
- Успенский, Прония = Ф. И. Успенский, Значение византийской и южнославянской пронии, Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского, С. Петербург 1883, 1—32.
- Успенский, Мнения и постановления = Ф. И. Успенский, Мнения и постановления константинопольских поместных соборов XI и XII вв. о раздаче церковного имущества, Изв. Р. А. И. 5 (1900) 1—48.
- Васильевский, Материалы = В. Г. Васильевский, Материалы для внутренней истории византийского государства, Ж. М. Н. Пр. 202 (1879) 160—232 (= Труды В. Г. Васильевского IV, 250—331), 368—438; 210 (1880) 98—170, 355—440.
- Виз. Врем. = Византийский Временник.
- Xanalatos, Beiträge = D. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrída, München 1937.
- Zachariá, Geschichte = C. E. Zachariá von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, 3 Aufl., Berlin 1892.
- Zepos, Jus = J. et P. Zepos, Jus graecoromanum, I—VIII, Athenae 1931.
- Zonaras = Ioannis Zonarae Epitomae historiarum, ed. M. Pinder, I—III, Bonnae 1841—1897.
- Ж. М. Н. Пр. = Журнал Министерства Народного Просвещения.
-

УВОД

Питање феудализма је исто толико основни проблем историје Византије и средњовековних словенских земаља колико и историје западноевропских држава. Но док је феудализам на Западу проучен до у најмање детаље, а већег маха узело је и проучавање феудализма у средњовековној Русији, дотле феудализам у Византиском царству и у јужнословенским земљама византиске културе није још проучен ни у својим најважнијим цртама.

Да би се истраживање византског феудализма поставило на чврст темељ, потребно је да се пре свега пажљиво испитају његови најбитнији елементи. Потребно је на првом месту да се на основу свих расположивих извора да једна детаљна анализа развитка система проније. Јер пронија је најбитнија и најмаркантнија појава у историји византског феудализма, изванредно важна и за историју феудализма у јужнословенским земљама.

Крајње оскудна литература о пронији, и то нарочито о пронији у самој Византији, јасније него ишта друго показује како се мало пажње поклањало проблемима феудализације византиске државе. Питање византиске проније, као и толика друга важна питања византиске историје, први је покренуо велики руски византолог Ф. И. Успенски у својој пре скоро седамдесет година објављеној студији о значају византиске и јужнословенске проније¹⁾. Пронијом у средњовековној Србији позабавила су се пре тога још два друга руска научника, А. Мајков и Макушев²⁾. Према томе проучавање историје проније почело је са испитивањем ове установе у средњовековној Српској држави.

Међутим, први истраживач који се специјално осврнуо на питање проније, А. Мајков, не само да није повезао српску пронију са византиском установом од које она потиче, него није ни слутио о њеном византиском пореклу. Док се у свом специјалном чланку о пронији у старој Србији А. Мајков уопште није

1) Ф. И. Успенский, Значение византийской и южнославянской прони, Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского, С. Петербург 1883, стр. 1—32.

2) А. А. Майков, Что такое прония в древней Сербии, Чтения в. Импер. Общ. Ист. и Древн. Росс. 1868, I, 227—232. — В. Макушев, О пронии в древней Сербии, Ж. М. Н. Пр. 175 (1874) 1—20.

осврнуо на питање порекла проније, дотле је он у једном ранијем раду о српској земљишној својини, понављајући мишљење Шафарика³⁾, према коме реч пронија долази од немачке речи Fhone, приписао пронији германско порекло. „Срби су вероватно, каже Мајков, позајмили ову реч још у оно доба кад су били суседи Гота“.⁴⁾ Специјални чланак Мајкова о пронији заснива се само на једном документу, повељи босанског краља Стефана Томашевића логотету Стефану Ратковићу из 1458 г., коју је тада први пут у потпуности објавио Ф. Рачки.⁵⁾ Полазећи од овог интересантног документа, на који ћемо се доцније осврнути, Мајков је правилно схватио да је пронија била власништво које се давало на привремено уживање, па је истакао сличност између проније и московског поместија; док у свом првом раду, у коме се он користио само подацима Душановог Законика и кратким споменима о пронији у повељи Стефана Лазаревића Хилендару из 1403/5 г., Мајков још није могао, како он сам то каже, „тачно одредити какав се правни појам везивао за назив проније.“ Ипак, рекло би се, да се Мајков пребацио кад је изјавио да је повеља Стефана Томашевића „разјаснила ово питање и да га наука може да уброји у решене ствари.“⁶⁾

На византиско порекло српске проније указао је, међутим, већ Даничић у свом Речнику.⁷⁾ Ова чињеница, коју је Мајков превидео, била је позната другом по времену истраживачу јужнословенске проније, Макушеву. Али се ни Макушев у својој врло драгоценој расправи не осврће на пронију у Византији и не повезује јужнословенску пронију са византиском. Вредност расправе Макушева састоји се у томе, што је он искористио, а делом и објавио, неиздате документе Млетачког архива, који бацају светлост на ширење проније у словенским и албанским покрајинама под млетачком управом у XV веку. Истина, ови документи упознају нас са пронијом само на периферији њеног ширења и само у последњем стадију њеног развитка, али су они ипак неоспорно од великог интереса, па ћемо се осврнути на тај материјал на оном месту које му припада у оквиру једног општег посматрања развитка проније на Балканском Полуострву. У сваком случају, на основу материјала који је проучио, Макушев је могао да поткрепи у основи тачно схватање Мајкова да је пронија претстављала једно привремено и условно власништво.

³⁾ P. Šafarik, Geschichte der Südslavischen Litteratur III, 162.

⁴⁾ А. А. Мајков, О земельной собственности в древней Сербии, Чтения в Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс. 1860, I, стр. 29, прим. Да забележимо као занимљивост да је још 1902 г. Gumpłowicz изводио српску пронију из немачког Fhone, како би тиме поткрепио своју теорију о германском пореклу Срба и Хрвата: L. Gumpłowicz, Chorwaci i Serbowie, Warszawa, 1902, str. 25.

⁵⁾ Rad I (1867). Одломак из ове повеље штампан је и у Miklošića, Monumenta Serbica (1855) p. 481, br. 384.

⁶⁾ Мајков, Пронија 229.

⁷⁾ Даничић, Рјечник из књижевних старина српских, II, 458, где се даје ово тумачење: прониа, дрвоица, fundus ad usufructum datus.

Српској пронији посветио је доцније једну специјалну студију и Стојан Новаковић.⁸⁾ Заслуга Стојана Новаковића састоји се у томе што је он добро схватио и јасно истакао основну разлику између проније и баштине, слажући се у томе с Мајковим и Макушевим, мада, како изгледа, Новаковић за чудо није познавао њихове радове. Расправљајући о византиској пронији, Новаковић полази искључиво од материјала и резултата Ф. И. Успенског, тако да у погледу византиске проније његова позната студија не пружа ништа ново.

Према томе, установа проније у средњовековној Србији проучена је, мада и недовољно, ипак више него пронија у самој Византији. Стога се чак створило мишљење да о пронији у Србији има више изворних података него о пронији у Византији. У ствари пак, изворни византиски материјал о пронији, нарочито материјал којим ми данас располажемо, неупоредиво је богатији и обимнији, и од тог материјала треба у првом реду да полази свако систематско истраживање развитка ове византиске установе.

После Успенског, највише пажње је поконио пронији у Византији бугарски византолог П. Мутафчијев, посветивши њеној анализи једно посебно поглавље у својој студији о војним имањима у Византиском царству.⁹⁾

Сем ово неколико радова неколицине словенских научника, од којих су се само двојица детаљније позабавила пронијом у самој Византији, имамо само краћих и више или мање случајних напомена о пронији у делима научника који, проучавајући унутрашњу историју Византије, односно Србије, нису могли а да се не осврну и на проблем проније.¹⁰⁾

⁸⁾ Ст. Новаковић, Пронијари и баштинци (спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX века, Глас I (1886) 1—102. Уп. и Ст. Новаковић, Стара српска војска, Београд 1893, 67 сл.

⁹⁾ П. Мутафчиев, Војнишки земи и војници в Византија през XIII—XIV в., Списание на Бълг. Академия на науките 27 (1923) 1—114; на пронију се односи гл. 6, стр. 37—61.

¹⁰⁾ Чак и у драгоценом истраживању В. Г. Васиљевског, Материјали и у најдетаљнијем раду из византиске аграрне историје од Панченка, Крестьянская собственность наилазимо само на узгредне напомене о пронији. Остављајући на страну кратке напомене о пронији у другим истраживањима, да наведемо само оне радове чији су се аутори нешто детаљније позабавили питањем о пронији и чије напомене имају изван самосталан значај: Скабаланиович, Государство и церковь 264—266; Heisenberg, Palaiologenzeit 70—75; Stein, Untersuchungen 9,15 sq; A. Vasiliev, On the Question on Byzantine Feudalism, Byzantion 8 (1933) 590—592; F. Dölger, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz, Bulletin Inter. Comm. of Hist. Sciences 5 (1933) 14; F. Dölger, Lavraurkunden, 34, 59; F. Dölger, Byz. Z. 26 (1926) 105—106; G. Ostrogorsky, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrsh. f. Sozial und Wirtschaftsgesch. 22 (1929) 139—140; G. Ostrogorsky, Agrarian Conditions, 215—217; И. Соколов, Материјали по земельно-хозяйственному быту Византии, Изв. Акад. Наук СССР 1931, № 6, 705—712; Соловьев-Мошин, Грчке повеље 485; детаљније се зауставио на питању проније: P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers 4 (1948) 87—91, 104 sq, с којом сам се расправом упознао тек по завршетку овог рада. О пронији у Србији, сем горе наведених специјалних радова: Јиречек, Историја III, 66—69; Т. Тарановски, Српско право 33—37.

Расправа Успенског претстављала је за оно време у коме је објављена несумњиво један управо изванредан рад. Али разуме се да на основу грађе са којом се онда располагало Успенски још није могао да да једну праву и потпуну слику о развиту пронија у Византиском царству.¹¹⁾ Ипак је он тачно схватио суштину система проније кад га је дефинисао као „додељивање насељених земаља и других рентабилних добара власти као награду за указану услугу и под условом вршења одређене службе“,¹²⁾ и то „пре свега као награду за војне заслуге и под условом даљег вршења војне службе“.¹³⁾

До сасвим супротних закључака дошао је Мутафчијев. Неоспорна и велика заслуга Мутафчијева је у томе што је он проучио велики број извора, искористио, мада и није исцрпео, веома обиман материјал повеља, већим делом још непознатих у време објављивања расправе Успенског, а поред тога пажљиво испитао и текстове византиских писаца који садрже податке о пронији. Што се пак тиче његових резултата, ако се његови кроз негативни закључци могу сматрати као резултати, то се мора рећи да је Мутафчијев питање о суштини проније више замрсио него ли разјаснио и унапредио. Главна његова теза је тврдња да византиска пронија, супротно мишљењу Успенског, уопште није имала војног карактера. Проније су даване војним лицима, али су даване и лицима која нису имала ништа заједничког са војском. С друге стране, обавезом војне службе били су оптерећени и баштински поседи. Из тога, према Мутафчијеву, треба закључити да пронија у Византији није имала никаквог нарочитог војног значаја, а уколико је и била оптерећена војном обавезом, она се у томе ништа није разликовала од осталих врста земљопоседа, такође оптерећених том обавезом. Истина, Мутафчијев признаје да се у српским и млетачким документима војни карактер проније испољава на потпуно јасан начин, али се, по његовом мишљењу, из те чињенице не могу правити никакви закључци о суштини византиске проније, јер је пронија у јужнословенским земљама могла добити значење које она у Византији није имала.

Као што ћемо видети, ова схватања су потпуно нетачна. Тачно је, наравно, да проније нису даване само војним лицима и да су извесном војном обавезом биле оптерећене и баштине, па чак и црквена и манастирска имања. Но, на пример, и у средње-вековној Русији поместија су давана као награда не само за војну службу, него и за друге врсте јавне службе, а војну службу вршила су не само поместија, него и баштине (вотчини), па ипак још нико није негирао војни значај система руског поместија. Поред тога, војна служба проније не значи увек личну војну службу пронијарову, па према томе чињеница да овај или онај

¹¹⁾ У својим доцнијим радовима Успенски се на жалост није више освртао на питање проније, а није се њега дотакао чак ни у расправи: Социјална еволуција и феодализација у Византији, *Анналы* 2 (1923) 95—104.

¹²⁾ Успенский, Прония 1.

¹³⁾ Успенский, Прония 22.

пронијар није био војник нимало још не доказује да његова про- нија није била оптерећена обавезом вршења војне службе. На- против, припадност војном сталежу огромне већине византиских пронијара јасно говори у прилог војног значаја установе проније. С друге стране, чињеница да су и баштине, поред осталих дуж- ности, биле оптерећене и обавезом војне службе не значи да су оне вршиле исту војну службу и у истом обиму као и проније. Неразумљиво је, најзад, како је могла пронија у Српској држави, у коју она продире из Византије, јављајући се најпре на освоје- ним од Византије територијама, имати од самог почетка војни карактер, ако га пронија у Византији није имала.

Основна грешка Мутафчијева састоји се у томе, што је он изгубио из вида да се свака историска појава у току времена развија и мења, па није водио рачуна о хронологији појединих изворних података, већ је покушао да обухвати систем проније, који је у Византији постојао пуних четири стотине године, у једној општој дефиницији. Но изналажењем такве једне опште формуле историске појаве се неизбежно лишавају сваке конкретне садр- жине. И заиста, Мутафчијев врло много говори о томе шта про- нија није била, а врло мало уме да каже о томе шта је она била и зашто је одиграла тако значајну улогу у унутрашњем развоју Византиског царства од средине XI века па све до његове пропасти.¹⁴⁾

Међутим, ако изворну грађу распоредимо хронолошки, како то и треба чинити код сваког историског посматрања, онда ћемо лако видети да се подаци у којима пронија нема војног карактера углавном односе на први стадијум њеног развоја. У првом, и то врло кратком периоду свог развоја пронија заиста није имала војног значаја, али је она добила тај значај већ у доба Комнина, па је отада обавеза војне службе неоспорно постала једна карак- теристична и битна особина система проније.

У нашем истраживању, ми ћемо прво детаљно проучити историју проније у Византији, полазећи од података византиских извора, јер пре свега треба разјаснити питање суштине проније у самој Византији, тј. тамо где је она настала. Ово је тачно иста- као и Успенски, рекавши да се „пронија мора проучавати пре свега на основу византиских извора“.¹⁵⁾ Тек после тога моћи ћемо да пређемо на историју проније у средњовековној Српској држави и да, уколико то изворни материјал допушта, детаљно проучимо и развој проније у Србији, Македонији и Зети.

1. Проније и стратиотска имања

Као што је познато, грчка реч *πρόνοια* значи бригу, старање, затим надзор, управу; у црквеном смислу — провиђење. Свој специјални смисао добила је ова реч отуда што је византиска

¹⁴⁾ Стога не бих се могао сложити с Делгером Вуз. Z. 26 (1926) 102—113, који у својој врло садржајној критици о раду Мутафчијева каже да је поглавље о пронији најуспелији део тог рада.

¹⁵⁾ Успенски и, Прония 4.

царска влада давала извесним лицима земље и друга добра на управу — *εἰς πρῶτοιαν* или *κατὰ λόγον προνοίας*, а затим је и само на овакав начин додељено имање почело да се скраћено назива пронијом.

У многим случајевима се за таква имања употребљава и реч *οἰκονομία*, тако да су *πρῶτοια* и *οἰκονομία* често истоветни појмови. Што се пак тиче власника проније, то се он у словенским средње-вековним изворима редовно назива пронијар, а исто тако га и латински и италијански документи редовно зову *pronarius* одн. *pronario*, док се, напротив, у византиским изворима израз *προνοίτριος* употребљава врло ретко, и то углавном незванично. Званични назив власника проније у Византији гласи војник—*στρατιώτης*. Довољно је да се констатује ова чињеница, па да се отклони свака сумња о војном карактеру византиске проније.

Како се у византиским изворима власници пронија називају стратиотима, исто онако као и власници војничких (стратиотских) имања претходног периода, то се у науци није увек увиђала основна разлика између пронија и старих стратиотских имања насталих у раном средњем веку у вези са организацијом тема.¹⁶⁾ Међутим, разлика између пронијара и стратиота старога кова не само да је велика него је и врло важна за разумевање социјално-историског развика Византиског царства. Стога морамо да се укратко осврнемо на систем стратиотских имања и да истакнемо разлику која је постојала између овог система и система позновизантиске проније. Јер, да би се утврдила суштина проније као социјално-историске појаве, треба пре свега да је ставимо у оквир општег социјално-историског развика Византиског царства и да одредимо њено место у том развикау.

Ми не можемо, наравно, да дамо овде детаљнију карактеристику система стратиотских имања.¹⁷⁾ Важно је само да у главним цртама прикажемо историју развика система стратиотских имања и да истакнемо оне његове особине по којима се тај систем из основа разликовао од система пронијарског земљопоседа. Као што је познато, већ у Римском царству у пограничним областима давана су имања војницима, који су били дужни да бране границе царства. Овај систем пограничне војне службе, чију су економску основу чинили земљишни поседи војника-граничара, остао је на снази у Византији, где су римски *limitanei* добили грчки назив *ἀκρίται*.

¹⁶⁾ Тако мешање пронија и стратиотских поседа видимо код Новаковића, Пронијари и Јиречека, Историја III, 66 сл., као и код Heisenberg, Palaiogenzeit. На ово је већ указао, критикујући схватања Новаковића и Јиречека, Тарановски, Српско право, 34 сл., који је врло јасно истакао разлику између пронија и стратиотских имања. Основна разлика између пронија и стратиотских имања наглашена је такође у мојим горе наведеним радовима и у извршном истраживању Stein, Untersuchungen.

¹⁷⁾ Уп. Васильевски й., Материалы, Труды IV, 250 сл.; Скабаланович, Государство и церковь 300 сл.; Успенский, Военное устройство византийской империи, Изв. Р. А. И. 6 (1900) 199 сл.; E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart, 1919, 134 sq; G. Ostrogorsky, Agrarian Conditions, 196 sq, 204 sq; Geschichte 57 sq, 131 sq.

Стварањем тематског уређења, у VII веку, војницима се додељују имања у свим темама, тј. на целој територији која је преостала царству и која се налазила под његовом непосредном влашћу. На тај начин војну организацију Позноримског царства, чију је главну основу чинила страна најамничка војска, замењује нови поредак, чије језгро сачињавају стратиоти насељени у византиским темама. Недостатак људства, који је био један од главних узрока кризе не само војног него и целог економског и политичког система Римско-византиског царства, био је попуњен приливом огромних маса Словена, који су, продирући у пределе царства, подмладили застарели организам римско-византиске државе и удахнули нов живот како војној тако и економској организацији царства. Не само на Балканско Полуострво, које се у свом највећем делу претворило у једну чисто словенску територију, него и у Малу Азију продиру почев од VII века Словени, које сама византиска влада овде насељава било као стратиоте, било као сељаке. Појава широког слоја слободног сељаштва у Византији, које се развија упоредо са сталезом насељених по темама стратиота, јесте главни израз оне дубоке унутрашње обнове коју почев од VII века доживљује Византија услед унутрашњих реформи, као и услед притицања свежих снага словенске имиграције.

Изванредна отпорност и све већа снага Византиског царства у времену од VII до почетка XI века објашњавају се унутрашњом чврстином тадашње византиске државе, чија се економска и финансиска моћ заснивала пре свега на ситном земљопоседу слободних сељака, а војна моћ на ситном земљопоседу стратиота. Уствари стратиот који поседује своју парцелу земље није ништа друго но сељак обавезан на вршење војне службе. Како сељак, тако и стратиот сам обрађује своју земљу заједно са члановима своје породице. Он је знатно мање оптерећен поразима него сељак, а добија и малу плату, али је зато дужан да се на позив јави у војску са коњем и оружјем.

Према томе, живот стратиота у основи је исти као и живот сељака и често стратиоти и сељаци припадају једној те истој сеоској општини. Имања која служе стратиотима као подлога за њихову егзистенцију и за вршење војне службе, по својим размерама и својој вредности, одговарају отприлике парцелама сељака средњег или вишег имовног стања. Према новели Константина Порфирогенита минимална вредност имања стратиота-коњаника и морнара поморских тема, оптерећених дужношћу изграђивања и снабдевања својих бродова, требало је да износи четири фунте злата, а вредност имања морнара царске флоте, који су добијали плату, две фунте злата.¹⁸⁾ Има разлога да се претпостави да се као нормалан годишњи приход стратиота сматрала свота од 18,5 номизми.¹⁹⁾

¹⁸⁾ Zepos, Jus I, 222 sq. Dölger Reg. 673.

¹⁹⁾ Уп. познати приказ Теофана о мерама цара Нићифора I (Theophanes 486), где се између осталог каже да је Нићифор I натерао и сиромаше да врше војну службу, а да је те сиромаше издржавала сеоска општина, плаћајући сваке године 18 $\frac{1}{2}$ номизми.

Према Василикама²⁾ стратиота наслеђује његов најстарији син, преузимајући заједно са очевим имањем и дужност вршења војне службе, док се остали потомци стратиота очигледно стапају са сељачком масом или добијају нова војничка имања. Из горе наведене новеле Константина VII види се да су стратиоти имали право да предају своја имања у наследство, наравно, опет заједно са њиховом војном обавезом, „по низлазној, узлазној и споредној линији, законитим, или физичким потомцима, као и нерођацима из сељачких редова“²¹⁾ — другим речима свакоме претставнику свога сталежа. Напротив, стратиотима је најстрожије (*παυτὶ τρῶπι*) забрањено да узимају као наследника лица вишег сталежа (*ἀξιώματιχούς*). Исто тако и приликом забране продаје стратиотских имања нарочито се истиче да се куповина таквих имања не дозвољава пре свега угледним и племенитим лицима, црквеним достојанственицима и установама, као и уопште свим „моћним“ људима, у која се убрајају сви чиновници до схоларија, тј. све до нижих чиновника гардиских престоничких пукова.²²⁾

Према томе, припадници вишег сталежа не могу да буду власници стратиотских имања. Како у спометутој новели Константина VII, тако и у свим осталим законским одредбама X века издатим у заштиту ситног — сељачког и стратиотског — земљопоседа од насртаја велепоседника-феудалаца, сељаци и стратиоти убрајају се у једну класу „сиромашних“ и јасно се супротстављају класи „моћних људи.“ Заиста, у социјалном и економском погледу између сељака и стратиота нема битне разлике. Иста је била и њихова судбина.

Од X века стратиотима и сељацима запретила је једна општа опасност. Велепоседници, чија је економска снага брзо расла, теже затим да се дочепају сељачких и стратиотских имања, претварајући њихове власнике у своје кметове — парике. Царска влада покушава да спречи тај процес и да одбрани ситни посед сељака и стратиота, чије је слабљење подривало саме основе војне и економске моћи царства. Међутим, у дугој и упорној борби између

²⁰⁾ Basilica V, p. 190 (ed. Heimbach). Исто, у скраћеном облику, у Synopsis Basil. IV, cap. 21 и Harmenopolos 182, cap. 12. За чудо Мутафчиев, Војнишки земи 20 сл. сматра да се одредбе Василика и Синописа (X в.) односе не на стратиоте него на најамнике, иако је несхватљиво о каквом се наслеђивању могло радити у најамничкој војсци; напротив, Харменопулов текст (XIV в.) Мутафчиев односи на стратиоте, иако Харменопул скоро дословно понавља одредбу Синописа. (Треба напоменути да се Харменопул не може без оградe користити као извор за прилике XIV века, јер Харменопулово дело претставља компилацију која често нимало не одражава стварне прилике свога времена). Ова теорија, на чију је погрешност указао већ у својој критици Dölger, Byz. Z. 26 (1926) 109 sq., почива на потпуно нетачном гледишту да су стратиотска имања настала тек у X веку.

²¹⁾ Jus I, 223: εἴτε κατόντες εἴεν πρὸς οὓς παραλέμονται εἴτε ἀνιόντες εἴτε ἐκ πλαγίου... γνήσιοι ἢ φυσικοὶ ἢ ἐξωτικοὶ παγανοὶ κληρονόμοι. Овај последњи израз Dölger, Reg. 673, преводи нетачно као „ausländische Erben“. παγανός има овде своје првобитно значење — „rusticus“ и значи просто сељака.

²²⁾ Схоларијима се зову не само припадници схола, него и три остале тагме, како се то види из De caerim. 666, 3—13. cf. Burg, Imp. Admin. System 48.

централне власти и велепоседничке феудалне аристократије,²³⁾ феудална аристократија је најзад победила. Већ Нићифор Фока (963—969), типичан претставник малоазиског племства, ишао је за тим да лиши сељаштво оних преимућстава која им је осигурало претходно законодавство; у исто време Нићифор Фока покушава да повећа вредност стратиотских имања од 4 на 12 фунти злата и тиме да одвоји стратиоте од њихове првобитне сељачке основе.²⁴⁾ Истина, Василије II (976—1025) поново је преузео борбу у корист ситног земљопоседа и водио је са крајњом енергијом, али је он био последњи византиски владар који се противио политичким и економским прохтевима феудалне аристократије. Његови слаби наследници капитулирали су под њеним притиском, па је отпочео процес брзог и незадрживог пораста велепоседништва и исто толико брзог опадања ситног земљопоседа сељака и стратиота, процес брзе феудализације царства, услед чега се у XI веку потпуно мења цела социјално-економска структура Византиског царства. Нема сумње да је тај процес био главни узрок унутрашњег опадања Византиског царства, које је на крају крајева довело и до његове спољне пропасти.

Један од најважнијих фактора феудализације византиске државе била је управо пронија. Истина, стратиоти и стратиотска имања нису потпуно нестали. Они постоје и у позновизантиско доба, као што постоје и слободни сељаци.²⁵⁾ Али, у поређењу са претходном епохом, њихов број и значај је ништаван, и стратиоти више нису носиоци војне моћи царства, као што су били од VII до почетка XI века, у доба војног сјаја Византија.²⁶⁾ Док у пољопривреди поново господари велепоседништво, дотле основу војне снаге Позновизантиског царства не чине више ситни земљопоседници-стратиоци, већ страни најамни војници, а поред њих, почев од доба династије Комнина, велепоседници-пронијари. Пронијари донекле замењују старе стратиоте. Позновизантиски систем проније настаје после и услед опадања сталежа стратиота претходног периода. Тиме се донекле и објашњава што се пронијари у византиским изворима обично називају стратиотима, исто онако како су се називали и војници — власници ситних сељачких имања; а с друге стране, и назив пронија, који је ушао у употребу као

²³⁾ Историја ове борбе, која претставља најважнији и одлучујући моменат у социјално-економском развоју Византије, изврсно је приказана у класичној студији Васиљевског, *Материјали, Труды IV*, 250 сл. Уп. и Ostrogorsky, *Agrarian Conditions* 204 sq.

²⁴⁾ Социјални смисао ове мере Нићифора Фоке тачно је осетио већ С. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig 1894, 56.

²⁵⁾ На слободне сељаке наилазимо још у документима XIV века. Ово је истакао већ Ф. И. Успенский, *К истории крестьянского землевладения в Византии*, Ж. М. Н. Пр. 225 (1883) 30 сл., 301 сл.

²⁶⁾ Постајање стратиота Мутафчиев, Војнички земи прати до средине XIV века, кад су стратиоти, по његовом мишљењу, нестали. Треба уосталом истаћи да Мутафчијев односи на стратиоте и многе податке, који у ствари говоре о пронијарима, како би одбранио своју теорију о томе да проније нису имале војног карактера.

назив за велике поседе оптерећене дужношћу вршења војне службе, почиње да се примењује и на парцеле преосталих ситних стратиота старог типа.

За разлику од стратиотских имања ранијег периода, која су се, као што смо видели, слободно и неограничено наслеђивала, пронија, барем у почетку, била је лично, обично доживотно власништво, које се давало уз одређене услове, за личне заслуге пронијара и које се није могло ни отуђивати, ни наслеђивати. Према томе, у систему проније јаче је изражен принцип условљености власништва. Али основна разлика између стратиотских имања и пронија није се састојала у различитим правним условима власништва, тим пре што се, као што ћемо видети, временом и проније све чешће претварају у наследна власништва. Основна разлика између пронијара и стратиота старог типа лежи у супротности њиховог социјалног и економског бића, као што смо покушали да покажемо у нашем претходном излагању.

Пронијари и стратиоти су претставници двеју различитих друштвених средина. Док су стратиоти старог типа били припадници класе слободног сељаштва и, као сељаци, сами обрађивали своје њиве, дотле су пронијари припадници сталеза феудалног племства. То су дворани и велепоседници за које раде и чију земљу обрађују зависни од њих кметови — парици. То су управо они „моћни људи“ (*οἱ δυνατοί*) које византиско законодавство X века тако јасно супротставља и сељацима и стратиотима, и од којих је оно узалудно покушавало да одбрани и сељачке и стратиотске поседе.

У X веку ови „моћни људи“ тежили су за економском и политичком превлашћу. У идућем веку, слоивши отпор централне власти, они су ту превласт стварно и стекли, потчинивши својој вољи царску владу и претворивши је у експонента својих сталешких интереса. После дуже борбе између супарничких струја победничке аристократије, борбе која чини главну садржину историје друге и треће четвртине XI века, с династијом Комнина дошла је на власт војна феудална аристократија. Из њене средине и произлазе велепоседници-војници, тј. пронијари.

Сличност између стратиотских имања и пронија била је, дакле, само привидна. Суштина ових двеју појава и њихова историска улога била је потпуно различита па чак и супротна. Стратиотска имања била су главна основа снаге Византиског царства. Проније су постале један од елемената његовог распадања.²⁷⁾

²⁷⁾ Треба рећи да је из основе погрешан закључак Успенског, Прония 30, „да се пронија мора сматрати као противтежа поретку који је претио да прогута ситни земљопосед и који се испољава у новелама X и XI века“. Напротив, пронија је била једна од најјаснијих манифестација оног поретка који није само претио да прогута, него је у знатној мери и прогутао ситни земљопосед. Много је правилније гледиште С к а б а л а н о в и ч а, Государство и церковь 266: „Систем проније претстављао је највећу опасност за сељаштво, његову слободу и благостање. Давање општинских земаља у пронију директно је упропашћавало сеоску општину... Слободни сељаци долазили су у зависан однос од пронијара, којима су били дужни да плаћају дажбине и да работају; по свом положају они су се

2. Проније и харистикије

Упркос сличности своје основне функције, проније и стра-тиотска имања претстављала су, дакле, две из основе различите па чак и супротне социјално-историске категорије. Напротив, социјално-историску категорију сличну пронији претстављају тзв. харистикије. Међутим, харистикије нису имале оне јавно-правне функције које су биле карактеристичне за проније и за стра-тиотска имања. Као што је познато, харистикарни систем састоји се у делењу путем даривања (*διὰ χριστιανῆς*) манастира и манастирских поседа утицајним духовним и нарочито световним лицима. Као татор додељеног му манастира харистикар је преузимао бригу о његовом економском унапређивању и уједно се користио његовим приходима. Таква даривања првобитно су вршиле пре свега црквене власти, а доцније, и то у све већој мери, и сама царска влада, која се при томе руководила не толико интересима додељених манастира колико жељом да награди људе који су се били истакли у њеној служби. Харистикије су претстављале извор прихода за којим су тежили претставници византиске властеле, тражећи и просећи таква даривања. Није био редак случај да је једно лице држало на основу харистикије неколико манастира. Тако, на пример, Псел је имао најмање пет харистикија у разним покрајинама царства.²⁸⁾

Није потребно да улазимо у детаљније посматрање харистикарног система.²⁹⁾ Тај систем интересује нас само утолико уколико може да допринесе разјашњењу питања о постанку и суштини система проније. Оно што смо напред рекли довољно је да се уоче основне црте као сличности тако и разлика између проније и харистикије. И једна и друга врста власништва настаје на основу даривања. Добијајући даровницу, и пронијар и харистикар постају управници дарованог имања. Назив харистикије обележава саму радњу даривања, док назив проније указује на циљ даривања. Но пошто је функција управљања карактеристична и за харистикаре, то се и на њихову управу понекад примењује израз *πρῶτος* у његовом општем смислу, те се и сами харистикари, поред свог уобичајеног назива *χριστιανός* и других сличних

приближавали парицима, њихово стање се несумњиво погоршавало (све је то потпуно тачно, само уместо „приближавали су се парицима“ требало је чак рећи „постојали су парицима“) ... Проније су биле опасне за сеоске општине и за сељак већ по томе што се захваљујући њима повећао број властеле и расла њихова социјална снага“.

²⁸⁾ Уп. Скабаланович, Государство и церковь 259.

²⁹⁾ Литература о харистикарном систему није тако оскудна као о пронији. Основно значење има и овде истраживање Успенског у коме су објављени и најважнији документи о харистикарном систему: Успенский, Мнения и постановления. Вредне напомене дају и Васильевский, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 202, стр. 400 сл.; Скабаланович, Государство и церковь 253—262; W. Nissen, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077, Jena 1894, 52—59; A. Ferradou, Des biens des monastères à Byzance, Bordeaux 1896, 233 sq; F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène, Paris, 1900, XXVIII sq, 283 sq; Xanatalatos, Beiträge 32 sq; Н. Суворов, Виз. Врем. 12 (1906) 225 сл.; P. Charanis, Monastic Properties 72—81.

наслова (*φροντιστής, ἐπίκουρος, ἔφορος*) називају понекад и *προνοητής*.³⁰⁾ Узгред буди речено, овај последњи назив никада се није примењивао на пронијаре,^{30a)} а као што смо већ напоменули (види горе стр. 6), и сам израз *προνοητής* употребљавао се за византиске пронијаре врло ретко и углавном само незванично.

Како пронијари тако и харистикари припадали су вишем сталежу византиског феудалног друштва. Како пронија тако и харистикија је карактеристична појава феудалног поретка, слична западном бенефицију. Ни пронијарно ни харистикарно даривање није стварало права својине на додељено имање, већ је давало само право привременог и условног уживања. Истина, за манастирска имања додељена харистикарима често се каже да се она дају на дар — *διὰ δωρεᾶς* или *κατὰ δωρεάν, δωρεαστικῶς, δωρεαστικῆ λόγῳ*, а и сама харистикарна добра често се називају даровима — *δωρεαί*. Међутим, одредба Цариградског сабора из 1163 г.³¹⁾ специјално објашњава да се ова „дарована“ имања у ствари не дају на дар већ „у најам“: *οὐ δωρεαστικῶς... ἀλλὰ μισθωτικῶς*. Као што ћемо видети, Византинци су и пронију доводили у везу са најмом или закупом. Разуме се да је то мешање двају потпуно различитих појмова, јер се, наравно, ни харистикија, а још мање пронија може идентификовати са закупом, једним приватно-правним уговором из кога проистичу обавезе искључиво економске и финансиске природе; али је такво мешање веома карактеристично, јер оно јасно показује да су и сами Византинци добро осећали приврени и условни карактер харистикарног и пронијарног власништва, само што нису умели да га правно тачно одреде.

Упркос својој сличности, харистикија и пронија ипак представљају две потпуно различите установе. Разлика се састоји не толико у томе што су у харистикију давана црквена имања а у пронију пре свега државна земљишта, колико у томе што харистикије природно нису вршиле, а нису ни могле вршити, ни војну ни ма коју другу службу јавно-правног карактера, као што су је вршиле проније, које су услед тога и добиле у животу византиске државе много већи значај него ли харистикије.³²⁾ Али, као што ћемо видети, и проније су тек временом добиле војни значај. Стога у првој фази свога развитка пронија много личи на харистикију.

³⁰⁾ Одлука сабора из 1027 г, цитирана у саборским одлукама из 1071 г.: Успенски њ, Мнения и постановления 19. Интересантно је да се у више споменика XI века назив *προνοητής* употребљава и за управника теме Бугарска. У имунитетским формулама, поред других чиновника, спомињу се понекад и *προνοйти*.

^{30a)} Charanis, Monastic properties 87 греши кад тврди да је управо *προνοητής* био назив византиских пронијара.

³¹⁾ Успенски њ, Мнения и постановления 34—35.

³²⁾ Скабаланович, Государство и церковь 262 сасвим погрешно сматра да је харистикарни систем потиснуо пронијарски систем и да о пронијама има мање података него о харистикијама. Тачно је само то да о харистикарном систему постоји у одредбама цариградских сабора XI и XII века и у низу беседа посвећених том питању исто толико богата, колико и лако приступачна грађа,

3. Почетна фаза система проније у доба владавине чиновничке аристократије

Пронија се први пут спомиње средином XI века, и то у вези са личношћу чувеног Константина Лихуда, који је био први министар за време Константина IX Мономаха (1042—1055) и Исака Комнина (1057—1059), а затим, после збацивања Михаила Керулариа, постао, за владе истог Исака Комнина, цариградски патријарх. Њему је Константин IX Мономах дао у пронију Мангане и издао при томе имунитетску повељу: *καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν ἐνεπίστευσε ἔγγραφα.*⁸³⁾

Као што је познато, епигони Македонске династије били су врло дарешљиви у делењу дарова и добара; државна добра делила су се десно и лево, док није дошао на власт Исак Комнин. Цар Исак је покушао да врати држави добра која су његови претходници били разделили. Нарочито је напор уложио да би вратио држави Мангане поклоњене Лихуду, ради чега је, како то тврде византиски летописци, прибегао чак и уцењивању. Он је ставио на знање Лихуду, који је већ био изабран за патријарха, да неће допустити његово постављење док му овај не врати документе (*τὰ δικαίωματα*) о власништву Мангана. Лихуд се покорио, предао цару тражене документе, и постао патријарх.⁸⁴⁾

На први поглед може се помислити да у наведеним текстовима реч *πρόνοια* још нема специјалног терминолошког значаја и означава „старање“ у општем смислу, нарочито код Скилице, који уз то, неколико редова доцније, несумњиво, и то два пута, употребљава ову реч у најопштијем смислу, кад каже да се Лихуд као патријарх показао пун старања (*προνοητικός*) не само о цркви него и о свим стварима уопште, тако да ништа није остало ван његовог старања (*τῆς αὐτοῦ πρόνοιας*).⁸⁵⁾ Међутим, ако се текстови Скилице и Зонаре (Зонара очигледно полази од Скилициног извештаја, али је умео да га вештије стилизује, искористивши можда и неки други несачувани извор) погледају пажљивије, онда постаје јасно да Мангани нису били само поверени Лихудовом старању него су му били и додељени у власништво. Лихуд добија од цара Константина Мономаха даровницу и тиме стиче тако одређена и несумњива права на власништво Мангана да је цар Исак Комнин морао да употреби изванредна средства да би га натерао да се одрекне тих права. Ово принудно одрицање изражава се опет у томе што Лихуд предаје цару Исаку своја *δικαίωματα* — израз који се у

док за пронијарски систем постоје само случајни, разбациани подаци, услед чега је харистикарни систем у науци много боље проучен него систем проније. Међутим, прегледавајући податке повеља и византиских историчара, свако може лако да се увери да је у животу византиске државе систем проније играо много већу улогу него харистикарни систем, а било би и право чудо да је било друкчије.

⁸³⁾ Zonaras III, 670, 7—9. Cf. Skylitzes II, 645, 1—3: *καὶ τῆς τῶν μαγγάνων πρόνοιας, καὶ τῶν δικαιομάτων φύλαξ παρὰ τοῦ εἰρημένου βασιλέως καταλειφθείς.*

⁸⁴⁾ Skylitzes II, 645, 3—13. Zonaras III, 670, 9—671, 4.

⁸⁵⁾ Skylitzes II, 645, 14—15.

византским споменицима врло често употребљава као ознака за документе о власништву.⁸⁶⁾

Овај први податак о додељивању проније Ф. И. Успенски није био приметио, али га је искористио већ Мутафчијев, коме је овај податак послужио као један од главних доказа у корист његове тезе да пронија није имала војног значаја. Мутафчијев се позива на то да се овде у пронију даје манастир и да ово даривање добија високи дворски достојанственик, доцнији патријарх.⁸⁷⁾ Истина, није сасвим јасно да ли се ту ради о манастиру св. Георгија у Манганима, који је подигао Константин IX Мономах, или о оним пространим царским добрима у Манганима, која је Василије I био издвојио у неке врсте засебну установу, с тим да приходи који доноси *ὁ τὰ Μάγγανα λεγόμενος οἶκος βασιλικός* подмирују потребе царске трпезе.⁸⁸⁾ Додуше, тешко је претпоставити даривање целе једне установе, чак ако се и узму у обзир лакостисленост и распикућство Константина Мономаха; с друге стране пак, ако је био дарован само манастир, онда није лако објаснити зашто је Исак Комнин са таквом изванредном упорношћу инсистирао да он буде враћен, а није јасно ни зашто ово даривање није названо просто харистикијом, већ је за њега употребљен нов појам — пронија. Но, ма како било, мора се признати да је пронија додељена Лихуду тешко могла имати нешто заједничког са вршењем војне службе.

Седамдесетих година XI века наилазимо већ на масовно делење пронија. О логотету Нићифорици, свемоћном министру Михаила VII Дуке (1071—1078), Михаило Аталијат прича да је он „давао чинове и проније коме је хтео, примајући за то повеће мито:“ *καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προνοίας οἷς ἐβούλετο χαρίζεσθαι διὰ λημμάτων οὐχὶ μικρῶν.*⁸⁹⁾ Очеvidно је да ни овде пронија још није везана за обавезу вршења војне службе, јер нема разлога мислити да је додељивање пронија које је вршио Нићифорица, а које Михаило

⁸⁶⁾ Скилицине речи *τῶν δικαιομάτων φύλαξ... καταλειφθεὶς* (које имају, према томе, сасвим одређено и прецизно значење: чувар докумената на власништво Мангана) погрешно је схватио већ Goar, који им је приписао у својим примедбама Скилициној хроници (Cedren. II, p. 885) веома широки смисао, тумачећи га као „regium iurium defensor, qui est regius procurator“. Исто гледиште има, како изгледа, и J. B. Bury, Roman Emperors from Basil II to Isaac Comnenos, Selected Essays, Cambridge, 1930, 191, који цитира само ове речи, одвајајући их од приказа о додељивању Мангана Лихуду у пронију и не заустављајући се уопште на целом том проблему.

⁸⁷⁾ Мутафчиев, Војнишки земи, 42.

⁸⁸⁾ Theophanes Cont. (Vita Basilii) 337, 1—10. Као што се види из Филотејевог Клетерологија (ed. Bury, p. 142, 17), Мангански кураторијум био је неке врсте надлештво за управу царских домена, па су куратору Мангана били потчињени углавном исти чинови као и тзв. великом куратору, тако да је тешко тачно разграничити опсег делатности ова два кураторија. Уп. коментар Bury, Imp. Admin. System 100 sq., Dölger, Finanzverwaltung 39 sq. У имунитетским повељама XI века стало се спомињу *κουράτορες τοῦ οἴκου τῶν Ἐλευθερίου καὶ τῶν Μάγγανων*. Код Филотеја (ed Bury, p. 142) *ὁ μεῖζότερος τῶν Ἐλευθερίου* још је чиновник потчињен куратору Мангана (и истовремено великом куратору).

⁸⁹⁾ M. Attaleiates, 200, 21—201, 1. Уп. Успенский, Прония 5. Скабаланович, Государство и церковь 264. Мутафчиев, Војнишки земи 42.

Аталијат упоређује са делењем чинова, имало макакав други циљ сем жеље да се једно уносно добро додели ономе који је успео да задовољи грабљивог логотета одговарајућим митом.

Према томе, и овде проније по својој намени још личе на харистикије, а и сам акт даривања означаје се истом речју *χαρίζειν*, која се обично употребљава за харистикарна даривања. Вреди такође напоменути да исти Аталијат на другом месту примењује реч *πρόνοια* на харистикарни систем, кад бележи у своје Типику да се „старање о манастирима често поверава путем даривања и женама.“⁴⁰ Истина, у овом случају реч *πρόνοια* нема карактер специјалног термина, али ипак ово упоређење показује да су за Аталијата даривања у пронију и у харистикију били врло слични појмови. Међутим, јасно је да су проније које је делио логотет Нићифорица биле сличне харистикијама само по својој намени, а да су се од њих ипак битно разликовале. Уствари, тешко је претпоставити да је Нићифорица давао својим штићеницима баш црквена и то само црквена имања. Очигледно је да је, делећи чинове, Нићифорица делио и државна земљишта и да су ова даривања баш због тога названа пронијама. Неоспорно је, дакле, да се овде ради о систему проније, али о систему проније у првобитном стадијуму његовог развитка, када тај систем још није био везан са обавезом вршења војне службе.

Могуће је, међутим, да је систем проније већ у ово време почео да добија и војни карактер. То се може закључити из наслова изгубљене повеље Михаила VII Дуке, којом се наређивало да лица која примају на дар замкове (*κάστρα*) држе ове сами (*ἐφ' ἐνὶ προσώπῳ*), „ма ко да су они и на ма који начин да су их добили.“⁴¹

Изгледа да је Успенски био у праву кад је повезао ову одредбу са системом проније, ма да његово тумачење није у свему убедљиво.⁴² Јасно је у сваком случају да се овде не ради о управљању замковима од стране претставника царске власти, на пример дукса теме, како то претпоставља Делгер.⁴³ Реч даривање (*δωρεά*) отклања саму могућност таквог тумачења, а није јасно ни како би могао дукс да држи замак друкчије него *ἐφ' ἐνὶ προσώπῳ*. Даривања у корист два лица била су уобичајена у харистикарном систему. Ако смо у праву кад повезујемо наслов поменуте новеле с пронијом, онда се у забрани таквог начина даривања за замкове може видети један даљи корак у одвајању система проније од система харистикије, а у исто време и први корак ка милитаризовању система проније, на шта указује помињање замкова. Разуме се, да се на основу кратког наслова једне несачуване повеље не смеју правити сувише широки закључци. Упадљива неодређеност израза — „ма ко да су они и на ма који

⁴⁰) К. Σάθας, Μεσαιωνική βιβλ. I, 44: ἡ γὰρ πρόνοια τῶν τοιούτων γυναιξὶ μὲν πολλὰκις ἀνατίθεται διὰ δωρεῶν.

⁴¹) Zeros, Jus I 282.

⁴²) Успенски, Прония 5.

⁴³) Dölger, Reg. 1012.

начин да су их добили⁴⁴ — указује у сваком случају на још неизрађени и нестабилизирани поредак.

С друге стране, чињеница да у докомниновској епохи про- нија још није добила војни значај налази једну индиректну потврду у познатом спису Кекавменовом. У свом спису који, како изгледа, спада у време истог цара Михаила VII, Кекавмен, као што је познато, врло много говори о војним стварима, али нигде не спомиње пронију. Не спомиње је ни спис непознатог аутора, који допуњује Кекавмена, а који је настао, вероватно, почетком владавине Алексија I Комнина. Као награду за војну службу Кекавмен и његов настављач познају само плату (*ἡ ῥόγα*) и следовање у хлебу (*τὰ σιτηρέσια*). Тако у § 241 Кекавмен даје цару овај савет: „О својим војницима много се старај; не умањуј њихове плате (*τὰς ῥόγας αὐτῶν*), јер војник који то од тебе добија, продаје теби за то своју крв; додељуј им чинове (*ἀξιώματα*), али не свима него само онима који се истичу. Станцима и Ромејима који се налазе на двору и који га чувају нека се не задржавају њихове принадлежности и нека они добијају без задржавања сваког месеца следовање у хлебу и намирницама и своју плату (*τὰ σιτηρέσια... καὶ τὰ χορτάσματα καὶ τὰς ῥόγας*).“⁴⁴) У оба списка говори се само о најамничкој војсци. Нигде ми овде не наилазимо на за доцније време тако карактеристично супротстављање двеју категорија византиске војске: најамника и пронијара. Не спомињу се ни стара стратиотска имања. Кекавменов Стратегикон одражава епоху опадања војног система у XI веку, кад су стратиотска имања већ била изгубила свој значај, а проније га још нису стекле.

4. Развитак система проније у доба владавине војне аристократије.

Војни значај пронија је добила у епохи Комнина. Ова околност, о којој, као што ћемо одмах видети, на потпуно јасан и непобитан начин сведоче изворни подаци, нимало није случајна, већ нужно проистиче из самог социјално-историског развоја Византиског царства. Доба епигона Македонске династије и династије Дука било је доба владавине чиновничке дворске аристократије. Једна од карактеристичних црта ове епохе било је јако опадање војне снаге царства, јер је владајућа странка не само занемаривала војску, него ју је и свесно подривала, да би тиме ослабила супарничку војну странку. Доба династије Комнина било је, напротив, доба владавине војне аристократије. Владаноци ове епохе природно су тежили за тим да успоставе пољуљану војну снагу царства, па су у извесној мери у томе и успели. Услед тога, после страховитих војних пораза крајем XI века, Византија у XII веку доживљује нову епоху спољашњег сјаја и војне славе.

⁴⁴) Cecaumeni Strategicon, ed. B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli 1896, p. 94, 24—30. Руски превод: В. Г. Васильевский, Советы и рассказы византийского боярина XI в., С. Петербург 1881, стр. 130. Уп. такође § 247 (p. 98, 7) и § 184 (p. 73, 4; руски превод, стр. 103).

Но Комнини нису успоставили стару византиску војну организацију, која је почивала на стратиотским имањима, а која се и тешко могла успоставити у то време. У сваком случају њена обнова није одговарала сталешким интересима владајућег слоја феудалне велепоседничке аристократије, чије је јачање управо и било узрок њене пропасти. Војна организација створена у доба Комнина почивала је на чисто феудалним основама, које су поткопавале државни организам. Стога је сјај епохе Комнина био кратког века и завршио се потпуном катастрофом. Код успостављања византиске војне снаге под Комнинима најкарактеристичнији моменат било је управо широко коришћење система проније у војним циљевима, за које још није знала или готово није знала претходна епоха. Везана дужношћу вршења војне службе, пронија је добила нови и велики значај, али је тиме порасла и снага феудалне дезинтеграције, коју је носила у себи установа проније.

Основна разлика између епохе епигона Македонске династије и династије Дука, епохе владавине чиновничке аристократије, с једне стране, и епохе династије Комнина, епохе владавине војне аристократије, с друге стране, на најјаснији начин се показује при поређењу сведочанстава византиских историчара. О приликама у време Дука прича Скилица: „Војници су напуштали оружје и постајали адвокати и правници.“⁴⁵⁾ Супротну слику у доба Комнина приказује Никита Хонијат, према коме је „свако желео да буде уврштен у ред војника.“ Кројачи, коњушари, зидари, ковачи напуштали су свој тешки и неуносни занат, одлазили онима који врбују војнике и давали им поклоне да би били примљени у војску.⁴⁶⁾

Тако сам политички и социјални развитак Византиског царства објашњава зашто се пронија, која је у доба владавине чиновничке аристократије претстављала само једно средство награђивања и издржавања претставника владајућег staleжа, претворила у доба владавине војног племства у један нарочити систем феудалног земљишног власништва везаног за дужност вршења војне службе.

Пратити развитак система проније на основу података у списима византиских историчара веома је незахвалан посао. Подражавајући стил класичара античке прозе, византиски историчари избегавају и као да се стиде да употребе нове речи или речи са новим значењем за које класични писци нису знали. У својој Алексијади Ана Комнина само једанпут спомиње делење пронија у доба њеног оца, а и то само због игре речи, коју је успела да направи употребљавајући реч „пронија“ час у њеном првобитном, општем смислу, час у њеном новом специјалном значењу. Хвалећи дарожљивост свога оца, цара Алексија I, Ана каже: „А и ко би могао набројати оне које је он сваког дана хранио, или сваки поједини расход и *сџарање* (*πρόβοιαν*) о сваком... јер је он

⁴⁵⁾ Skylitzes II, 652.

⁴⁶⁾ Choniates 273.

давао *Проније* (προνοίας) на суву и на мору.“⁴⁷⁾ Овај податак је утолико интересантнији што су у пронију, као што ћемо видети из доцнијих извора, стварно даване не само земље, него и приходи од риболова. Разуме се да овај податак не даје још сам по себи основа за тврђење да је ово делење пронија имало војне сврхе. Али ће то јасно показати други подаци византиских писаца и нарочито подаци византиских повеља.

Особиту пажњу заслужује приказ Никите Хонијата, који се односи на време Манојла I Комнина, а из кога смо већ горе навели један одломак.⁴⁸⁾ Израз „пронија“ Н. Хонијат не употребљава у свом приказу нигде — за то је он и сувише образован. Ипак не постоји ни најмања сумња да се у његовом приказу ради баш о делењу пронија. Према Н. Хонијату, новац намењен за следовање војника (σιτηρέσια) Манојло је „сакупљао у државну благајну, као воду у базен, а жеђ војника гасио такозваним даривањима цара,“⁴⁹⁾ користећи се средством које су измислили претходни цареви, али које се примењивало само ретко и само за оне који су често тукли непријатеље“... Стога су најбољи војници, како тврди Н. Хонијат, изгубили своју борбеност, јер је оно ради чега су они раније показивали своје војне врлине престало да буде нешто нарочито, па је „постало лако приступачно свима.“ Становници провинција, чији је господар дотада била сама држава, страховито су патили од грабљивости стратиота, који су им одузимали не само сребро и новац, него често скидали и последњу кошуљу, а понекад отимали и најдраже. Управо зато је војна служба постала привлачна за сваког, те су, према горе цитираним речима Хонијатовим, у војску навалили чак и занатлије и коњушари. Они који би били примљени у војску одмах би добијали „царске повеље којима су им додељиване орошене земље и плодне њиве и Ромејци који плаћају порезе (Ῥωμαίους ποσφόρους) и који су дужни да им служе слично робовима (ἐν σχήματι δούλων). Дешавало се чак да је полуварварину, макар и неупознатом са војном вештином, платио дажбине Ромејац, човек достојанственог изгледа, који је тако добро познавао војну вештину и толико превазилазио онога који је од њега убирао дажбине (φορολογοῦντος αὐτόν), да је према њему изгледао као Ахил.“

Ф. И. Успенски са разлогом је тврдио да се Манојлово време може сматрати као период коначног формирања земљишних

⁴⁷⁾ Alexias II, 292, 22—25 (ed. Reifferscheid): ἀλλὰ τίς ἐξαριθμῆσαι δυνήσαιο τοὺς καθ' ἡμέραν ἐσθιοντός ἢ τὴν καθ' ἐκάστην δαπάνην καὶ τὴν γενομένην εἰς ἕκαστον πρόνοιαν... ἐκείνος γὰρ ἀφορίσατο ἀπὸ γῆς καὶ θαλάττης αὐτοῖς προνοίας.

⁴⁸⁾ Choniates 272, 3—273, 17.

⁴⁹⁾ ταῖς λεγομέναις τῶν παροίκων δωρεαῖς. У иначе лепом преводу историје Никите Хонијата, који је издала Петроградска Духовна академија (Византијские историки, перев. с греческого при С. Петербургской Духовной Академии. Никиты Хониата История, перевод под ред. В. И. Долоцкого, С. Петербург 1860), овај податак је апсолутно погрешно схваћен, те је цитирано место преведено овако (стр. 269): „А жажду войск утолял так называемыми даровыми приношениями обывателей.“

односа заснованих на пронији и зависности земљорадничке класе.⁵⁰⁾ Међутим, цитирано место из Н. Хонијата, које потврђује ово схватање, Ф. И. Успенски, како изгледа, није приметио, иако је био велики зналац Хонијатових списа. Мутафчијев га цитира у преводу у целини, тј. још детаљније него што смо то ми учинили, па чак и он признаје да се „овде несумњиво ради о пронијама чији су власници биле дужни да лично врше службу“ и да је према томе, услед Манојлових мера, систем проније постао битан елемент војне организације.⁵¹⁾ Истина, да би спасао своју теорију, Мутафчијев тврди да је такав поредак настао и постојао само за Манојла Комнина, чија се влада тобоже потпуно одваја од византских државних традиција. Међутим, ова тврдња се не слаже са изворним подацима, а не слаже се ни са наведеним приказом Н. Хонијата. Заиста, Н. Хонијат изрично каже да се даривање парика претставницима војног staleжа у извесним случајевима примењивало и за време Манојлових претходника, и да се Манојло само шире користио средством, „које су измислили претходни цареви.“

И иначе приказ Н. Хонијата, ако га пажљивије прочитамо, даје једну веома јасну претставу о суштини, па чак и о развоју система проније. Ако оставимо на страну реторичка претеривања тог приказа, добија се ова слика: Већ су претходници Манојлови, тј. очигледно његов отац Јован II и деда Алексеје I, додељивали онима који су се истакли у рату кметове-парике, несумњиво заједно са земљом на којој су ови седели. За време Манојлово, таква су даривања добила масовни карактер и давана су не толико за заслуге, колико под условом даљег вршења војне службе, постала су, дакле, средство којим се држави осигуравала потребна војна снага. Разлика између Манојлове политике и политике његових претходника, коју Н. Хонијат намерно и, вероватно, претерано наглашава, очигледно није била начелна већ само квантитативна. У чему су се састојала таква даривања и каква су била права и дужности онога који је та даривања примао, тј. пронијара? И на ово питање приказ Н. Хонијата даје доста јасан одговор. Уз обавезу вршења војне службе пронијар добија земљишне поседе, заједно са парицима који су на њима насељени, и прима за то специјалну царску повељу. Држава се делимично одриче својих права преносећи их на пронијара, који се користи приходима са додељеног имања и убира порезе од парика настањених на том имању. Обавезе сељака према држави претварају се у обавезе према пронијару: сељаци су дужни да плате пронијару дажбине које су раније плаћали држави и да му служе „слично робовима,“ тј. да кулече. Н. Хонијат са пуно разлога нарочито истиче моменат пореске зависности сељака од пронијара, јер се у томе управо и састоји суштина додељивања проније.

С нарочитом горчином Н. Хонијат говори о томе да су проније понекад даване и странцима, услед чега је византско сеоско становништво долазило у зависан положај не само од византиске

⁵⁰⁾ Успенский, Прония 7.

⁵¹⁾ Мутафчиев, Воинишки земи, 47 сл.

властеле, него и од „полуварвара,“ што је природно вређало самољубље Византинаца. Нема разлога да се сумња у тачност овог обавештења, јер се поуздано зна да су западни ритери добијали од цара Манојла крупне земљишне поседе. Нема, дакле, ничег невероватног у томе да су они добијали и проније. Тако су, на пример, велике земљишне поседе држали у Византији чланови породице маркгрофова од Монтферата, на шта је указао већ Ф. И. Успенски. Бонифације од Монтферата, вођа западних ритера у IV крсташком рату, одриче се у уговору из 1204 год. *de toto feudo, quod Manuel quondam defunctus imperator dedit patri meo.*⁵²⁾ Пошто је посед који је Бонифацијев отац добио од цара Манојла, прешао њему у наследство, ово није била пронија у правом смислу, али је значајно да Бонифације тај посед назива феудом, потпуно га изједначајући са поседима сличне врсте на Западу.

Из доба Комнина доскора није била позната ниједна повеља која би пружала податке о систему проније. Данас ми располажемо са малобројним, али врло драгоценим подацима византиских повеља о пронији из времена династије Комнина. Проучавајући историју проније у овој за њен развитак веома важној епохи, ми можемо сада да полазимо не само од извештаја историчара, већ и од података повеља, које, разуме се, претстављају најважнију и најпоузданију врсту извора. Можемо, дакле, да контролишемо извештаје са којима смо се мало пре упознали у историским списима Ане Комнине и Н. Хонијата, упоређујући их са званичним подацима савремених византинских повеља. На томе имамо да захвалимо француском издању повеља Лавре св. Атанасија на Светој Гори.⁵³⁾ Треба, међутим, забележити једну карактеристичну чињеницу. Поменуто издање израђено је с највећом акрибијом. Као доказ за такву акрибију могу послужити веома детаљни индекси не само личних имена и географских назива, него и специјалних термина: ови индекси, подељени у низ засебних рубрика, заузимају 53 стране у два ступца, од којих 25 страна отпадају на специјалне термине. Међутим, у овим опширним индексима, уз публикацију објављену 1937 г., израз *прѣвоиѧ* уопште није наведен, тако да онај који би се ослонио на те тако детаљне и акрибичне индексе може помислити да у повељама објављеним у овој публикацији нема шта да тражи по питању проније. Међутим, срећом то није тако. Повеље у овој публикацији пружају изванредно драгоцене и уз то најстарије досада познате документарне податке о пронијама и пронијарима.⁵⁴⁾

Нарочито драгоцен је повеља солунског дукса Јована Контостефана од новембра 1162 г.⁵⁵⁾ На почетку те повеље наведена

⁵²⁾ Tafel und Thomas I, 513. Уп. Ф. И. Успенский, Цари Алексей II и Андроник Комнины, Ж. М. Н. Пр. 212 (1880) 125.

⁵³⁾ Rouillard-Collomp, Actes de Lavra I, Paris 1937.

⁵⁴⁾ Ово је истакао, међутим, у својој изврсној расправи Dölger, Lavraurkunden 59.

⁵⁵⁾ Rouillard-Collomp, Actes de Lavra № 57. У самом документу датум није сачуван, али је наведен на полећини: новембар XI индикта, 6671 године. Пошто индикт одговара години, нема разлога да сумњамо у тачност овог

је молба лаврског игумана Варлаама, од које се сачувао само крај. Игуман се жали цару на неког Коскину, који је одузео манастиру осам парика, покушао да их пресели и употребљавао их као своје. Игуман моли да се узму у заштиту права манастира. Иза тога долази царско решење (*ἐπίλυσις*) од марта X индикта, тј. 1162 г. Цар (Манојло I) наређује свом сестрићу Јовану Конто-стефану да поведе истрагу и да врати манастиру оно што му по праву припада.

Да би одговорио овој наредби, Контостефан је, како он каже у својој повељи, потражио од игумана пре свега опис граница манастирског имања (*τῶν κτήματος*) Архонтохорија, који се налазио у једном документу (*πράξις*) потписаном од логаријаста Константина. Затим је отишао на спорну парцелу (*τόπος*), на којој су се налазиле зграде парика, које је „поседовао на основу проније поменути господин Панкратије Анема“⁵⁶⁾ (исто лице које је у игумановој молби означено надимком Коскина). Присутни игуман и калуђери тврдили су и даље да ова парцела припада њима, пошто се налази у границама манастирског имања Архонтохорија (*τῶν προαστείου τῶν Ἀρχοντοχωρίου*). Заиста, испоставило се да је парцела на којој су се налазиле куће парика господина Панкратија (*αἱ οἰκίαι τῶν τοῦ κυροῦ Παγκρατίου παροίκων*) била западно од потока Црнохове, а овај је поток одвајао манастирска имања од имања које је држао у пронији господин Панкратије (*τὸ προάστειον τὸ εἰς πρόνοϊαν κατεχόμενον παρὰ τοῦ κυροῦ Παγκρατίου*), а које се налазило источно од тог потока. Међутим, Панкратије је указао на то да куће његових парика стоје на том месту још од времена покојног Луките, који је пре њега држао у пронији поменуто имање (*τῶν πρὸ αὐτοῦ κατεχόντος εἰς πρόνοϊαν τὸ εἰρημένον προάστειον*). Калуђери нису то порицали, већ су признали да је манастир дао једну парцелу на западној обали поменутог потока војницима који су пре Панкратија држали то имање у пронији (*τοῖς πρὸ τοῦ κυροῦ Παγκρατίου εἰς πρόνοϊαν ἔχουσι στρατιώταις*), наиме покојном Рентину Роману и браћи Теотиму и Лаву Лукити, али с тим да се парици стратиота користе њоме искључиво као ораницом, а не да подижу на њој зграде. Пошто је овај услов био нарушен, калуђери су тражили повратак спорне парцеле, тим пре што је она била дата само именованим стратиотима, а не и онима који ће после њих

датума. Уз то можемо да идентификујемо и личност Јована Контостефана, који је назван у повељи ἀνεψιός цара (Манојла) и који се на свом печату назива Контостефан по оцу, а Комнин по мајци. Ради се очигледно о Јовану Контостефану, сину великог дукса Стефана Контостефана, који је играо видну улогу за време Манојла Комнина и који је погинуо у походу на Крф 1149 г. Био је ожењен другом ћерком цара Јована Комнина и према томе његов син је стварно био сестрић цара Манојла и Комнин по мајци. Уп. F. Chalandon, Les Comnènes II, 217. Мање одговара други познати Јован Контостефан, који је 1160/61 г. био један од Манојлових изасланика на Истоку. Он је био ожењен Теодором, ћерком цезара Јована Рогера и Марије Комнине, ћерке цара Јована Комнина, тј. није био сестрић, већ муж сестричине цара Манојла, а није био ни Комнин по мајци. Уп. F. Chalandon, op. cit. 217, 517 sq.

⁵⁶⁾ Ред 35: ἡ καθέδρα τῶν παρὰ τοῦ ἠθθέντος κυροῦ Παγκρατίου τοῦ Ἀνεμᾶ εἰς πρόνοϊαν κατεχόμενον.

имати поменуто имање у пронији (*εἰς τοὺς μετ' αὐτοὺς ἔχειν ὀφειλοντας εἰς πρόνοιαν τὸ δεαληφθὲν προάστειον*), које се, као и манастирско имање називало Архонтохорион. Пошто су пак они стратиоти умрли, то се парцела мора вратити манастиру. Изјавивши ово, калуђери су поднели стару повељу (*πράξις*) од децембра 1119 г. (према индикту XIII исписаном словима, уместо 6627 треба читати 6628 г.).

Из ове повеље се видело да су у то време калуђери Лавре имали спорове због неких парцела и са Панкратијевим претходницима, стратиотима Андријом Романом Рентином и браћом Теотимом и Лавом Лукитом, па је ствар дошла до судског претреса. На крају крајева стратиотима је, према царској наредби, издвојена из државног земљишта парцела за зграде парика, а калуђери су им уступили једну парцелу, која се налазила близу манастира на западној обали Црнохове, при чему су се стратиоти обавезали да се на тој парцели неће подизати зграде, него ће се она употребљавати само као ораница. Инсистирајући на повратку спорне парцеле, монаси су поново и поново наглашавали да су не само нарушени уговорени услови, него да је манастир дао поменуто парцелу одређеним стратиотима и да она није смела да пређе у власништво њихових наследника (*πρὸς τοὺς τῶν Λαυριτῶν διαδόχους*) тј. Панкратија. Јован Контостефан сложио се са разложима калуђера, предао им је спорну парцелу на западној обали Црнохове, а парике Панкратија преселио на источну обалу.

На крају се говори и о оних осам манастирских парика које је Панкратије, према на почетку повеље цитираној молби игумана Варлаама, отео манастиру.⁵⁷⁾ На захтев власти, парици су се у ово време већ вратили на манастирске земље. На саслушању они су изјавили да су првобитно били парици манастира, а да су затим напустили манастирске земље и населили се тамо где су седели парици господина Панкратија (*ἔπου προσεχάθητο οἱ τοῦ κυρίου Παγκρατίου πάροις*), али да су се сада, према примљеној наредби, вратили натраг.

Ми смо приказали садржај ове повеље тако детаљно зато што се из ње може извући више важних закључака, и то не само за време Манојла Комнина, него и за време његових претходника. Пред нама пролазе две смене пронијара, који су у току више деценија држали у пронији имање Архонтохорион, које се налазило близу истоименог лаврског имања. Андрија Роман Рентин и браћа Лукити несумњиво су добили ово имање још за време Алексија I (1081—1118), јер су се 1119 г. већ парничили с лаврским калуђерима.⁵⁸⁾ Имање које су они држали, изгледа заједнички,

⁵⁷⁾ Из тога се може закључити да се сачувао само мали део игуманове молбе, јер је у изгубљеном, већем делу своје жалбе и игуман несумњиво говорио о главном предмету спора, коме је посвећен основни део Контостефанове повеље, а и у завршним речима своје претставке игуман се враћа на ово питање, тражећи да „Коскини“ не остане оно што је некада било дато претходном војнику, јер је он нарушио уговор.

⁵⁸⁾ Ово није приметио Dölger, *Lavraurkunden* 34, који управо на основу ове повеље тврди да је пронија „у строго техничком смислу“ сада забележена за 1162 г., а уједно и додаје да се спомен проније „једва може замислити“ за време

прешло је затим у власништво Панкратија Анеме (могуће је, међутим, да је Рентин имао неко друго имање, јер као своје претходнике Панкратије цитира само Луките, па и монаси га на једном месту називају „диадохом“ Лукита). Према томе, њихова пронија није прешла на њихове природне наследнике, већ је била после њихове смрти додељена другом пронијару — Панкратију Анеми. То је врло важан моменат, јер се тиме потврђује да пронија није била наследна својина, него само једно лично власништво које се после смрти власника враћало држави ради новог додељивања. Штавише, између Панкратија и његових претходника не признаје се никаква правна веза: калуђери нарочито инсистирају на томе да њихов уговор склопљен с првом групом пронијара не важи за Панкратија, а с овим гледиштем слаже се и претставник власти, солунски дукс Јован Контостефан. Занимљив детаљ: одређујући однос између Панкратија и његових претходника наша повеља нарочито избегава израз *κληρονομος*, уобичајен за ознаку наследника у приватно-правном смислу, а зове га њиховим „диадохом“ (*διάδοχος*).

Имање које су држали поменути пронијари означаје се речју *προάστειον*, која се у византиским изворима употребљава за веће земљишне поседе. Број парика на том имању био је, како изгледа, знатан, јер се један део чак преселио на суседну манастирску парцелу, због чега је и настао спор. Међутим, пронијари теже даљем проширењу својих поседа и повећању броја својих парика, испољавајући при томе изванредну упорност. Већ је прва њихова група, још 1119 г., успела да добије од државе накнадну парцелу за насељавање својих парика. Поврх тога они су добили и од манастира једну парцелу коју су им монаси уступили као ораницу. Са своје стране, Панкратије Анема је примамом себи осам манастирских парика.

Према томе, већ први документарни податак о пронији показује пронијаре у борби са манастиром. У овом случају офанзиву воде пронијари, показујући јаку вољу за експанзијом. Ми ћемо моћи да пратимо борбу између пронијара и манастира кроз више векова. Ове две супарничке и подједнако грабљиве феудалне групе парниче се како због земљишних поседа, тако и због зависних сељака-парика, који су за феудалце исто толико важни, а често и важнији од земљишних поседа.

Зависност сељака од земљопоседника-пронијара била је потпуна. Они се једноставно називају парицима господина Панкратија одн. претходних пронијара, и као што се каже да пронијар поседује у пронији имање, тако исто се каже да он поседује у пронији и парике. Манастирска парцела је фактички била дата као ораница парицима, али се сматра да она није била уступљена парицима, него пронијарима, тако да после смрти пронијара престаје да важи уговор, иако се он директно тицао парика.

Алексија I. Међутим, такав спомен не само да се може замислити, него се и налази, као што смо видели, у истој повељи из 1162 г. Уп. сада и P. Charanis, *Monastic Properties* 91, п. 112.

Сва четири пронијара на које наилазимо у овој повељи јесу војници-стратиоти. Реч пронијар, којом ми према обичају означајемо власнике пронија, уопште се не употребљава; власници проније називају се искључиво стратиотима и никако друкчије. Тешко је замислити јаснији доказ за чињеницу да су проније даване у војне сврхе и под условом вршења војне службе. Нарочито је важно то да су проније, како се види из наше повеље, имале војни карактер не само у време Манојлово (то смо знали већ из извештаја Н. Хонијата) него у истој мери већ и у време Алексија I (о чему до сада још нисмо имали позитивних података). Заиста, стратиоти Роман Рентин и браћа Лукити добили су своју пронију, као што смо већ истакли, још пре 1119 г. Нећемо дакле погрешити ако кажемо да је делење пронија „на суву и на мору,“ које је, према горе наведеном кратком податку Ане Комнине, вршио са великом дарежљивошћу њен отац, служило у војне сврхе и имало за циљ обнову војне организације царства.

Претпоставка, коју смо већ раније изнели, да је пронија стекла војни значај управо у време Алексија I Комнина,⁵⁹⁾ добија сад чврсту основу, јер с једне стране, имамо документарне податке о стратиотима који су држали проније у време Алексија Комнина, док смо, с друге стране, утврдили, да у време пре династије Комнина делење пронија још није имало војне сврхе. Према томе, ми можемо, и то са много већом сигурношћу, поновити своју ранију тезу да је искоришћавање система проније у војне сврхе било управо једно од средстава којима је Алексије Комнин успео да на новим основама успостави пољуљану војну снагу царства.

Наше закључке о војном карактеру проније у време Алексија I потврђује и хрисовуља овог цара Лаври од јула 1104 г.⁶⁰⁾ Заснивајући своје закључке пре свега на горе анализираној повељи Јована Контостефана, која даје за то довољне и потпуно сигурне податке, ми ћемо искористити поменути хрисовуљу Алексија I само као допуну и са извесним резервама, јер су почетни редови овог документа, који су за нас нарочито важни, тако избледели да је њихово читање несигурно. Ипак, преписи, које су начинили лаврски калуђери Спиридон (R¹: према копији XVIII века) и Корнелије (R⁸), а који претстављају главну основу публикације лаврских повеља Rouillard et Collomp, дају једну углавном подударну и убедљиву реконструкцију поквареног текста. Према овој реконструкцији ради се овде (редови 1—6) о следећем: Лавра је имала у Солунској теми имање (πρόσκειον) Варцаханион, које јој је поклонила нека Марија, а које је било потврђено царском хрисовуљом. Међутим, управитељ Тракије и Македоније севаст Андроник Склир одузео је манастиру ово имање и предао га неком војнику (στρατιώτη τι). Издавачи наводе ову реконструкцију само у апарату и специјално наглашавају: στρατιώτη τι ne peut se reconnaître dans l'original.⁶¹⁾ Међутим, изгледа да преписивачи нису ништа измишљали нити уопште много размишљали (што се види на пр.

⁵⁹⁾ Ostrogorsky, Geschichte 262. Уп. сада и Bréhier, Institutions 386.

⁶⁰⁾ Rouillard-Collomp, Actes de Lavra, № 51, p. 137—143.

⁶¹⁾ Ib. p. 143.

из тога што R¹ уместо Σκληρός пише κληρός), већ су писали оно што су видели и разабирали. Што се специјално тиче читања στρατιώτη τινί које дају оба преписа, чини нам се да је оно правилно, како то показује фотографија оригинала у албуму⁶²⁾ и упоређење с начином писања сличних речи у добро сачуваном делу повеље, наиме с речју στρατ(εία) и нарочито с речју στρατιών.⁶³⁾

Ако прихватимо ово читање онда без сумње морамо да закључимо да је имање Варцаханион било дато у пронију, исто онако како је било дато у пронију стратиотима имање Архонтохорион из повеље Јована Контостефана. Очигледно је да војник који је добио Варцаханион није могао бити стратиот-сељак, већ је морао бити, слично стратиотима поменутих у Контостефановој повељи, пронијар-велепоседник. То се види већ из размера овог имања наведених у доцнијем делу хрисовуље, која и иначе претставља изванредан интерес за историју аграрних односа и положаја зависног сељаштва у Византији. Ово имање обухватило је 6.962 модија (око 580 хектара), од којих 3.549 модија оранице и паше првог квалитета, а 3.413 модија другоразредне паше и брдовите земље, тј. врло висок проценат земље првог квалитета. Поред тога био је ту и млин и врт. Сељаци овог имања били су релативно врло имућни: на 15 сељачких кућа било је 11 зевгарата а 4 газдинстава била су чак и дизевгаратна.⁶⁴⁾ Ако је управитељ Тракије и Македоније доделио ово имање у пронију, вероватно сматрајући га државним земљиштем, то се из тога може закључити да је он имао наређење да спроведе у своје округу дељење земљишта у пронију. А то би значило да се у време Алексија I давање земљишта у пронију није спроводило само у нарочитим случајевима, како то тврди с очитом тенденцијом Н. Хонијат, већ се, напротив, вршило систематски и у великим размерама. Додељивање манастирског имања у пронију било је свакако последица грешке, која се објашњава тиме што се ово имање, како се то види из даљег излагања у повељи, налазило на великом отстојању од осталих поседа Лавре. Стога је манастир, у страху да ће га поново изгубити, молио цара да му се да у замену једно од царских имања код Солуна, а да се ово имање преда држави, после чега је оно по свој прилици опет доспело у пронију.⁶⁵⁾ Размена тих имања и чини главну садржину ове занимљиве повеље у чију детаљнију анализу овде не можемо да улазимо.

⁶²⁾ Rouillard-Collomp, Actes de Lavra, Album, pl. XXIV.

⁶³⁾ *Ib.*, pl. XXV, l. 1 и 5 (=l. 89 и 93 у тексту).

⁶⁴⁾ О уобичајеном односу између обрадиве и необрадиве земље на византиским поседима в. Острогорск и Њ, Писцовље книги 238 сл., 248 сл. О имовном стању парика и о томе да су дизевгерантна домаћинства била веома ретка, *ib.* 244.

⁶⁵⁾ Напротив, ништа заједничко с пронијом нема, упркос Делгеру, Lavraukunden, 59, група Лаврских повеља (№ 37, 1081 г., № 38 1084 г., № 41 1086 г.), којима се Лаву Кефалу додељују различита земљишта и потврђују ранија даривања. Никаких алузија на пронију у овим повељама нема и као таква не може се сматрати околност да сељаци на додељеним имањима постају парници Лаву Кефала, јер, разуме се, исто се дешавало и код додељивања баштинских поседа, о којима управо и говоре све ове повеље. Директан доказ за то да се овде не

Ми видимо, према томе, да је систем проније добио од доба Комнина широко распрострањење, поставши један битан елеменат војне организације царства, а уједно и важан израз чисто феудалних аграрних односа, заснованих на зависности сељачке класе. Међутим, изгледа да његова позитивна улога као фактора јачања војне снаге царства није била довољна, док је његова негативна улога као фактора феудалне дезинтеграције била тако очигледна да је, поред увођења и јачања система проније, царска влада покушавала да створи и стратиотска имања ранијег типа и тиме да успостави класу стратиота-сељака. Извештаји о томе сачувани су нарочито из времена Јована II, који је по мишљењу савременика и потомака био најбољи цар из рода Комнина.⁶⁶⁾ И поред тога што Јован Кинам и Никита Хонијат, који су веома детаљно описали Манојлову владу, само кратко излажу доба Јована II, оба историчара говоре о извесним мерама овог цара, које се не могу схватити друкчије, него као покушај да се обнове стратиотска имања старог типа. Интересантно и карактеристично је да су у ту сврху, уколико се може судити по расположивим подацима, били искоришћени страни војници, и то, као и код првог стварања система стратиотских имања у VII веку, у првом реду Словени, наиме Срби.

Никита Хонијат прича да је Јован Комнин, после победоносног похода против Срба, „превео заробљенике на исток и, пошто им је одредио боравишта у области Никомедије и доделио велике површине земље, једне је укључио у војску, а другима је наметнуо порезе.“⁶⁷⁾ То значи да је један део српских заробљеника претворен у стратиоте, са обавезом вршење војне службе, а други део у сељаке, са обавезом плаћања пореза.

После своје чувене победе над Печенезима, 1122 г., Јован II је опет претворио заробљенике у стратиоте. Према Кинаму, многи су од њих били „насељени на римске земље и пошто су били унети у војне спискове, дуго су остали (у византиској служби).“⁶⁸⁾ Затим, како прича исти Кинам, Јован Комнин је отишао на исток и, пошто је победио тамошње варваре, „многе од њих обрати православљу и тиме повећа римску војску,“⁶⁹⁾ тј. очигледно и њих је населио у провинцијама царства и уврстио у византиску војску.

ради о пронијама већ о баштинама јесте чињеница да сва додељена земљишта, према повељи бр. 42 из 1089 г., прелазе у власништво сина Лава Кефала, док се проније у ово време још нису наслеђивиле. Нису биле проније ни огромни поседи севастократора Исака Комнина, брата цара Јована II, јер је он добио те поседе по наследству, а 1152 г. завештао их је на вечита времена својој задужбини, манастиру Богородице код Еноса. Међутим, занимљиво је да су се међу тим поседима налазила два села у којима је било стратиота потчињених севастократору Исаку и који су му плаћали дажбине: *εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑποτέλεις ἡμῶν*. Уп. L. Petit, *Typikon du Monastère de la Kosmosotira près d'Aenos*, Изв. Р. А. И. 13 (1908) 71, 9—26 (уп. и 52, 29).

⁶⁶⁾ Choniates 63—64.

⁶⁷⁾ Choniates 23.

⁶⁸⁾ Kinnamos 8, 20—22. О овом насељавању Печенег и њиховом уврштавању у византиску војску говори и Никита Хонијат (22, 19), додајући, међутим, да је велики број заробљеника био продат у ропство.

⁶⁹⁾ Kinnamos 9, 5—6.

Манојло I је следно очев пример. Приликом једног од својих похода против Срба, он је, према приказу истог Кинама, заробио „мноштво варвара, од којих су се једни бавили војним стварима а други сточарством; он их је одвео и населио у Сардици и другим областима Ромејаца.“⁷⁰⁾

Манојло је чак издао наредбу која понавља прописе чувене новеле Константина VII Порфирогенита о томе да парцеле стра-тиота-коњаника треба да имају минималну вредност од 4 фунте, а парцеле морнара од 2 фунте злата, да се оне до ове границе не смеју отуђивати и да их нико не сме куповати.⁷¹⁾ Међутим, понављање ове старе одредбе у доба превласти велепоседништва чини нешто чудан и нереалан утисак.

Чудан утисак могу учинити на први поглед и мере Манојла I, које иду за ограничавањем манастирског земљопоседа. Цар оба-сипа манастире даровима и привилегијама, али затим, марта 1158 г., потврђујући манастирима у околини Цариграда све њихове поседе, привилегије и повластице, забрањује свако даље повећавање мана-стирских имања.⁷²⁾ Међутим, ову забрану треба довести у везу са другом његовом наредбом, којом се забрањује отуђивање дарованих земљишта, сем у корист претставника сенаторског реда и војног staleжа;⁷³⁾ ова наредба, која нам је позната само по једном кратком спомену код Валсамона, била је издата сеп-тембра VII индикта, и према томе Делгер је ставља у 1143 или 1158 или 1173 г. Доцније цар је поновио ову одредбу у новом указу, чији текст такође није сачуван;⁷⁴⁾ према месецу и индикту које наводи Валсамон, Делгер је ставља у фебруар 1155 или 1170 г. Но онда 1173 г. очевидно мора да отпадне као датум за први указ. Не може се прихватити ни гледиште Делгера да су ове наредбе биле уперене против Латина,⁷⁵⁾ тим пре што су Латини, нарочито у време Манојла I, могли да припадају и ноторно су припадали сенаторском реду и војном staleжу. Изгледа да су ове наредбе биле уперене такође против повећања манастирског и црквеног земљопоседа. Према томе, може се претпоставити да је прва наредба била издата септембра 1158 г. одмах иза забране повећања манастирских добара од марта 1158 г., а друга фебруара 1170 године. За време владе Алексија II, децембра 1182 г., ове наредбе су биле укинуте.⁷⁶⁾

Може се посумњати у то колико су покушаји заустављања пораста манастирског земљопоседа били ефикасни; повеље визан-

⁷⁰⁾ Kinnamos 103, 9—10.

⁷¹⁾ Dölger, Reg. 1535.

⁷²⁾ Zepos, Jus I, 381 sq. Dölger Reg. 1419. О овој мери говоре, изла-жући је на различит начин, Choniates 270 sq. и Kinnamos 276. Уп. Charanis, Monastic Properties 82 sq.

⁷³⁾ Zepos, Jus I, 387. Dölger, Reg. 1333.

⁷⁴⁾ Zepos, Jus I 421. Dölger, Reg. 1398.

⁷⁵⁾ Dölger, Reg. 1553.

⁷⁶⁾ Zepos, Jus I, 429. Dölger, Reg. 1553. Успенский, Прония 7 погрешно ставља ово укидање у 1183 г. и прави у вези с тим извесне нетачне закључке; уз то децембра 1183 г. Алексије II није више био жив.

тиских манастира, чији су се архиви сачували, показују да је манастирски земљопосед био у сталном порасту. Важно је, међутим, да је ова Манојлова наредба била пропраћена одредбом којом се отуђивање дарованог земљишта дозвољавало искључиво у корист лица сенаторског реда и војног staleжа, тј. у корист световних, али не и духовних феудалаца. Повећавајући своје поседе и такмичећи се у томе с манастирима, световни феудалци и нарочито феудалци војног staleжа — пронијари нашли су се, дакле, у бољем положају, захваљујући подршци царске владе која је у доба династије Комнина пре свега заступала интересе војне земљопоседничке аристократије.

Феудална аристократија, која је много ојачала за време Манојла I, још више је учврстила своје позиције у доба његовог малолетног сина Алексеја II, када су државне послове водили царица удовица, Латинјанка Марија, и њен љубимац протосеваст Алексеје Комнин. Влада енергичног и даровитог Андроника I Комнина, који је покушао да обузда феудално племство и да учини крај његовој превласти, била је само једна кратка епизода, а трагични крај Андроников отворио је пут триумфу феудалне аристократије под династијом Анђела. Четвртина века, у току које је Византија, срозавши се са привидне висине на коју ју је уздигао Манојло I, брзо и незадрживо ишла према катастрофи, била је епоха потпуног распадања и расула. Да се зауставимо на малобројним подацима о пронији који су сачувани из ове епохе.

Пре свега треба да се позабавимо повељом кефалије Крита, великог етеријарха Константина Дуке, од октобра 6692 г., чије је питање у науци јако замршено. Овај докуменат је објављен у збирци Миклошића и Милера, где је стављен у 1184 г. (уместо у 1183), али и поред тога приписан Алексију II.⁷⁷⁾ Ф. И. Успенски, који је истакао да 1184 г. Алексеје II није више био жив, приписао је ову повељу једноставно Алексију I Комнину.⁷⁸⁾ Ово је већ сасвим неразумљиво, тим пре што је име цара Алексеја наведено само у наслову Миклошића и Милера, док сама повеља уопште не наводи царско име, а у потпису кефалије Константина Дуке забележено је само да је он био царев *εξάδελφος*. Грешку Миклошића и Милера код израчунавања године н. е. није приметио ни Делгер, који ову повељу наводи под 1184 г. и према томе приписује је влади Андроника I, расправљајући, о томе колико се подудара са личношћу Андроника Комнина латинофилски став ове повеље, који се, узгред буди речено, ни у чему нарочито не испољава.⁷⁹⁾ Делгер је превидео да је једно ново, врло лепо издање те повеље дао Е. Герланд, који је доноси у двама грчким и једној талијанској верзији.⁸⁰⁾ Герланд је сматра за повељу Исака II Анђела и ставља је у октобар 1191 г. Међутим,

⁷⁷⁾ М. М. III, р. 235—237.

⁷⁸⁾ Успенский. Пронья 5.

⁷⁹⁾ Dölger, Reg. 1561.

⁸⁰⁾ Gerland, Noblesse Crétoise, 90—98.

Герландов коментар⁸¹⁾ доказује само то да је ова повеља старија од повеље из 1192 г. коју Герланд иза ње објављује, али нимало не доказује да је она настала баш 1191 г. и да је било потребно тако радикално мењати у њој наведени датум (уместо 6692, морала би се примити 6700 г.; како објаснити такву грешку?). Није јасно зашто се не би просто примио онај датум који се у повељи наводи и који одговара октобру 1183 г.

Истина, Алексије II је био убијен већ септембра 1183 г., али, разуме се, на Криту су могли да још не знају за то у октобру те исте године. Ако примимо као датум ове повеље октобар 1183 г., онда је јасно да је постављење Константина Дуке за кефалију Крита, о коме се говори на почетку повеље, било извршено још за Алексија II. Константин Дука имао је разлога да се назива *ἐξάδελφος* овог цара. Како је указао већ Хопф,⁸²⁾ он је био ожењен сестричином Манојла I, тј. сестром од тетке Алексија II,⁸³⁾ док су и Исак II и Андроник I били са женом Константина Дуке у даљем сродству.

Сматрали смо за потребно да нешто расветлимо збрку која се у науци направила око ове повеље. Међутим, за нас није од непосредне важности да утврдимо њен тачан датум. Од споредног значаја је за нас и питање да ли је ова повеља аутентична у свим својим деловима и није ли у њој можда нешто додато, у вези са имовним правима породице Скордина; изгледа пак, да је Герланд био у праву кад је сматрао да је повеља аутентична и да се њене језичке грешке објашњавају доцнијим преписом.⁸⁴⁾ За нас је важна само изјава Константина Дуке на почетку повеље да је он, пошто је био постављен царевим указом за кефалију Крита, добио наређење да уведе сваког од племенитих и верних архоната у посед његове породичне земље као и земље додељене му у пронију — *εἰς τὴν γονικὴν ἐπαρχίαν καὶ γῆν αὐτοῦ καὶ διὰ προνοιατικῆς δωρεᾶς... διδομένην*. Даље се о пронијама не говори: садржај повеље своди се на потврду права на породичне земље чланова богатог и моћног рода Скордина, из чије архиве и потиче ова повеља. Међутим, ово не само да не умањује значај наведених речи, него их чак и повећава, јер показује да се овде ради о једној општој формули која се, изгледа, употребљавала у свим сличним случајевима; другим речима, да се у Византији крајем XII века чврсто одомаћило делење земљопоседа на две основне врсте: породични-баштински и пронијарски.

⁸¹⁾ Gerland, Noblesse Crétoise 21 sq.

⁸²⁾ Hopf, Geschichte I, 179.

⁸³⁾ Није јасна примедба Успенског, Прония 7, прим. 5: „Кефалија Кирта Константин Дука назван је *ἐξάδελφος* цара. Таквих родбинских веза са Алексијем II није имао Дука, па и нико други“.

⁸⁴⁾ Gerland, Noblesse Crétoise 26 sq. Не сумња у аутентичност повеље ни Hopf, Geschichte 179, при чему Hopf наводи 1183 г., тј. не греша код израчунавања године н. е., док сви остали научници понављају грешку Миклошића и Милера.

У последње деценије XII века падају и две повеље Лавре св. Атанасија, које су од великог интереса за питање проније.^{84a)} Издавачи лаврских повеља приписали су их Алексију I Комнину: прву (бр. 45), чији је датум октобар XV индикта, ставили су у 1091 или 1106 г., а другу (бр. 47), према фебруару II индикта, у 1094 г. Ово датирање је несумњиво погрешно.⁸⁵⁾ Повеља бр. 45 спомиње царевог стрица севастократора Јована Дуку. Међутим, Алексije I, који је тек увео титулу севастократора за свог брата Исака, таквог стрица није имао. Очигледно је да се ради о чувеном севастократору Јовану Дуки — Анђелу, који је био стриц цара Исака II и Алексија III Анђела.⁸⁶⁾ То је сасвим тачно истакао већ Делгер у својој изврсној расправи о Лаврским повељама.⁸⁷⁾ Према наведеним индиктима и месецима Делгер ставља повељу бр. 45 у октобар 1196 г., а повељу бр. 47 у фебруар 1199 г., приписујући на тај начин обадве повеље Алексију III Анђелу (1195—1203). Што се тиче повеље бр. 45, тачност Делгеровог датирања, с обзиром на оно што је напред речено, не изазива ни најмању сумњу.

Ова повеља доноси молбу лаврских калуђера, у којој се каже да Лавра у теми Верије и Моглена поседује земље, које се зову Кужухи,⁸⁸⁾ а које је добила као дар од царевог стрица севастократора Јована Дуке; манастир даје те земље под закуп неким стратиотима теме Моглена (*πρός τινάς τῶν στρατιωτῶν τοῦ θέματος Μογλένων*) и парицима могленског епископа, али неки од њих не плаћају манастиру одговарајући десетак. Цар налаже чиновницима тема Верије и Моглена да узму у заштиту права Лаврског манастира. Споменути стратиоти, који су узимали под закуп манастирске земље, вероватно су били пронијари, како мисли и Делгер, који истиче да се стратиоти-сељаци уопште не спомињу ни у једној лаврској повељи.⁸⁹⁾

Од много већег интереса је повеља бр. 47. Ова царска простагма тиче се истих земљишта Кужуха, која су, како се види из ове повеље, претстављале планинске паше, које се овде, као понекад и у другим византиским повељама, називају словенском речју „планина“ (*πλανήνη*). Међутим, у овој повељи ништа се не

^{84a)} Rouillard-Collomp, Actes de Lavra, № 45, p. 121—23 и № 47, p. 124—27. Анализу ових повеља дао сам у сарадњи са пок. академиком Д. Анастасијевићем, у специјалној расправи која ће се објавити у *Mélanges H. Grégoire III*. Овде пак желим да нарочито нагласим да је пок. Анастасијевић дао драгоцене сугестије за исправку текста у повељи бр. 47.

⁸⁵⁾ Погрешно је и датирање у расправи G. Rouillard, *La dime des bergers valaques sous Alexis Comnène*, *Mélanges Jorga* (1933) 779 sq.

⁸⁶⁾ О севастократору Јовану Дуки-Анђелу в. Г. Острогорски и, *Возвышение рода Ангелов*, Юбил. Сборник Русс. Археол. Общ. в Югославии (1936) 111 сл.

⁸⁷⁾ Dölger, *Lavraurkunden* 34 sq.

⁸⁸⁾ У тексту τὰ ἐπιλεγομένα τόλια Πουζούχια. Међутим, према интересантној напомени И. Дујчева, Проучвање вѣрху бѣлгарското средновековие, София 1945, стр. 40, прим. 3, овде се ради, како изгледа, о планини Кожух, која се налази у овој области, тако да треба читати: Κουζούχια.

⁸⁹⁾ Dölger, *Lavraurkunden* 63.

говори о дародавцу Кужуха, севастократору Јовану Дуки. Према томе нема разлога да се сматра да је и ову повељу издао један од царева Анђела, како смо то могли да тврдимо за повељу бр. 45 у којој је севастократор Јован Дука споменут као царев стриц. Ни из чега се такође не види да су ове повеље морале да буду издате оним редом којим су их штампали издавачи лаврских аката, тј. да је повеља бр. 45 стварно претходила повељи бр. 47.

Препис солунског митрополита, у коме се сачувала простагма бр. 47, истиче да је у царевом менологему ова повеља била датирана са фебруаром II индикта, да је била регистрована у надлештву великог логаријаста марта II индикта, 6602 г., а затим и у надлештву логотета *τὸν ἑξῆς* и *τὸν ὀκταεξῶν* такође марта II индикта. Стављајући ову повељу, према индикту, у фебруар 1199 г., Делгер, као и издавачи, полазио је од неосноване претпоставке да је ова повеља издата доцније него повеља бр. 45, тј. после 1196 г., а поред тога није узео у обзир годину од стварања света, која је у једном случају наведена. Додуше, свако ће се сложити с Делгером да се на ову годину, која се не слаже с индиктом, не сме сувише ослањати. Али, ако наведена година и садржи грешку, ипак тешко се може замислити да је 6602 г. могла бити наведена место 7707 г., која одговара 1199 г. н. е., коју предлаже Делгер; то би значило да су погрешно наведене све три бројке (Ϸϫβ' уместо ϷϫϷ').

Ми сматрамо да је повеља бр. 47 издата фебруара II индикта претходног индикционог циклуса, тј. 1184 г. н. е., одн. 6692 г. од стварања света. У таквом случају грешка у наведеној години, без обзира да ли је учињена још у старом препису солунског митрополита или код доцнијег преписивања, лако се може објаснити, јер се састоји само у изостављању једне бројке (Ϸϫβ' уместо ϷϫϷ').

Ако је то тако, онда нашу простагму није издао нико други но Андроник I Комнин (1183—1185). Онда постаје јасно и то зашто наша простагма уопште не спомиње дародавца Кужуха, док молба калуђера из 1196 г. говори са таквим поштовањем о „љубљеном стрицу моћног и светог царства ти, свеблаженом севастократору киру Јовану Дуки“. Не само да Андроник Комнин није био везан са Јованом Анђелом Дуком тако блиским сродством као Алексије III Анђео, него је Јован Анђео Дука, као и цела породица Анђела, био велики непријатељ цара Андроника I и његове антиристократске владе.⁹⁰⁾

Да би потврдио тачност свога датирања и да би побио датирање издавача лаврских повеља, Делгер наводи низ интересантних и значајних аргумената. Истина, Делгер грешки кад тврди да се помињање проније „тешко може замислити“ у доба Алексија I и да најстарији подагак о пронији спада у 1162 г. Делгер је превидео да лаврска повеља из 1162 г., на коју он мисли, а о којој смо горе детаљно расправљали, спомиње и проније које су постојале још пре 1119 г., док се у списима византских историчара

⁹⁰⁾ Уп. Г. Острогорскиј, н. д. 122 сл.

пронија спомиње, као што смо горе видели, још од средине XI века. Напротив, остали Делгерови аргументи не само да су основани, него и врло драгоцени: 1) наша простагма је снабдевена ознаком *διὰ Ματζούκη Θεοδώρου*, док су такве ознаке чиновника — „интервенијента“ познате тек од времена Манојла I, и то најраније из 1156 г.;⁹¹⁾ 2) чиновник који овде „интервенише“ очигледно није био нико други него утицајни *βουλευματίας* царске канцеларије Теодор Мацука, кога Никита Хонијат спомиње око 1180 г.; 3) споменут у нашој простагми хартуларије Теодор Хумн несумњиво је исто лице као и хартуларије Теодор Хумн, кога Никита Хонијат спомиње 1183 г.⁹²⁾

Јасно је да су ове чињенице врло важне за питање хронологије наше простагме, али је јасно и то да оне у много јачој мери говоре у прилог нашег датирања него у прилог датирања самог Делгера. Заиста, у нашој простагми, коју смо ставили у фебруар 1184 г., спомињу се имена два чиновника, и оба та чиновника јављају се у једном другом савременом извору управо почетком осамдесетих година XII века. Разуме се да је могуће, ма да и не баш вероватно, да је хартуларије Теодор Хумн, кога Никита Хонијат спомиње 1183 г., остао у овој дужности још и петнаест година доцније, но у сваком случају ствар изгледа много природнија, ако се прихвати да повеља у којој се он назива хартуларијем није била издата 1199 него 1184 г.

Наша простагма била је изазвана жалбом лаврских монаха на Кумане настањене у области Моглена. Кумани су истеривали своја стада (очигледно лети) на лаврске планинске паше Кужуха, а нису хтели да плате манастиру дужан десетак од своје стоке. Цар наређује практорима Моглена да натерају Кумане да плате манастиру дужне дажбине и да не дозвољавају да они узимају у заштиту месне Влахе и Бугаре, као да они њима припадају; Власи и Бугари такође су дужни да безусловно плате манастиру утврђене дажбине. Ако пак, Кумани, према свом рђавом обичају, буду и надаље потстицали Влахе и Бугаре да не плате манастиру, онда се они имају удаљити са манастирских поседа, макар и силом. Даље простагма говори о Власима-пастирима који припадају манастиру. Простагма истиче да манастирски Власи, кад се спуштају са планина (очигледно зими), имају право да напасају своју стоку у пределима теме Моглена несметано и без плаћања дажбине, а да практори, стратиоти, чиновници теме као и Кумани не смеју да их у томе спречавају и да им чине неправду.

Као што видимо, Кумани о којима се у овој простагми говори били су моћни људи: они се не обазире на права Лаврског манастира и час штите локалне Влахе и Бугаре на штету манастира, час малтретирају манастирске Влахе-пастире; царска простагма спомиње их заједно са локалним чиновницима и стратио-

⁹¹⁾ Dölger, Reg. 1409.

⁹²⁾ Choniates 281, 6.

⁹³⁾ Choniates 355, 14.

тима-пронијарима. Ова занимљива околност помоћи ће нам да боље схватимо интересантно, али нејасно место у нашој простагми које се тиче проније.

На крају простагме каже се да у границама села Хостијани, потчињеног Лаври, постоји манастир св. Јована Претече и да ван овог манастира седе неки радници (*προσκάθηται δουλευταί τινες*), који „нису предати по практику“, тј. нису никоме додељени. Даље текст у издању лаврских повеља Rouillard et Collomp гласи (I. 54—57): *κάντευθεν οἱ ἐνεργούτες τὰς παραδόσεις τοῦ † πετίτου † θέματος <τῶν> Μογλένων ἐπηρεάζειν^{93a} αὐτοὺς ὡς ἀπαραδότους, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ δύο ἀπ' αὐτῶν εἰ καὶ πρόνοια παραδέδωκε Κομάνους ἢ βασιλεία μου ψυχικὸν αὐτῆς, ἐχαρίσατο καὶ τοὺτους πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῶν μοναστήριον τὸν Πρόδρομον.*

У таквом облику овај текст се не може разумети. Делгер претпоставља да је преписивач побркао редове и предлаже да се у другом делу текста изврши ова промена: *ἢ βασιλεία μου ψυχικὸν αὐτῆς ἐχαρίσατο καὶ τοὺτους, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ δύο ἀπ' αὐτῶν εἰς πρόνοιαν παραδέδωκε Κομάνους πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῶν μοναστήριον τὸν Πρόδρομον.*⁹⁴⁾ Међутим, такво радикално мењање текста не изгледа ни оправдано ни потребно. Наравно, дешава се да преписивач прескочи један ред, али је тешко претпоставити да се он затим на њега вратио и да га је једноставно уписао после већ преписаног доцнијег реда, променивши на тај начин редослед двају редова. Уз то, после Делгерових исправки текст је постао више мање разумљив граматички, али није добио задовољавајући смисао. Заиста, испало је да је цар поклатио манастиру изван број радника, а двојицу од њих, Кумане, дао му чак у пронију, иако манастири у Византији никад нису имали проније.

Чини ми се да овај текст треба схватити сасвим друкчије и да је довољно да се изврше много скромније исправке да би он добио задовољавајући смисао. Предлажемо ово читање: *κάντευθεν ὁ ἐνεργῶν τὰς παραδόσεις τοῦ τοιοῦτου θέματος Μογλένων ἐπηρεάζει αὐτοὺς ὡς ἀπαραδότους, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ δύο ἀπ' αὐτῶν εἰς πρόνοιαν παραδέδωκε Κομάνους, ἢ βασιλεία μου ψυχικὸν αὐτῆς ἐχαρίσατο καὶ τοὺτους πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῶν μοναστήριον τὸν Πρόδρομον.*

Као образложење предложених исправки може се навести следеће. Говорећи о чиновнику који врши примопредаје имања у теми Моглена наша простагма свуда говори само о једном таквом чиновнику. Тако се и испред цитираног спорног текста каже (I. 43): *ὁ οὖν τὰς παραδόσεις ἐνεργῶν τοῦ τοιοῦτου θέματος Μογλένων* (што оправдава и замену бесмисленог *πετίτου* са сасвим разумљивим *τοιοῦτου*). Непосредно иза цитираног текста опет се каже (I. 58): *ὁ τὰς παραδόσεις ἐνεργῶν τοῦ θέματος Μογλένων*. Према томе нема сумње да се и на поквареном месту текста јавља увек тај исти

^{93a}) Издавачи у апарату предлажу: *ἐπηρεάζειν λειρῶνται*. Dölger: *ἐπηρεάζωσιν*.

⁹⁴) Dölger, *Lavraikunden* 44. У претходну реченицу Делгер уноси исправке према којима би та реченица гласила овако: *κάντευθεν οἱ ἐνεργούτες τὰς παραδόσεις τῆς ὑποταγῆς (?) τοῦ θέματος Μογλένων ἐπηρεάζωσιν αὐτοὺς ὡς ἀπαραδότους...*

ὁ ἐνεργῶν τὰς παραδόσεις. Могуће је да је у рукопису члан τὰς био омашком наведен два пута, услед чега је преписивач уместо ἐνεργῶν прочита ἐνεργοῦντες.

Ако је то тако, онда се уместо ἐπηρεάζειν природно мора читати ἐπηρεάζει, те није потребно ни додавати περὶ οὗτοι, како то предлажу у апарату издавачи, ни мењати у ἐπηρεάζωσιν, како то чини Делгер.

Бесмислено εἰ καὶ προνοία већ је Делгер заменио са несумњиво правилним εἰς πρόνοιαν, и право је чудо да то нису учинили већ сами издавачи, упркос томе што један од њихових рукописа даје управо ово читање (преписивач другог рукописа очигледно је узео сигму за скраћеницу καί).

Одлучујући значај за правилно схватање целог текста има замена наставка четвртог падежа у речи Κοράνοις са наставком трећег падежа: Κοράνοις (иза тога долази запета, док се запета иза αὐτῆς мора изоставити). Тачност ове исправке, која је уосталом очигледна, потврђује се и царевом наредбом на крају повеље (l. 63): ἀντὶ τῶν παραδοθέντων τοῦ τοιοῦτου μοναστηρίου τοῦ Προδρόμου, παραδοθήσονται τοῦτοις ἕτεροι, где τοῦτοις може да значи опет само Κοράνοις.

Према томе наш текст значи следеће: *радницима који нису били никоме предаши по праксику, чиновник који је вршио примопредаје у теми Моiglена намењао је дажбине, а двојицу од њих чак је дао у Пронију Куманима; цар, пак, ради спаса своје душе, поклања и њих манастиру Јована Претече пошчињеном Лаври.* Иза тога долази наређење чиновнику теме Моiglена да их преда овом манастиру.

Према томе, цар није манастиру дао једне раднике на дар, а друге на неки несхватљиви начин — у пронију, већ их је све поклонио манастиру, пошто се испоставило да они нису били нигде регистровани и да је надлежни чиновник чак стигао да двојицу од њих додели у пронију Куманима. Да је то било тако, показује и горе цитирано царско наређење на крају простагме (l. 61): „Уместо (радника) преданих манастиру Јована Претече, нека буду предани овима (тј. Куманима) други.“

Као што видимо, Кумани моглenske области, о којима говори наша простагма, били су не само богати и утицајни власници стоке, него и пронијари. У томе је велики интерес овог текста и значај закључка који смо из њега извели. Тачност овог закључка је ван сумње: оно што сама наша простагма говори о тим Куманима показује потпуно јасно да су они припадали вишем сталежу и да у пронију нису били предани неки Кумани — радници, како су то схватили издавачи лаврских повеља и Делгер,⁹⁵⁾ већ напротив, Кумани су били они пронијари којима су поменути радници били додељени у пронију. Као моћни људи и пронијари, они су, изгледа, имали и потребне везе са локалним византиским царским чиновником, који је пристао да им додели у пронију нерегистроване

⁹⁵⁾ Исто схватање и код И. Дујчева, н. д. 42.

сѣлаке. Уосталом, и сам цар признаје њихово право: упркос томе што је његова простагма уперена пре свега против насиља и незаконитих дела тих Кумана, упркос томе што се предаја помѣнута два радника сматра као незаконита, цар је ипак, пошто је предао ове раднике манастиру, наредио да се Куманима доделе други радници.

Чињеница да су могленски Кумани продрли у редове византских пронијара показује како је велико проширење добио систем проније већ у другој половини XII века и како је многобројан и разноврстан био сталез пронијара. Њему су припадали и етнички туђи, али сталешки сродни елементи из редова моћних људи невинантиске народности који су се доселили на Балканско Полуострво и чија се економска снага састојала у великим стадама стоке. Пронијари нису, дакле, увек били земљопоседници. Било је међу њима и крупних сточара. На примеру пронијара-Кумана видимо такође да је Никита Хонијат био у праву кад је тврдио да је међу пронијарима било и „полуварвара.“ Ови „полуварвари“ нису били само западни ритери него и претставници горњег слоја народности насељених на Балканском Полуострву.

Пронија је била не само израз унутрашње снаге византског феудализма, него и израз центрифугалних снага које су тражиле да се од Византије одвоје. Врло је карактеристично у овом погледу да су вође Бугара, браћа Петар и Асен, тражили од византиске владе да добију пронију. Приликом преговора са византском владом, који су претходили бугарском устанку, Петар и Асен су тражили, према Никити Хонијату, да им се дозволи „да ратују заједно са Ромејцима и да им се царском повељом додели неко мање село у области Хемуса (Балкана).“⁹⁶⁾ Већ је Ф. И. Успенски схватио да је овај захтев значио тражење проније. Ово гледиште је прихватио и детаљније разрадио и В. Златарски.⁹⁷⁾

Заиста, молба о примању у војну службу и уједно о додељивању једног села, и то путем царске повеље — све то потпуно јасно говори о пронији. Византиска влада била је довољно необазрива да одбије молбу Петра и Асена; можда је она осетила да су се иза те наглашено скромно формулисане молбе криле много шире тежње. Ма како да је било, према Никити Хонијату, ово одбијање било је један од узрока устанка који су дигли Петар и Асен и који је водио одвајању Бугарске од Византије и стварању Другог бугарског царства. Ми овде, наравно, не можемо да се упуштамо у сложено питање о узроцима бугарског устанка

⁹⁶⁾ Choniates 482, 15—17: αἰτούμενοι συστρατολογηθῆναι Ῥωμαίοις καὶ διὰ βασιλείου γράμματός σφισι βραβευθῆναι χωρίον τι βραχυπέδσσοδον κατὰ τὸν Αἴμον κείμενον.

⁹⁷⁾ Успенски и, Прония 32, прим. 1. В. Златарски, История на Българската Държава II (1934) 435 сл. Погрешно и произвольно је тумачење П. Мутафчиева, Произходът на Асеновци, Макед. Преглед. V, 4 (1928) 5, према коме наведено место из Никите Хонијата тобоже значи да су Петар и Асен тражили да им се да „војно командовање в Дунавска България, а заедно с това началството или родовото владение на некоя от тамошните крепости или земи“.

већ се морамо ограничити на констатацију значајне за нашу тему чињенице да су вође Бугара, пре него што су дигли устанак, тражили да добију пронију, исто онако као што су то често тражили и претставници византиске властеле.

Нема сумње да претставници властеле нису само чекали да им се доделе поседе у пронију, него су и сами тражили да се дочепају тих уносних поседа и да су, према томе, додељивању пронија обично претходиле одговарајуће молбе заинтересованих. Поуздано је познато да су харистикари тражили и просјачили имања која су желели да добију.⁹⁸⁾ Сасвим је природно да су то исто радили и они који су желели да добију проније. Једну интересантну потврду за то можемо да нађемо у преписци атинског митрополита Михаила Хонијата, брата историчара Никите Хонијата. Своме пријатељу Георгију Тесараконтапихевсу Михаило Хонијат изражава жаљење што овај још није успео да добије неку „економију,“ тј. пронију.⁹⁹⁾

5. Византиски пронијари под латинском влашћу

Изворни подаци које смо досада посматрали дају прилично јасну, мада још непотпуну претставу о суштини византиске проније: непотпуну претставу дају нам они, услед своје фрагментарности, и о степену проширења проније у Византији у XII веку.

Какво је велико распрострањење постигао систем проније у доба Комнина и Анђела постаће нам јасно тек кад се упознамо са изворном грађом наредне епохе, епохе латинске владавине. Заиста, већ се у време првог формирања власти западних феудалаца на византиској територији показало да се земљишни односи који су тада постојали на византиском тлу ни у чему битно нису разликовали од земљишних односа на Западу.

Постоји мишљење да се феудализам није могао потпуно развити на византиском тлу и да су се вазални односи, типични за западни феудализам, појавили у Византији тек од времена латинског освајања, те да су нестали са пропашћу латинске владавине.¹⁰⁰⁾ Тачно је, међутим, само то да је, што се тиче политичких односа, Византија била далека од феудализма западног типа. Многостепена хијерархичка структура власти, карактеристична за Запад, остала је углавном туђа Византији, иако се извесни замци сличних политичких односа могу наћи и у доцнијем Византиском царству. Напротив, што се тиче социјално-економских односа, није било никакве битне разлике између византиског и западног феудализма. Управо због тога су се крсташи-освајачи врло брзо прилагодили условима које су затекли на византиским територијама.

⁹⁸⁾ Успенский, Мнения и постановления 5 сл.

⁹⁹⁾ Σ. Λάμπρου, Μιχαήλ Ἀχομινάτου τὰ σωζόμενα II (1880) 17. О Михаилу Хонијату в. G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orient. Christiana, 32, 2 (1934).

¹⁰⁰⁾ Cf. Zacharia, Geschichte 277 sq.

Византиска пронија разликовала се од западног лена само по називу. Назив је лако било променити, и ово је и учињено. У суштини пак није се ништа морало мењати. Ово са потпуном јасноћом показује Морејска хроника, чувени споменик латинске владавине у јужној Грчкој.¹⁰¹⁾ На значај Морејске хронике за проучавање византиске проније указао је већ Ф. И. Успенски, који је цитирао из ње неколико карактеристичних места.¹⁰²⁾ Ми ћемо се детаљније зауставити на њеним подацима.

Завојевач Пелопонеза Виљем I Шамплит (1205—1209) ступа у преговоре са локалним грчким архонтима, те их Жофроа Вилардуен у његово име позива на добровољно потчињење. Споразум се постиже под условом да сви архонтопули који су имали проније задрже исте, обавезавши се на вазалну заклетву и војну службу према величини свога поседа.¹⁰³⁾ цела остала територија има да се подели међу Францима; сељаци остају у свом ранијем положају (тј. једни остају зависни од византиских пронијара, други постају зависни од нових господара — Франака). Бира се комисија од шест архоната и шест Франака, „како би они поделили земље и проније.“¹⁰⁴⁾ Дакле, најважније је за византиску властелу било да сачува своје проније. Пошто су се потчинили завојевачу, они су их стварно и сачували у потпуности и ради тога су се заклели новом господару и обавезали на вршење војне службе, при чему је свако морао да врши службу према величини свога поседа.

На тај начин се један део византиске властеле укључио у војни и економски систем завојевача, у коме за њих у суштини није било ничег новог, јер између економике западног и византиског феудализма, као што смо већ истакли, није било никакве начелне разлике. Потчинивши се завојевачу, византиски пронијари уствари су само променили господара, па су поседовали своје проније и вршили службу за време Франака под истим условима као и за време византиских царева. Нов моменат била је само заклетва верности, толико карактеристична за политичке односе између вазала и сизерена на Западу. У Византији је таква заклетва била непозната, тако да се у византиском речнику није нашло за то погодног израза, па се морао измислити чудан израз *ἀνθρωπέα* да би се превела реч *hompage*. Напротив, појам проније потпуно је одговарао новим условима, управо за то што економски односи које су створили латински завојевачи нису претстављали за византиске феудалце ништа ново. Као што ћемо видети, Морејска

¹⁰¹⁾ Најбоље издање: J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, London 1904. Ново издање П. П. Καλονάροу, *Τὸ χρονικὸν τοῦ Μωρέως*, Атина, 1940, није ми приступачно; према F. Dölger, *Byz. Z.* 40 (1940), 236 sq., оно се заснива у потпуности на издању Шмита.

¹⁰²⁾ Успенский, Прония 9 сл.

¹⁰³⁾ *Chronicle of Morea* 1644:

ὅτι ὅλα τὰ ἀρχοντόπουλα, ὅπου εἶχασιν προνοίης,
νὰ ἔχουσιν ὁ κατὰ εἶς, πρὸς τὴν οὐσίαν ὅπου εἶχεν,
τὴν ἀνθρωπέαν καὶ τὴν στρατείαν, τόσον νὰ τοῦ ἐνεμεῖνῃ.

¹⁰⁴⁾ *Ib.* 1650: ὅπερ ἐμοιράσασιν τοὺς τόπους καὶ προνοίης.

хроника назива пронијом како поседе византиских пронијара тако и поседе западних ритера. Штавише, пронија се директно идентификује са западним фиефом.

Пошто је постао баило и господар Мореје, Жофроа I Вилардуен (1209—1228) сазвао је у Андравици збор својих вазала, великих и малих, и наредио је да се донесе списак (који је саставила горе поменута комисија), „у коме је био пописан удео свакога, — шта је ко добио да држи и поседује од Кампанеза (Шампеноа — Шамплит),“ па су „у њему нашли где је и коме била додељена пронија.“¹⁰⁵ Иза тога се набрајају ритери-пронијари. Први је био забележен *μιστρ Γαυτιέρης ντὲ Ροζήτες* (*Gautier de Rosière*), он је имао 24 *καβαλλάρων τὰ φέε* и саградио тврђаву Акову. Иза њега је долазио *μιστρ Οὐγκος ντὲ Μπρίερες* (*Hugues de Bruyères*), „њему су дали *φιεφε* од 22 коњаника; а он је, пошто је примио ове *проније*, саградио тамо замак који је назван Каритена.“¹⁰⁶ Њему се родио син, онај мисир Жофроа, који је доцније био у Романији најславнији стратиота — *ἐξάρχουστος στρατιότης*.

Према томе, појам стратиота добио је значење ритера, и као што се ова реч одавно употребљавала за византиске пронијаре, тако се она овде употребљава и за западне ритере.¹⁰⁷ Још је важније да се византиска пронија директно изједначаје са западним фиефом. Морејска хроника стално употребљава ова два појма не правећи између њих никакве разлике.¹⁰⁸ Ствара се чак и глагол *προνοιάζειν* и глаголски придев *προνοιασμένος*, у значењу давати проније одн. држати пронију-фиеф. У даљем набрајању вазала каже се, између осталог, да *τὸν μιστρ Ὅτον ντὲ Ντουρνά (de Tourna)* *ἐπρονοίασεν ὡσαύτως νὰ ἔχη τὰ Καλάβρυτα καὶ φέε δέκα καὶ δύο* (1939—40). По завршетку набрајања ритера-земљопоседника истиче се још једанпут да су сви наведени „за време покојног Шамплита били уписани у његов регистар, где је и ко добио проније;“¹⁰⁹ томе се додаје: „а кавалире који су имали по један

¹⁰⁵ Ib. 1911: *ἐν τούτῳ ἠυρέθησαν ἐκεῖ ὅπου ἦσαν προνοιασμένοι.*

¹⁰⁶ Ib. 1919: *εἴκοσι δύο καβαλλάρων τὰ φέε τὸν ἐδώκαν. Τὸ παραλάβει τὲς προνοῖες, ἔχτισε κάστρο ἐκεῖσε, Καρύταιναν τ' ὠνόμασαν...*

¹⁰⁷ Уп. на пример и стих 2698.

¹⁰⁸ Према томе изгледа исувише опрезан закључак Успенског, Прония 10, да је пронија имала тенденцију да се развија у један феудални систем, али да у областима које су остале под византиском влашћу није дошло до овог развитка, да је и у областима под латинском влашћу пронија почела да се идентификује с леном тек у XIV веку, док „за почетак XIII века такав закључак, наравно, захтева извесна ограничења“. Подаци које смо навели из Морејске хронике падају у сам почетак XIII века, у почетни период латинске владавине на Пелопонезу. Истина, Морејска хроника је састављена много доцније, тек у XIV веку, али се њен састављач користи старијом грађом и, између осталог, несумњиво је имао анализирани списак феудалаца, састављен за време Шамплита. Како је стајала ствар у областима под византиском влашћу, видећемо из даљег излагања.

¹⁰⁹ Ib. 1963: *εὐρέθησαν εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Καμπανέση ἐκεῖνον ἐγράφου εἰς τὸ ρουντζέστρο του, ὅπου ἦσαν προνοιασμένοι* (у версији P: *ἐγράφως στὸ ριτζίστρο του, ὀλοῦσαν προνοιασμένοι*).

фиеф, као и сержанте којима су биле додељене проније, не наводимо да би избегли многоглагољивост.¹¹⁰⁾

Пошто је прочитао регистар, Вилардуен је питао поглаваре и епископе за њихово мишљење на који начин треба они који су добили проније да врше службу.¹¹¹⁾ Сви су решили да они који имају четири фиефа (τέσσαρα τὰ φιε) буду заставници и да код сваке заставе буде по један ритер (кавалир) и са њима дванаест сержанта; они који имају мање од четири фиефа нека дају од сваког фиефа по два сержанта с коњима или по једног ритера; а ритери који држе по један фиеф, као и сержанти, нека врше службу лично. Сва је прилика да се на исти начин одређивала војна служба и за пронијаре-Грке, јер се и за њих каже у горенаведеном првом цитату из Морејске хронике да морају да врше службу према величини својих поседа. Затим је било решено да сваки пронијар мора четири месеца годишње да служи у гарнизону где га његов сизерен одреди, четири месеца да буде у војном походу где његов сизерен нађе за сходно, а остала четири месеца пронијар може да ради шта хоће.¹¹²⁾ Епископи и припадници духовних редова не морају да врше службу (δουλείας) у гарнизону, али морају да учествују у ратним походима, „као и пронијари.“¹¹³⁾ Дакле, западни феудалци стално се називају пронијарима а њихови феуди пронијама. Занимљиво је да је израз *προνοιάτορας*, који се овде употребљава за западне ритере у обе грчке верзије Морејске хронике, у талијанској верзији преведен речју *li feudati*.¹¹⁴⁾

Затим је Вилардуен наредио својим вазалима-ритерима, и великим и малим, да се спремају у поход да запоседну оне земље које су им биле додељене у пронију и да освоје оне земље које још нису биле подељене.¹¹⁵⁾ У приказу о овом походу опет се говори о феудима-пронијама и о додељивању пронија ритерима.¹¹⁶⁾

110) Ib. 1965: Οἱ καβαλλάριοι, ὅπου εἶχασιν πρὸς ἓνα φιε ὁ καθένας, καὶ οἱ σιργέντες ἀλλὰ δὴ, ὅπου ἦσαν προνοιασμένοι, οὐδὲν τοὺς ὀνομάζομεν διὰ τὴν πολυγραφίαν.

Ово место Успенски и, Прония 10 није тачно схватио.

111) Ib. 1972: ... τὸ πῶς θέλουγ δουλεῖει ἐκεῖνοι, ὅπου εἶχάν τες προνοῖες, ὅπερ τοὺς ἐπρονοίασαν.

112) Ib. 1995: Ὅτι ἐκ τοὺς μῆνας δώδεκα, ὅπου ἔχει ὁ χρόνος ὅλος, νὰ ἐκπληρῶνῃ ὁ κατὰ εἰς τοὺς τέσσαρας γὰρ μῆνας εἰς γαρνιζοῦν καθολικὴν, ἐνθα ἀρέσει τοῦ ἀφέντη· τοὺς δὲ τοὺς ἄλλους τέσσαρους νὰ ἀπέρχεται εἰς φουσαῖτο, ἐνθα χρήσει καὶ βούλεται τοῦ προνοιάτορου ὁ ἀφέντης· τὸ δὲ τὸ τρίτον τοῦ χρόνου, τοὺς τέσσαρους γὰρ μῆνας, ὀφείλει ὁ προνοιάτορας νὰ ἐνὶ ὅπου θέλει.

113) Ib. 2009: ὀφείλουγ εἶσται πανταχοῦ ὡσάν κ' οἱ προνοιατόροι.
Уп. и 2699—2704.

114) Hopf, Chron. gr.-rom. 429: „E 4 altri mesi li feudati seguir li lor padroni nell'essercito, e 4 mesi li feudati fossero in lor libertà“. И даље о служби епископа: „Mà in le guerre, in le battaglie, in le scursion fossero per tutto, come li feudati“.

115) Ib. 2020: τοὺς τόπους ὅπου ἐπρονοίαστησαν νὰ τοὺς ἔχουν κερδίσει, κ'ἐκεῖνους ὅπου οὐκ εἶχασιν νὰ θέλουγ κουγκεστήσει.

116) Уп. нарочито стихове 2060, 2067, 2076.

Неке грчке тврђаве упорно су пружиле отпор, али се ствар опет свршила споразумом и потчињењем већине архоната. Вилардуен се обавезао написмено да ће поштовати веру, обичаје и законе Ромејаца, и ова је помирљива политика наишла на опште одобравање. Према Морејској хроници, сви су желели да власт над Морејом остане у рукама овог дивног и мудрог човека, који је уредио „све ствари Франака и Ромејаца, задовољно жеље свакога и доделио проније.“¹¹⁷⁾ Стицање пронија био је главни циљ западних ритера, а главни циљ византиске властеле било је њихово задржавање за се.

Нећемо да се заустављамо на занимљивом приказу о томе како је за време владе Жофроа II Вилардуена (1228—1245) латински клир, који је држао трећину територије Морејске кнежевине, одбио да учествује у походу против непокорних грчких градова, како је Жофроа II због тога конфисковао све проније клирика и како је доцније, папиним посредништвом, дошло до измирења, па су проније биле враћене клирицима.¹¹⁸⁾ Да истакнемо само још два нарочито занимљива места из Морејске хронике која спадају у почетак владе Виљема II Вилардуена (1245—1278). Франци су опседали Коринт. На крају крајева становници Коринта су попустили и предали град, пошто су примили обећање потврђено заклетвом, „да ће држати своје проније као и други Ромејци у целом принципату.“¹¹⁹⁾ Приликом предаје Корона и Модона Венецији начињена је карактеристична ограда да ће Венецијанци владати над областима ових градова „изузимајући оне земље и проније којима владају пронијари.“¹²⁰⁾ Према томе, проније су се сматрале као аутономне јединице које су имале нарочити положај на покороној територији.

Посматрајући наведене податке мора се доћи до закључка да је у догађајима на Пелопонезу у првој половини XIII века питање проније имало одлучујући значај и да су главну улогу у тим догађајима играли с једне стране западни ритери, а с друге стране византиски пронијари. Добија се утисак да је у времену франачког освајања Пелопонеза ова област фактички била у рукама пронијара и да су пронијари били једини чинилац са којим

117) Ib. 2099: τὰ πάντα ὅλα πράγματα Φραγκῶν τε καὶ Ρωμαίων, τοῦ καθενὸς τὴν ὀρεξίν καὶ τὰ προνοιάσματά τους.

118) У овом приказу израз пронија стално се употребљава за лен клирика: уп. стихове 2639, 2649—51, 2667, 2690, 2696. Ово је потпуно природно, јер су католички клирици, као и световни ритери, имали своја лена и били дужни да учествују у походима. На карактеристичну разлику која је у том погледу постојала између Запада и Византије, где свештенство није вршило војну службу и није имало пронија, указује сама Морејска хроника, према којој је Жофроа II Вилардуен, опомињући клирике, који се нису одазвали на његов позив, упутио њима ове речи: „Кад би Ромеји, не дај Боже, заузели земље којима владамо у Романији, не би они дозволили вама, припадницима цркве, да држите проније и да имате привилегије“ (ib. 2693—96).

119) Ib. 2822: μεθ' ὄρκου γὰρ καὶ συμφωνίης, νὰ ἔχουν τὴς προνοίης τους, καθὼς κ' οἱ ἕτεροι Ῥωμαῖοι τοῦ περιγικλάτου ὅλου.

120) Ib. 2859: ἄνευ τῶν τόπων καὶ προνοιάων, τὰ ἔχουν οἱ προνοιατοροί.
Карактеристични подаци о пронији и у стиховима: 2955 и 4573.

су завојевачи рачунали. Међутим, западни ритери и византиски пронијари лако су се споразумевали, а од њихових међусобних односа зависио је углавном цео даљи ток догађаја. Изгледа да су на византској страни пронијари претстављали једину реалну снагу, те је отпор трајао дотле док су га пружали пронијари. Они су се потчињавали завојевачима искључиво под условом да своје проније задрже, али су се под овим условом потчињавали лако. Све је стајало у знаку питања пронија-фиефа: једни су тежили да их у што већем броју стекну, а други да их у што већем броју задрже.

6. Пронијари у Никејском царству

Значајну улогу играле су проније и у областима које су избегле латинску владавину и остале под византском влашћу. Никејско царство, које је настало у борби са Латинима, претстављало је у више погледа здравији државни и друштвени организам него стара Византиска царевина коју су прекоморски завојевачи срушили. Док је политика Манојла Комнина и Анђела потпомагала пораст феудалних снага, дотле га је, напротив, политика царева Никејског царства у извесној мери задржавала. О томе сведоче економске мере Јована III Ватаца (1222—1254), о којима византиски историчари XIII и XIV века не без разлога говоре са највећом похвалом, као и непријатељски однос његовог сина Теодора II Ласкариса (1254—1258) према феудалној аристократији. У духу најбољих византиских традиција Јован Ватац је настојао да обнови систем ситних стратиотских имања. Нићифор Григора прича да су Кумани, који су под притиском Монгола прешли Дунав и крстарили по Тракији, били за време Јована Ватаца „уврштени у римску војску, при чему им је он доделио земље за насељавање, једним у Тракији и Македонији, а другим у Азији дуж Меандра и у Фригији“.¹²¹⁾ Ово насељавање Кумана, претворених у византиске стратиоте, има у виду Теодор II Ласкарис кад у панегирику своје оцу каже: „Преселивши Скита из западних области, ти си његов род претворио у потчињени народ, а населивши га на место синова Персијанца (тј. Турака), обуздао си њихову неукротиву тежњу ка западу“.¹²²⁾ Међутим, Јован Ватац је делио земље уз обавезу вршења војне службе не само туђинцима. Говорећи о организацији одбране на селучкој граници, Пахимер каже да је за вршење стратиотске службе било искоришћено и месно становништво пограничне области.¹²³⁾

Међутим, иако је ван сваке сумње да су се никејски цареви у својој политици руководили здравијим начелима но њихови византиски претходници, не треба ипак прецењивати значај

¹²¹⁾ Gregoras I, 37, 3—9. Cf. Akropol. 65, 15—20 (ed. Heisenberg).

¹²²⁾ Ово место из необјављеног говора Теодора II Ласкариса наведено је у расправи Успенског, К историји крестњанског землевладения, Ж. М. Н. Пр. 225 (1883) 339.

¹²³⁾ Pachym. I, 16—18.

настало преокрета.¹²⁴⁾ Видели смо да су извесне мере у циљу обнављања класе стратиота предузимали и Комнини, нарочито Јован II, а донекле чак и Манојло I. Политика Јована III Ватаца била је у том погледу доследнија. Пораст центрифугалних снага феудализма био је у Никејском царству нешто успорен, и ово је несумњиво једна значајна чињеница, као и оно релативно економско благостање Никејског царства о коме подударно сведоче византиски историчари тога времена. Но и поред свега тога несумњиво је да и Никејско царство показује све типичне црте феудалне сталешке државе. Уз то у Никејско царство продирали су из суседног Латинског царства и извесне карактеристичне црте западног феудализма. Сва власт се и надаље налазила у рукама властеле.¹²⁵⁾ Господарило је велепоседништво засновано на раду зависних парика. Цветао је и систем проније. О томе између осталог говори и горе цитирани приказ Пахимеров о организацији одбране у пограничним источним областима. Носиоци ове организације, коју Пахимер сматра са разлогом као највећу тековину никејске епохе, били су како ситни стратиоти, тако и пронијари. Између једних и других прави се јасна разлика чисто социјалне природе: сви војници-граничари били су, према Пахимеру, ослобођени пореске дужности, а угледнијим међу њима биле су додељене и проније.¹²⁶⁾ Ове речи сведоче не само о директној вези система проније са војном службом, него и врло јасно показују коме су додељиване проније.

Веће поседе-проније добијали су само претставници властеле, док су осталим даване ситније стратиотске парцеле: јер нема сумње да су се земљишта додељивала свим војницима-граничарима. „Временом су они, наставља Пахимер свој приказ, постали имућни и богатство им је текло као поток, а што су обилнија била њихова средства за живот то су они смелије иступали против непријатеља“. О пронијама као извору богатства говори и Теодор Скутариота. Стратиоте-пронијаре Скутариота ставља упоредо са претставницима највише властеле — мегистанима. Славећи мудру владу Јована Ватаца, Скутариота тврди да су се сви његови поданици обогатили и да је (ово га, изгледа, највише интересује) „сталез стратиота и класа мегистана имала велике приходе од пронија и имања“.¹²⁷⁾ Изгледа да за систем проније треба везати и Пахимеров податак према коме је Јован Ватац „сваком замку и тврђави доделио села, како би њихови плодови и приходи хранили суседну тврђаву“.¹²⁸⁾

¹²⁴⁾ Као што то чини, на пример, D. Xanalaros, *Wirtschaftliche Aufbau- und Autarkiemassnahmen im XIII. Jahrh.*, *Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa* 3 (1939) 129 sq. Вредност овог чланка умањују и доста чудна поређења са садашњошћу, односно недавном прошлости.

¹²⁵⁾ Ово је тачно истакла М. А. Андреева, *Очерки по культуре византійског двора в XIII в.*, Праг 1927.

¹²⁶⁾ Pachym. I, 16, 9—10: ἀλλ' ἀτελείας μὲν τοὺς πάντας, προνοίας δ' ἐκ τούτων τοὺς ἐπιδοστέρους. Уп. и р. 17, 8.

¹²⁷⁾ Teod. Scutariotae add. ad Acropol., ed Heisenberg, p. 286, 18—22.

¹²⁸⁾ Pachym. I, 69, 8—10. Уп. Успенски њ, *История III*, 578.

Нарочито интересантни и значајни су подаци о пронији у повељама из никејског доба, пре свега у повељама манастира Лемвиотисе, близу Смирне. Повеље Лемвиотисе, објављене у збирци Миклошића и Милера, коментарисао је већ В. Г. Васиљевски у свом изврсном истраживању о унутрашњој историји Византиског царства, али, као што смо горе већ напоменули, питања проније В. Г. Васиљевски се није ближе дотакао.¹²⁹⁾

Пре свега треба да се зауставимо на царској простагми од јула 1233 г. која је од највећег значаја за проблем проније. Ова простагма била је изазвана спором између Лемвиотисе и царског вестијарита Јована Равдоканакија око земље у селу Вари, које се звало и Миле.¹³⁰⁾ Равдоканаки је тврдио да је био добио спорну земљу као мираз од свог покојног таста Василија Влатера, а да је Влатер купио ову земљу од тројице браће Гунаропула из Мила, који су били његови парици (*ὑπὸ παροικίαν τελούτων αὐτῶ*). Са своје стране манастир је тврдио да ова земља по праву припада њему, јер је он добио село Миле на дар од цара.

Ми можемо да проверимо изјаве и једне и друге стране. Тврђења обеју страна имала су извесног основа. Заиста, Јован Ватац, пошто је успоставио манастир Лемвиотисе, који се налазио у дубоком опадању, потврдио му је хрисовуљом од августа 1228 г. право власништва на поклоњено имање Вари или Миле, заједно са парицима који су били настањени на том имању, па чак и са три сина Миле (према којој је то село и добило свој назив), који су живели у Смирни.¹³¹⁾ Међутим, сачуван је и купо-продајни акт којим су већ новембра 1207 г. браћа Михајло и Јован Гунаропули и њихов брат од стрица Никола продали славном вестијариту господину Василију Влатеру за 40 номизми четврти део својих породичних парцела,¹³²⁾ марта идуће године Никола Гунаропул, који се у међувремену замонашио и који се сада зове Никодим, његова бивша жена и син продали су за 20 номизми цео свој део племенитој госпођи Ани, супрузи покојног Влатера (који се овде зове Никита, можда због тога што се и он пред смрт замонашио).¹³³⁾ Може се утврдити и зашто су Гунаропули уступили један део својих поседа Влатеру. Три године пре тога становници једног села које је припадало смирнској митрополији заузели су њихове поседе, па су ти поседи враћени њима царском простагмом од 1207 г. на основу претставке коју је цару поднео Влатер, претставивши Гунаропуле као своје

¹²⁹⁾ Васиљевский, Материалы, Ж. М. Н. Пр. 210 (1880), 98—170, 355—440. Већу пажњу поклонио је повељама Лемвиотисе, али се такође није зауставио на питању проније и Панченко, Крестыанская собственность. Уп. и А. Вишнякова, Хозяйственная организация монастыря Лемвиотиссы, Виз. Врем. 25 (1927) 33—52. За питање хронологије повеља Лемвиотисе драгоцено је истраживање: Dölger, Chronologisches.

¹³⁰⁾ М. М. IV, 199—200. Dölger, Reg. 1734.

¹³¹⁾ М. М. IV, 2. Dölger, Reg. 1710 и 1718.

¹³²⁾ М. М. IV, 185—86.

¹³³⁾ М. М. IV, 183—84.

рођаке.¹⁸⁴⁾ Према томе, земља Гунаропула, која је припала Влатеру претстављала је награду за његово залагање. На тај начин су Гунаропули, ослободивши се из руку смирске митрополије, допали његових руку. Вероватно су они после тога и постали његови парици.

Спорови око земље Гунаропула избили су ускоро после царског даривања села Вари манастиру Лемвиотисе. Како су и једна и друга страна — и Равдоканаки, који је био добио ову земљу од Влатера као мираз, и манастир који је добио од самог цара цело село Вари — имале извесна права на ову земљу, питање је било прилично сложено, па су се доносила решења у корист час једне час друге стране. Октобра 1230 г. Равдоканаки је успео да добије царску простагму којом су потврђена његова права на спорне парцеле, док су претензије манастира Лемвиотисе биле одбијене.¹⁸⁵⁾ Међутим, простагма од августа 1232 г. признавала је права Лемвиотисе и забрањивала Влатеровој удовици и Равдоканакију да узнемиравају манастир својим тражењима, јер је цар предао село Вари Лемвиотиси пошто га је одузео Влатеру.¹⁸⁶⁾ Али Равдоканаки није попустио, па је августа исте 1232 г.¹⁸⁷⁾ узео од монаха Никандра (у повељи из 1208 г. он се звао Никодим) Гунаропула потврду о томе да је овај својом вољом продао сав свој удео Василију Влатеру (тачније његовој удовици) и да су и његова браћа од стрица, Михајло и Јован Гунаропули, намеравали да учине исто. Изгледа да су се Гунаропули сада исто тако нашли у шкрипцу између Равдоканакија и Лемвиотисе, како су раније били у шкрипцу између смирске митрополије и Влатера. Идуће године, према решењу дукса Тракесиске теме Јована Дуке Куртикија, ствар је била поново решена у корист Равдоканакија, и ово му је било потврђено царском простагмом од јуна 1233 г. овереном воштаним печатом и знаком „δία“ Димитрија Торникија.¹⁸⁸⁾ Но ни манастир није попустио, па је већ месец дана доцније било донесено ново, овог пута коначно решење у корист манастира. Решавање спора било је поверено самом Димитрију Торникију, кога цар назива својим рођеним братом (ἀδελφός).¹⁸⁹⁾

Решење које је донео Димитрије Торникије претставља за нас изванредан интерес. „Гунаропули нису имали право“, тако гласи решење, „да продају ову земљу Влатеру, јер је она била подложна парикији, а подложни људи немају право да про-

¹⁸⁴⁾ М. М. IV, 217—18. Васиљевский, Материалы Ж. М. Н. Пр. 210, 146 ставио је ову простагму у 1192 г., али не бити правилније датирање у 1207 г., које предлаже Dölger, Chronologisches 315, Anm. 1.

¹⁸⁵⁾ М. М. IV, 218. Dölger, Reg. 1724.

¹⁸⁶⁾ М. М. IV, 194—95. Dölger, Reg. 1728.

¹⁸⁷⁾ М. М. IV, 189—90. Овај докуменат је датиран са августом V индикта, 6740 г.; према томе М. М. погрешно наводе 1225 г. (исто и код Васиљевског, Материалы 147).

¹⁸⁸⁾ М. М. IV, 219—20. Dölger, Reg. 1733.

¹⁸⁹⁾ М. М. IV, 199.

дају земље које поседују онима који те земље држе на основу проније, јер земље додељене у пронију увек се налазе под влашћу државе“.¹⁴⁰⁾

Ако се пажљивије посматра текст овог решења, онда постаје јасно да Торникије не пориче начелно право парика да продају своје земље, и као што показују други документи, парици су несумњиво ово право имали (в. доле). Торникије сматра као незакониту продају само оне паричке земље која је дата у пронију: парицима се забрањује продаја земље ономе лицу коме је она дата на основу проније; другим речима, пронијар нема права да купује од својих парика земљу која му је дата у пронију, тј. на привремено и условно уживање. „Под влашћу државе“ не налази се сва земља парика уопште — ово наш текст ни мало не тврди, а било би и апсурдно ово тврдити, јер се на баштинским поседима земља парика очигледно налазила под влашћу њиховог господара — баштиника, а уколико је овај имао потпун имунитет, могла је да нема уопште никакве везе са државом. Само за земљу парика додељених у пронију сматра се да се она налази под влашћу државе. Значај Торникијевог решења управо се у томе и састоји што нам оно омогућава да схватимо ову веома важну околност. За разлику од баштиника, пронијар је само привремено господар својих парика и паричка земља која му је додељена у пронију претставља његово привремено и условно власништво, а уствари се налази и даље под контролом државе. Заиста, шта би био резултат кад би пронијар могао куповати земљу од парика своје проније? Он би тиме претворио земљу која му је била на основу проније додељена на привремено и условно уживање у безусловну и наследну баштинску својину. Ово је управо и покушао да учини Василије Влатер. Јасно је да такав акт није могао да буде признат као законит.¹⁴¹⁾

¹⁴⁰⁾ М. М. IV, 199: ὡς οὐκ ὀφείλον οἱ Γουναρόπουλοι διαπωλῆσαι πρὸς τὸν Влаттерὸν τὴν τοιαύτην γῆν διὰ τὸ ὑπὸ παροικίαν τελεῖν ταύτην καὶ μὴ ὀφείλειν τοὺς ὑποτελεῖς πληροῦσαι τὰ παρ' αὐτῶν κατεχόμενα πρὸς τοὺς κατὰ λόγον προνοίας ἔχοντας αὐτά, ὡς ὑπὸ τὴν τοῦ δημοσίου χεῖρα ἀείποτε τελοῦντα. Већ се Успенски и њ, Прония 29 позивао на ово место да би поткрепио своје — потпуно тачно — гледиште да је пронија била условно и лично власништво које се није могло продавати ни предавати другом власнику по тестаменту или у дар. Међутим, нажалост Успенски није дао детаљније тумачење овог — како се он изразио — „јединственог места“. Василъевски њ, Материалы 149, Панченко, Крестьянская собственность 95, 98, 105 и Вишнякова, и. д. 39—40 наводе текст и дају превод, при чему је већ Василъевски унео у текст М. М. потребне исправке: ὑποτελεῖς уместо ὑποτελεῖν; запета не иза κατεχόμενα, него иза αὐτά. Укратко излаже Торникијеву одлуку и Dölger, Reg. 1734. Најтачнији је превод Панченка, јер чак ни Василъевски, како изгледа, није потпуно схватио главни смисао те одлуке; Вишнякова у свом веома непрецизном преводу погрешно своди Торникијеву одлуку на забрану продаје земље парика уопште.

¹⁴¹⁾ Ако је код решавања овог спора било много колебања, онда је то дошло очигледно због тога што су Влатер и Равдоканаки успевали прилично дуго да сакрију да су Гунаропули били парици Влатерове проније; на основу сачуваних докумената не може се чак тачно утврдити од кога момента су они то постали. Претпоставили смо да се то десило после Влатерове интервенције у њихову корист 1207 г., али је могуће да су они већ онда били његови парици и да је он то намерно утајио у својој претставци, издавајући их за своје рођаке.

Напротив, парик са баштинског поседа несумњиво је могао, уз дозволу свога господара, да прода своју земљу, и разуме се, није било никаквих препрека да баштаник купи земљу од сељака који је седео на његовој територији.¹⁴²⁾ Баштаник је био сопственик своје земље, укључујући и земљу његових парика. Пронијар није био сопственик, већ само власник земље додељене му у пронију и није имао права да је самовољно претвара у своју својину. Сопственик земље додељене у пронију остајала је држава. То су важни закључци које можемо да изведемо из цитираног текста.

Исто схватање одражавају и две доцније повеље, које је интересантно упоредити са анализираним Торникијевим решењем, иако се тиме нешто ремети хронолошки ред нашег излагања.

Ради се о повељи дукса Јована Силагита и епископа Јована Амонског од јула 1262 г.¹⁴³⁾ и о указу (*δρισμός*) цара Михаила VIII Палеолога од септембра 1262 г.¹⁴⁴⁾ Ове повеље су биле изазване спором који је избио између патмоског манастира Јована Претече и становника села Малахион око земље од четири зевгара која се звала Гонија Питакија. Царев указ од септембра 1262 г. каже да је спорна земља била покљоњена манастиру царском хрисовуљом, и заиста постоји хрисовуља истог Михаила VIII од маја 1259 г., којом се патмоском манастиру, између осталог, поклања и ова земља, која је пре тога припадала царевом зету, протосевасту Манојлу Комнину Ласкарису.¹⁴⁵⁾ Према указу из 1262 г., манастир је поседовао ову земљу у току три године без икаквог узнемиравања,¹⁴⁶⁾ али су затим истакли своје претензије на њу становници (*ἔποικοι*) села Малахион, које је, како каже исти царев указ, било дато у пронију (*εἰς πρόνοιαν*) царевом течи, Георгију Комнину Анђелу. Пронијар Георгије Анђео, који је сигурно

¹⁴²⁾ Такви случајеви били су, наравно, ретки, јер баштаник није имао икаквог рачуна да купује земљу која је и онако била у потпуној његовој власти. Може се ипак навести случај Николе Малиасина и његове жене, ктитора манастира Нова Петра у Тесалији, који су, подигавши манастир на земљи једног сељака свога села Дрианувени, решили да ту земљу од свога сељака откупе. Њихово право да откупе земљу од свога сељака не само да се није оспоравало, него се њихов поступак чак истиче као нарочито хуман акт, јер, као што објашњава сам продавац, сељак Михаило Архонтица, у својој купопродајној повељи од септембра 1271 г., супрузи Малиасини нису хтели да узму ту земљу као господари породице Архонтице, што су они могли да учине, пошто им је цар покљонио целу територију Дрианувена у породично власништво, већ су решили да откупе од Архонтице земљу, пошто су од природе правични и христољубиви (M. M. IV, 397—98).

¹⁴³⁾ M. M. VI, № 85, p. 210—12. Dölger, Reg. 1912.

¹⁴⁴⁾ M. M. VI, № 86, p. 212—14. Dölger, Reg. 1913 a.

¹⁴⁵⁾ M. M. VI, № 76, p. 199—201. Dölger, Reg. 1871. Уп. и указ о предаји додељене земље: M. M. VI, № 77, 201—2. Dölger, Reg. 1871 a.

¹⁴⁶⁾ Ова се тврдња, међутим, не слаже са чињеницом да постоји указ истог цара Михаила VIII од јула 1259 г., којим цар наређује својој ројаци протосевастиси Марији Комнини Ласкарис да pazi да њени људи више не узнемиравају манастир због земље Гонија Питакија. Cf. M. M. VI, № 72, p. 202. Dölger, Reg. 1876. Протосевастиса Марија Комнина Ласкарис очигледно је удовица бившег власника ове земље, протосеваста Манојла Комнина Ласкариса.

и био покренуо тај спор, тврдио је да је та земља била наследна својина становника Малахија, уписана у њихове катастарске спискове, и да су они на основу тог поседа испуњавали државне и војне дужности. Цар је наредио дуксу округа Меланудија Јовану Силагиту и епископу Јовану Амосонском да извиде ствар: ако се утврди да земља стварно припада становницима Малахија као њихова наследна својина и да су они плаћали за њу државне дажбине (*ἐπὶ γονικῆ δικαίῳ καὶ τέλει δημοσιακῆ*), нека га они о томе известе; ако су пак становници Малахија држали ту земљу на основу закупа или проније (*ἐπιμῆρτως καὶ προνοιαστικῶς*) и плаћали десетину (*μῆρτήν*) било државној благајни, било онима који су у то време имали село Малахија у пронији (*πρὸς τοὺς κατὰ καιροὺς εἰς πρῶτον εἶχοντες τὰ Μαλαχίου*), онда се земља мора вратити манастиру.

Ова интересантна царева наредба изнета је два пута на сасвим сличан начин: у повељи Силагита и у самом царевом указу. Оба документа јасно супротстављају с једне стране наследну својину слободног сељака који плаћа порез држави, а с друге стране условно власништво зависног сељака који плаћа десетинуренту било пронијару (као његов парик), било држави (као закупац).

У оба документа подударно је изнет и закључак до кога је довела истрага. Изјаве сведока су показале да су становници Малахија стварно држали спорну земљу, али да су је држали *ἐπιμῆρτως καὶ προνοιαστικῶς*, и да су плаћали десетину, како је плаћају они који привремено обрађују земљу, било државној благајни било онима који су држали село Малахија у пронији. „Из тога је јасно, додаје царев указ, да та земља није припадала становницима Малахија као наследна својина, како је то тврдио теча царства ми Георгије Анђеο, већ је припадала држави (*ἀλλὰ τῷ μέρει τοῦ δημοσίου*)“. Дакле, овде се директно каже да земља која је дата у пронију остаје својина државе. Ову важну околност царев указ још једном прецизира у закључној одлуци: стога нека манастир неометано влада овом земљом, као земљом која је припадала држави и коју је цар покљонио манастиру; јер се испоставило да ова земља није била породична својина становника Малахија и да је они нису држали уз плаћање пореза и дажбина (*ἐπὶ τελέσματι καὶ βάρει*), већ да је припадала ономе који је од те земље добијао ренту по праву господара (*μῆρτήν δεσποτικῆ δικαίῳ*). Другим речима, земља није била својина сељака који су на њој седели, јер они нису плаћали за њу државне порезе, него ренту сениору. Али она није постала ни својина пронијара, јер додељивањем земље у пронију не ствара се право својине. Право својине и неограниченог располагања земљом датом у пронију задржава држава.

Но иако је у правном погледу пронија претстављала условно и привремено власништво, ипак је пронијар, доклегод је држао своју пронију, а обично ју је држао доживотно, био стварни господар додељене му земље и сељака који су ту земљу обрађивали. Сељаци настањени на земљи датој у пронију аутоматски су се претварали у кметове пронијаре, те се у документима нази-

вају једноставно парицима овог или оног пронијара, а пронијар се назива њиховим господаром. Пронијар је имао права на имовину својих парика и на њих саме, јер је добијао ренту од њихове земље и њиховог рада. Он је заступао своје парике пред судом и властима. У повељама никејског периода пред нама пролази читав низ таквих пронијара. То су војници-ритери, и као такви они се називају царевим слугама и дворанима: уједно то су земљопоседници и свемоћни господари својих кметова-парика.^{146a)}

Један од њих јавља се са звучном и карактеристичном титулом: *ὁ λίξιος καβαλλάριος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ὁ Σιργαρίης*, тј. вазални ритер моћног и светог нашег цара Сиргарис. Док су многи византиски пронијари остали на територијама освојеним од крстаха и постали вазали латинских завојевача, дотле су неки западни ритери, са своје стране, ступали у службу византиских царева у Nikeји и постајали њихови вазали. Тако је продрла у византиски живот и типично западњачка феудална терминологија.

1234 г. Лемвиотиса је добила на дар од вестијарита Георгија Калоиде и његове жене једно мање имање, које се звало *τὰ Σφούρνου*.¹⁴⁷⁾ Међутим, показало се да су се на овом имању населили парици ритера Сиргариса из села *τὰ Ποταμοῦ*. Ови сељаци су тамо забележени већ у попису манастирских имања који је марта 1235 г. начинио стратопедарх Фока. Фока је наишао у Сфурнову на „три парика из села Потама, кметове царевог вазалног ритера Сиргариса, који су тамо незаконито седели“.¹⁴⁸⁾ Фока им је наредио да се врате на своја ранија места. Међутим, парици, несумњиво уз подршку свог пронијара, нису се потчинили, па је избио спор. На основу жалбе манастира цар је указом од јуна 1235 г. наредио свом течи дуксу Тракесијске теме Јовану Анђелу

^{146a)} Charanis, Monastic Properties 90, грешни кад тврди да се положај пронијарових сељака начелно ризиковао од положаја зависних сељака на баштинским поседима и да је становништво на земљама додељеним у пронију могло да задржи своју независност. Као доказ Харанис се позива на хрисовуљу Алексија I од августа 1084 г. (Rouillard-Collomp, Actes de Lavra, № 39), из које сазнајемо да је Алексије Комнин предао пореске приходе на Касандри свом брату протосевасту Хадријану и да су лаврски калуђери, који су имали поседе на Касандри, страховали да их не урачунају у парике царевог брата, уколико су они дужни да му плаћају порезе. Међутим, цар је отклонио њихову бојазан. Уствари овај случај нема никакве везе са питањем проније, јер додељивање пореских прихода одређеног округа нимало не значи предају тог округа у пронију. На исти начин додељивали су се порески приходи и манастирима и црквеним установама, и то друго пре него што се појавио систем проније. О таквом додељивању црквеним установама пореских прихода од села која им нису била потчињена (*χωρίων τινῶν μὴ ὑποκειμένων τῷ αὐτῷ εὐαγεῖ οἴκῳ*) говори, на пример, познати анонимни трактат о скупљању пореза из X века, називајући такво додељивање *σολέμνιον* (Dölger, Finanzverwaltung 117, 38 sq). Суштина система проније, како изгледа, није потпуно јасна Харанису и стога, поред тачних и добрих запажања, наилазимо у његовом раду и на погрешна схватања.

¹⁴⁷⁾ M. M. IV, 32–33. Ово даривање потврђују царска простагма од априла 1234 г. (M. M. IV, 34. Dölger, Reg. 1738; уп. и хронолошке напомене: Dölger, Chronologisches 312), и хрисовуља од јуна 1235 г. (M. M. M. IV, 19. Dölger, Reg. 1749).

¹⁴⁸⁾ M. M. IV, 7.

да удаљи са манастирског имања парике „храброг ритера царства ми“ Сиргариса (*πάροιχοι τοῦ ἀνδριχωτάτου καβαλλαρίου τῆς βασιλείας μου τοῦ Συργαρή*), макар и против њихове воље, и да их упути на земље које припадају Сиргарису.¹⁴⁹⁾ Међутим, становници Потама из Сиргарисове проније (*οἱ ἀπὸ τῆς προνοίας τοῦ αὐτοῦ Συργαρή*) такође су се обратили цару с молбом. У овој молби, у којој се сами званично називају паричима ритера Сиргариса (*οἱ πάροιχοι τοῦ καβαλλαρίου τοῦ Συργαρή*), Сиргарисови људи тврде да су већ њихови родитељи становали у Сфурнову и спровели тамо извесне мелиорације (*βελτιώματα*), да су они сами купили још неке парцеле (*ἕτερα ὑποστατικά*), да би били у могућности да плате дужне дажбине и државне порезе; поврх тога они су поклонили манастиру Лемвиотисе и једну воденицу, тако да игуман неправично поступа кад их тера са њихових породичних мелиорисаних парцела (*ἀπὸ τῶν ὑσικῶν ἡμῶν βελτιωμάτων*).¹⁵⁰⁾ Новим указом од јула 1235 г. цар је наредио истом Јовану Анђељу да поведе истрагу: ако се покаже да су тврђења становника Потама истинита, онда се не сме дозволити игуману да их тера са њихових породичних имања.¹⁵¹⁾

Јован Анђео је позвао као сведоке с једне стране становнике околних села, а с друге стране људе из Сиргарисове проније: петорицу сељака и свештеника Николу Лаодикина, који је био „нотар“ (*νομικός*) пронијара Сиргариса, али је, како изгледа, такође био његов парик. Позвани су били као сведоци и два сељака из проније (*ἀπὸ τῆς προνοίας*) пансеваста Константина Алопа. На тај начин случајно сазнајемо да се у суседству Сиргарисове проније налазило имање још једног пронијара. Изјаве сведока нису биле повољне по Сиргарисове парике. Утврдило се да они нису имали у Сфурнову породичне наследне својине (*γονικὴν κληρονομίαν*), него да су се тамо доселили као туђинци (*ὡς ξένοι*); наима, они су се тамо сакривали за време најезде Хенрика Фландриског (*τοῦ Φιλάντρα*), а затим су „становници Потама и вазални ритер нашег моћног и светог цара Сиргарис, који их је имао у пронији“ наговорили игумана да их тамо поново пусти. Стога је Јован Анђео повељом од септембра 1235 г. наредио да се они удаље на њихова ранија места,¹⁵²⁾ па је цар потврдио ово решење простагом од јануара 1236 г.¹⁵³⁾ У свим тим повељама Сиргарис се са поштовањем назива храбрим и верним царевим вазалним ритером.

Међутим, ствар се на томе није свршила. Ускоро се игуман поново жалио цару да његов вазални ритер Сиргарис задржава

¹⁴⁹⁾ M. M. IV, 36—37. Dölger, Reg. 1750.

¹⁵⁰⁾ M. M. IV, 37. Вреди напоменути да се Сфурново, које је претстављало једно мало али уносно имање од свега 10 модија, назива час *προάστειον*, час *ἀγρίδιον*, час просто *τόλος*. Значај ових термина в. у трактату о скупљању пореза из X в., ed. Ashburner, *Treatise of Taxation* § 3—5; ed. Dölger, *Finanzverwaltung*, 115—116; коментар: Ostrogorsky, *Steuergemeinde* 17 sq.

¹⁵¹⁾ M. M. IV, 37—38.

¹⁵²⁾ M. M. IV, 36—39. Уп. и ранију сличну изјаву сведока од јула 1235 г.: M. M. IV, 34—36.

¹⁵³⁾ M. M. 40. Dölger, Reg. 1752.

за себе Сфурново. Али се и Сиргарис обратио цару у своје име и у име својих парика (*δικαίῳ τε αἰκείῳ καὶ δικαίῳ τῶν παροίκων αὐτοῦ*). Како се види из повеље смирског митрополита од 15 маја 1237 г., нова позивања сведока па чак и покушај да се ствар реши заклетвом нису довели до резултата, па је манастир морао да попусти. На захтев становника Потама и њиховог господара (*τοῦ αὐθέντου αὐτῶν*) игуман је дао другу парцелу „за насељавање становника Потама, Сиргарисових парика.“ Као што се види, манастир се у личности пронијара Сиргариса сударио с човеком прилично велике снаге, који је са крајњом упорношћу бранио своје интересе, макар су се они и тицали само тројице парика.

Исти вазални царев ритер Сиргарис појављује се као пронијар-земљопоседник и господар својих парика и у једном другом спору изложеном у повељи из 1251 г.¹⁵⁴⁾ У овој повељи се каже да је у своје време свештеник Јован Полеја из Мантеје, како то доказује и стара даровница из 6781 г. (1209/10), поклатио своје рођаку свештенику Лаву Музифри из Смирне 30 маслинових стабала и уз то још два стара стабла. Заиста, сачувана је даровница Јована Полеје од октобра 1209 г. којом су Јован Полеја и његов син Тома предали та стабла Лаву Музифри „за многа његова добротинства“ као безусловну и неоспорну наследну својину, при чему су се обавезали заклетвом да неће никада тражити повратак тих стабала.¹⁵⁵⁾

Међутим, доцније је Јован Полеја зажалио свој дар и, као што каже повеља из 1251 г., „инспирисан од сатане“, обратио се свом господару вазалном ритеру Сиргарису (*πρὸς τὸν αὐθέντην αὐτοῦ, τὸν λίξιον καβαλλάριον τὸν Συργαρήν*), тврдећи да је поклатио Музифри само 20 стабала, а да је осталих 10 овај узео противзаконито. Ритер Сиргарис је предао ствар на решавање домаћина са своје проније (*πρὸς τοὺς ἀρχιεπισκόπους τῆς προνοίας αὐτοῦ*). Скупили су се сви „најбољи људи“ његове проније (*ἅπαντες οἱ κρείττονες τῆς προνοίας αὐτοῦ*), као и нотар Сиргарисове проније, горе поменути свештеник Никола Лаодикин. На основу старе повеље из 1209 г. они су се убедили, као што то можемо видети и ми, да су Полејине тврдње биле лажне. Међутим, Полеја није попустио па је био спреман да своје тврдње поткрепи чак и заклетвом. Онда се догодила једна занимљива ствар: да не би довео свог рођака, који се у међувремену, као и он сам, замонашио, у грех кривоклетства, Музифра се добровољно одрекао својих права на спорних 10 стабала препустивши их Полеји.

Од тога времена, каже повеља из 1251 г., прошло је 23 године. У међувремену умрли су, како изгледа, и Јован Полеја и Лав Музифра и сам ритер Сиргарис. Двадесет стабала држао је зет Музифре, Константин Волонт, а десет стабала, која је Јован Полеја успео да отме Музифри, држао је његов син Тома Полеја, који је био парик племените госпође Комнине Вранене.

¹⁵⁴⁾ М. М. IV, 80—84.

¹⁵⁵⁾ М. М. IV, 119—201, где је ова повеља погрешно стављена у 1210 г.

Према томе, спор између Лава Музифре и Јована Полеје водио се 1228 г., тј. нешто раније него спор који је 1235 г. избио између Сиргарисових парика и Лемвиотисе око Сфурнова. Вероватно се Сиргарис баш у ово време појавио у Никејском царству и постао вазал никејског цара добивши од њега пронију у области Смирне.¹⁵⁶⁾

Пада у очи да се Јован Полеја, који је поклонио свом рођаку Музифри маслинову шумицу 1209 г., тек после двадесет година сетио да тражи повратак једног дела поклоњене шумице. Изгледа да је он при томе био инспирисан не толико од сатане, колико од ритера Сиргариса, у чију је пронију он у ово време прешао. Као што смо видели, свештеник Полеја и његов господар Сиргарис стварно су успели да отму један део поклоњених маслинових стабала, која су доцније прешла чак по наследству у власништво Полејиног сина.

Још је интересантнија и важнија промена која је наступила у правном стању самог Полеје. Када су Јован Полеја и његов син 1209 г. поклонили Музифри маслинова стабла „из својих породичних и наследних поседа“ (τῶν γουτικῶν καὶ κληρονομικῶν ἕμβων), они су несумњиво били слободни поседници и нису били ничији парици. Они су плаћали порезе непосредно држави, те се Музифра обавезао да им годишње исплаћује на име епителије једну и по номизме ради уплате државних пореза на поклоњена маслинова стабла.¹⁵⁷⁾ Али је затим Јован Полеја постао парик пронијара Сиргариса. На овом интересантном примеру ми видимо да је приликом додељивања земљишта у пронију сељачко становништво, које је било на тим земљиштима насељено, а које је дотле било слободно, долазило у зависност од пронијара претварајући се у његове парике. Као што то показује случај Јована Полеје, ово важи чак и за лица духовног сталежа.

Сиргарисов парик био је очигледно и горепоменути свештеник Никола Лаодикин, који је на његовој пронији вршио функције нбтара. Није никакво чудо да су пронијари имали на својим имањима специјалне функционере. Пронијар, који је имао већа имања са већим бројем сељака од којих је убирао дажбине, природно је осећао потребу да на својој територији створи неке врсте управни апарат. Вреди обратити пажњу и на домаћине и најбоље људе из проније ритера Сиргариса, о којима говори наша повеља. То су очигледно били старешине сељачких домаћинстава, а као најбољи људи сигурно су се сматрали најимућнији међу њима.

Исто тако лако претварали су се у парике и сељаци баштиника, поклоњени у баштинску својину заједно са земљом коју су

¹⁵⁶⁾ Сем већ анализираних докумената спомињу га и купопродајни акти из 1231 и 1232 г. (М. М. IV, 60—61 и 134—35), на које ћемо се још осврнути.

¹⁵⁷⁾ Ово није приметио Панченко, Крестьянская собственность 120, који сматра да су Јован Полеја и његов син већ у ово време били парици Сиргарисове проније, која међутим, како изгледа, онда још није ни постојала. Као што смо већ напоменули, сви су подаци о пронијару Сиргарису из краја двадесетих и из тридесетих година XIII века.

обрађивали. Изгледа да један део поседа који су се налазили у пронији ритера Сиргариса, после његове смрти није био поново додељен у пронију, већ је био поклоњен Комнини Вранени. И ето, породица Јована Полеја, који је првобитно био слободан поседник, а који се око 1228 г. претворио у парика пронијара Сиргариса, дошла је око 1251 г. у исту зависност од племените госпође Комнине Вранене. У ово време спор око тих истих маслинових стабала поново је избио између наследника Лава Музифре и Јована Полеје. Исто тако „инспирирани од сатане“ Тома Полеја, његов брат Георгије, такође свештеник, и њихова мати решили су да потпуно порекну важност старе даровнице Јована Полеје и одлуке коју су „у дане Сиргариса донели најбољи домаћини њиховог села“ и да присвоје сва стабла која су некада била поклоњена Лаву Музифри. Они су се обратили ради помоћи својој госпођи Комнини, као што се Јован Полеја обраћао своме господару-пронијару. Ми не морамо да се заустављамо на овом спору јер он више нема везе са питањем проније. Да забележимо само то да су ради решавања спора поново били позвани сељаци-домаћини и да су они приликом доношења своје одлуке, неповољне по Полејине наследнике, полазили између осталог од горе наведеног решења парика-домаћина из бивше Сиргарисове проније, који су овде названи *οἱ ἑπισκοπῶν χωρίου Ἀδρηλίου*.¹⁵⁸⁾ Узгред буди напоменуто да се из тога види, како се то уосталом види и из многих других података византиских повеља, да је проширено гледиште да су *ἑπισκοπῶν* били увек слободни и независни становници, потпуно погрешно. Решење су потписали „епики“, који су једним делом несумњиво били потомци парика из проније Сиргариса и Алопа, који су се појавили 1235 г. као сведоци у спору око Сфурнова.¹⁵⁹⁾ Повеља је оверена на полејини између осталог и потписом номика Јована Лаодикина, који је такође несумњиво био потомак Сиргарисовог номика, свештеника Лаодикина, и који је наследио и његову дужност.

Према томе, једно од села из проније ритера Сиргариса називало се село Аврелија. Њему је као пронијару припадало и село Потама, као што смо видели из спора око Сфурнова. Међутим, Сиргарасова права протезала су се и на један део села Панарета, како се то види из два купопродајна акта из 1231 и 1232 г. У првом од њих сељачка породица из Панарета продаје манастиру Лемвиотисе 18 маслинових стабала за 5 номизми;¹⁶⁰⁾ у другом сељак са женом из истог Панарета продаје Лемвиотиси 24 маслинова стабла за 7 номизми.¹⁶¹⁾ У оба два случаја манастир се обавезује да плати на име епителије по једну номизму годишње у корист ритера Сиргариса.

¹⁵⁸⁾ М. М. IV, 12.

¹⁵⁹⁾ Тако међу потписницима повеље из 1251 г. наилазимо на Николу Зонару и Теотоку Коскину, а међу сведоцима у повељи из 1235 г. на Константина Коскину из Сиргарисове проније и Константина Зонару из Алопове проније.

¹⁶⁰⁾ М. М. IV, 60—61.

¹⁶¹⁾ М. М. IV, 134—35.

Као што је познато, епителију, тј. додаток на продајну цену за подмиривање пореских и других финансиских обавеза којима је оптерећена продата некретнина, купац исплаћује онеме на чије је име дотична некретнина уписана у практицима и који ће према томе све до наредне ревизије практика сносити пореске обзеве за ту некретнину. Другим речима, купац исплаћује епителију било ранијем власнику како би овај могао да плати порезе држави, било његовом сениору ради задовољавања његових сениориалних права на ренту од продатог поседа. Пошто се у овом случају манастир Лемвиотисе обавезује да исплаћује епителију Сиргарису; јасно је да су сељаци који су продали манастиру поменути маслинова стабла били парици Сиргариса и да је епителија која му се имала исплаћивати служила као накнада за приходе које је он добијао од продатих маслинових стабала својих парика. Вероватно је да је ова епителија не само покривала те приходе, него их је и превазилазила и да је управо због тога Сиргарис пристао на продају поменутих маслинових стабала својих парика. Заиста, пада у очи висина уговорене епителије: Сиргарис добија по једну номизму годишње од маслинових шумица, чија продајна цена износи у једном случају седам, а у другом чак само пет номизми. Нажалост из цитиране повеље се не види да ли је Сиргарис поседовао парике из села Панерета као пронијар, или су се они налазили у неком његовом баштинском власништву. У сваком случају, ове повеље потврђују да су парици могли продавати своју непокретну имовину¹⁶²⁾ (разуме се са пристанком свога господара) и да је у горе анализираном решењу Торникијевом продаја земљишта од стране Гунаропула била призната као незаконита не због тога што су Гунаропули били парици, већ искључиво због тога што су они своју земљу продали своје пронијару.

Као што смо већ напоменули, један део великих Сиргарисових поседа био је после његове смрти дарован као баштина Комнини Вранени. Међутим, село Аврелија, како изгледа, било је додељено у пронију опет једном западном ритеру. Из наслова једне несачуване повеље сазнајемо да је манастир Лемвиотисе добио у селу Аврелија на дар маслинова стабла од ритера сира Адама.¹⁶³⁾

До које мере су се пронијарова права протезала на имовину његових парика показује занимљива повеља коју је 1257 г. издао Лемвиотиси војник Михаило Петрици. Из ове повеље се види да је Никодим Планит из Мантеје у своје време завештао Лемвиотиси, пошто се био замонашио, 16 маслинових стабала. Ова стабла он је сам засадио код своје породичне капеле, коју су чланови породице Планита доцније такође поклонили манастиру Лемвио-

¹⁶²⁾ Пример куповине земље од стране парика пружају две повеље из 1285 г.: М. М. IV, 165 и 167.

¹⁶³⁾ М. М. IV, 79: *καβαλλαρίου τοῦ σὺρ Ἀδάμ*. Уп. и. М. М. IV 103—104: потврда овог даривања сира Адама. Име ритера Сиргариса такође несумњиво потиче од речице „сир“ и неког поквареног западног имена. Исто се може речи и за Сиралијата (*ἀνδρικωτάτου καβαλλαρίου τοῦ Συραλιάτου*), који се јавља у једној повељи као сведок: М. М. IV, 94.

тисе. Као што изгледа, Никодим је припадао једној имућној породици,¹⁶⁴) али је ипак био парик на пронији Михаила Петриција. На основу тога Михаило Петрици није пропустио да истакне своја права на маслинова стабла завештана манастиру као на својину свог бившег парика. Међутим, када му је игуман показао Никодимов тестаменат, пропраћен уобичајеним проклетствима на рачун онога који би хтео да отме манастиру завештану имовину, Петрици се одрекао свога тражења. Он је издао манастиру повељу у потврду манастирских права на завештана стабла и обећао да неће више узнемиравати манастир због тога што је „онај монах Никодим био парик на његовој пронији“ (ἐπεὶ ὁ μοναχὸς ἐκεῖνος Νικόδημος ὑπὸ παροχίαν ἦν τῆς ἡμετέρας προνομίας). Испоставило се, наиме, да маслинова стабла која је Никодим био посадио нису била уписана у његов војнички практик (ἐν πρακτικοῖς στρατιωτικοῖς), а нису била уписана ни у макоји други војнички или државни практик, и да нису била предата у његово власништво. Према томе, као што ћемо још видети из других документарних података, сви поседи који су се давали у пронију, укључујући и поседе сељака додељених у пронију, уношени су у нарочите војничке практиве пронијара, те се пронијар путем специјалне примопредаје званично уводи у власништво целе имовине која му је била додељена у пронију.

Михаило Петрици је типични пронијар-војник: у наслову наше повеље он се назива *στρατιώτης*. То је дворанин, и као такав он се у интитулацији назива „слугом моћног и светог нашег господара и цара“.¹⁶⁵) Исто такав војник-пронијар био је и севаст Георгије Петрици, очигледно рођак Михаила Петриција, који своју даровницу Лемвиотиси од августа 1266 г. поткрепљује изјавом: ако буде нарушио уговор, нека више не служи као достојни стратиот своме моћном и светом господару и цару.¹⁶⁶)

Међутим, упркос томе што је Георгије Петрици имао титулу севаста (додуше, у ово доба прилично скромну), док Михаило Петрици, изгледа, није имао никакве почасне титуле, он се није истицао богатством, и после његове смрти се чак показало да је био задужен код манастира Лемвиотисе. Повељом од марта 1268 г. севаст Михаило Апелмене предао је Лемвиотиси парцелу из породичних имања свог покојног зета Георгија Петриција, који је хтео, али није стигао да преда манастиру ту парцелу, као накнаду за 10 хиперпира, који му је манастир био посудио за потребе његове војне службе (τῆς στρατιωτικῆς αὐτοῦ δουλείας).¹⁶⁷) Из сличних разлога он је вероватно поклонио Лемвиотиси и мању парцелу земље о којој се говори у горепоменутој даровници из 1266 г.

¹⁶⁴) Уп. и спомене других претставника ове породице у повељама Лемвиотисе, који су, изгледа, били независни власници, М. М. IV, 79 sq, 86 sq, 238.

¹⁶⁵) Исто тако се он потписао на даровници другог једног претставника породице Планита исте 1257 г.: ὁ δούλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Μιχαὴλ ὁ Πετριτζης (М. М. IV, 88).

¹⁶⁶) М. М. IV, 160.

¹⁶⁷) М. М. IV, 161.

Истој породици припадао је очигледно и његов имењак Георгије Петрици на кога наилазимо у више повеља из осамдесетих година.¹⁶⁸⁾ Ове повеље могу послужити као лепа илустрација за то да су се и официри на прилично високим положајима радо називали војницима-стратиотима. Георгије Петрици назива себе, понекад у једној те истој повељи, час друнгаријем, час једноставно стратиотом. „Роб моћног и светог господара и цара“ Михаило Петрици у повељи из 1276 г.¹⁶⁹⁾ можда је индентичан са пронијаром Михаилом Петрицијем кога смо упознали као господара Никодима Планита, а можда је био његов рођак-имењак. Према томе, пред нама пролази цела породица војника-пронијара средњег имовног стања.¹⁷⁰⁾

Као што су у пронију давани приходи од земљопоседа, тако су давани у пронију и приходи од риболова. Видели смо да је већ Алексије I Комнин, према сведочанству његове кћери у Алексијади, делио проније на суву и на мору (в. горе стр. 18). На давање прихода од риболова у пронију наилазимо и у низу интересантних повеља Лемвиотисе из XIII века.¹⁷¹⁾

На молбу калуђера Лемвиотисе, цар Јован Ватац им је дозволио 1227 г. да направе у Смирнском заливу, на погодном месту, рибњак-вивариј (*βιβάριον*), и дао им је право да се тим рибњакком користе без икаквих дажбина.¹⁷²⁾ Међутим, неколико година доцније калуђери су се обратили цару са жалбом да морају да плате за свој рибњак дажбине Калигопулу, као што му плаћају дажбине сви рибњаци око реке Ермона, јер приходи од те реке припадају њему на основу проније (*ὡς ἔχοντα εἰς πρὸναιαν τὰ δίκαια τοῦ ποταμοῦ*). Међутим, као што су тврдили калуђери, река је променила своје корито и више не плави њихов рибњак, али и поред тога Калигопул захтева да му они плаћају дажбине. На основу ове жалбе цар је указом од фебруара 1232 г. наредио дуксу Тракесиске теме Јовану Куртикију да извиди ствар.¹⁷³⁾

Докуменат о резултатима Куртикијеве истраге није сачуван. Али је сачуван један занимљив акт, који је издао Лемвиотиси сам вестијарит Константин Калигопул априла те исте 1232 г.¹⁷⁴⁾ Према наводима Калигопула, рибњак на реци Ермону у Смирнском заливу са свим његовим приходима и правима био му је додељен у пронију (*κατὰ λόγον προνοίας*), и то царским указом (*διὰ θείου καὶ βασιλικῆς προσκυνήτου ἐρισμοῦ*). Нема никакве сумње да су се код свих

¹⁶⁸⁾ М. М. IV, 92—93; 99, 113, 126.

¹⁶⁹⁾ М. М. IV, 173.

¹⁷⁰⁾ Уп. М у т а ф ч и е в, Војнишки земи 50, који, међутим, погрешно идентификује оба Георгија Петриција и који чак претпоставља да је пронијар Михаило Петрици био син Георгија Петриција.

¹⁷¹⁾ Хронологија и сукцесивност ових повеља, означених само индиктом, потпуно је побркана у М. М., а тачно је утврђена у истраживању Делгера, *Chronologisches* 317.

¹⁷²⁾ М. М. IV, бр. 150, II, р. 240. Dölger, Reg. 1714.

¹⁷³⁾ М. М. IV, бр. 150, I, 239—40. Dölger, Reg. 1736.

¹⁷⁴⁾ М. М. IV, бр. 150, IV, 242—44. Dölger, Reg. 1735.

додељивања, пронија издавале нарочите царске повеље: овде имамо за то један директан податак.

Као и пронијари-земљопоседници, са којима смо се горе упознали, тако се и вестијарит Константин Калигопол назива стратиотом и „робом моћног и светог нашег господара и цара.“ Према томе, и он је био пронијар-војник, обавезан да на основу своје проније врши војну службу.

Нарочито је занимљиво да је приходе од риболова добијене у пронију Калигопул издавао под закуп. Из његове повеље се види да су калуђери Лемвиотисе морали да дају дажбине „онима који су имали рибњак те реке под закупом“ (*πρὸς τοὺς παχτωτικῶς ἔχοντα τὸ τοιοῦτον βιβρίον τοῦ ποταμοῦ*), тј. онима којима је Калигопул издао под закуп приходе од своје проније на реци Ермону.

По свој прилици је несачувано решење дукса Куртикија одбацило тражење Калигопула као неосновано, те је због тога Калигопул, позивајући се на своја хришћанска осећања, обећао да неће ништа више тражити од манастира и да га неће више узнемиравати. Заслужује пажњу чињеница да Калигопул издаје своје повеље не само у своје име него и у име свога сина и да обећање да неће узнемиравати манастир својим тражењима даје уједно и за сина. На тај начин у систем проније почиње да продире начело наследности, које јој је у почетку било туђе.

Међутим, Калигопулова пронија није прешла на његовог сина, него је била додељена војнику Михаилу Анђелу. То значи да је после смрти пронијара Калигопула било извршено ново додељивање његове проније једном другом „војнику“, какав смо поступак могли да констатујемо и у документима из XII века. По свему изгледа да је Калигопул добио своју пронију мало пре свога сукоба с Лемвиотисом 1232 г. и да ју је држао више од четвртине века. Тек 1259 г. налазимо на његовом месту новог пронијара, Михаила Анђела, и налазимо га такође у спору са Лемвиотисом.¹⁷⁵⁾ Очигледно је и Михаило Анђео дошао у сукоб са манастиром ускоро после тога што је добио у пронију приходе од реке Ермона. То се јасно види из једне карактеристичне омашке: манастиру противна странка названа је на једном месту, по старој навици, Калигопуловом странком.¹⁷⁶⁾

Као и његови претходници, и Михаило Анђео је био пронијар-војник.¹⁷⁷⁾ У простагми из 1259 г., којом се решава његов спор са

¹⁷⁵⁾ M. M. IV, бр. 150, III, 241. Dölger, Reg. 1869. Ова царска простагма има датум: фебруар II индикта. Пошто се у њој Јован Ватац спомиње као блажењ и као царев стриц, јасно је, како је то приметио већ Dölger, Chronologisches 317, да ова простагма припада Михаилу VIII Палеологу и да је према томе издата 1259 или 1274 г. На основу горе изложеног вероватнија је, наравно, 1259 г.

¹⁷⁶⁾ Dölger, Reg. 1869 сматра да се овде ради о неком закупцу Михаила Анђела, заборављајући очигледно на Анђеловог претходника, пронијара К. Калигопула, који ту само и долази у обзир.

¹⁷⁷⁾ У тексту простагме из 1259 г. код M. M. стоји: τῷ στρατιώτῃ Μιχαὴλ τῷ Ἀγγέλῳ. Међутим, као што указује Dölger, Chronologisches 317, Ант. 3, у рукопису стоји Ἀγγέλω, а и у повељи из 1269 г. (M. M. IV, бр. 151, 244—45) он се зове Михаило Анђео, а његова жена Ана Анђелина.

манастиром, он се стално назива стратиотом и према томе је очевидно да је право на приходе од реке Ермона било и њему додељено под условом вршења војне службе. Спор је избио око истог тог манастирског рибњака који је некада плавила река Ермон, а који се затим услед промене корита те реке нашао по страни од ње. Простагма из 1259 г. истиче да је „стратиоту Михаилу Анђелу била додељена у економију (*πρὸς οἰκονομίαν αὐτοῦ*) вода садашњег тока реке Ермона, а не и њеног ранијег тока.“ Према томе о истим правима која су, према повељи из 1232 г., била дата Константину Калигопулу *εἰς πρόνοιαν* или *κατὰ λόγον πρόνοιαν*, овде се каже да су она дата Михаилу Анђелу *πρὸς οἰκονομίαν*. Из тога се види да су пронија и економија истоветни појмови, како је то истакао већ Ф. И. Успенски и како ћемо то видети још на другим примерима.

Као и његов претходник, и Михаилу Анђеу је експлоатисао додељене му приходе од реке Ермона дајући их под закуп. Монаси су се нарочито жалили на тражења којима су им досађивали *οἱ παχτωτικῶς ἐξωνοούμενοι τὸ τῶν στρατιώτων βιβέριον*. На крају крајева манастир је успео да се дочепи једног дела пронијарског рибњака до кога му је било тако много стало (в. доле стр. 64).

Своја права на риболов у Смирнском заливу манастир Лемвиотисе уопште је чувао врло љубоморно. Његова брига о овим правима и спорови са суседима због њих одразили су се у читавом низу повеља.¹⁷⁸⁾ Ми ћемо се зауставити још на двама повељама које се тичу спора манастира са Кадијаном. Према простагми из 1239 г., Кадијан који је у наслову те простагме назван стратиотом, нарочито је узнемиравао калуђере због једне лађе, која им је служила за риболов.¹⁷⁹⁾ Он је тражио од калуђера да му плате дажбине из тог разлога што је право риболова у овој области припадало њему, па је успео да добије од њих извесну своту као капару. Царска простагма истиче да се Кадијанова права не протежу на риболов манастира и наређује му да више не узнемирава монахе. Међутим, ово наређење морало је да буде поновљено у простагми из 1247 г., јер су се монаси поново жалили на уцењивања царског вестижарита Кодијана, који је, као што је назначено у његовом практику, добио право на приходе од риболова и риболовних лађа.¹⁸⁰⁾ Изгледа вероватно да су ови приходи били дати Кадијану у пронију, ма да се то у поменутих повељама и не каже директно. Слично пронијарима са којима смо се горе упознали, и Кадијан је био типичан дворанин, како се то види из његове титуле царског вестижарита.¹⁸¹⁾

Према томе, у повељама никејске епохе пред нама пролази читав низ пронијара. Једни од њих, као вазални ритер Сиргарис

¹⁷⁸⁾ Уп. Васильевский, Материалы 120 сл.

¹⁷⁹⁾ М. М. IV, 247. Датум је исправљен према: Dölger, Chronologisches, 317, Anm. 4. Dölger, Reg. 1767.

¹⁸⁰⁾ М. М. IV, 54. Dölger, Reg. 1793.

¹⁸¹⁾ Изгледа да је исти Кадијан 1230 г., у то доба још севаст, потписао као сведок даровницу Ксена Валкиса: М. М. IV, 50.

и Михаило Петрици, добили су у промију земљопоседе, други, као Константин Калигопул и Михаило Анђео, риболове. Но никакве принципске разлике нема између промијара-земљопоседника и промијара-власника риболова. Сви су они „војници“, обавезни да на основу своје промије врше војну службу, сви су они претставници вишег сталежа феудалног друштва. Док промијари-земљопоседници добијају приходе од својих имања, експлоатишући рад сељака-земљорадника који та имања обрађују, дотле Константин Калигопул и Михаило Анђео добијају приходе од својих риболова. Разуме се да се они при томе исто тако не баве риболовом, како се промијари земљопоседници не баве земљорадњом. Они добијају ренту, и док промијару-земљопоседнику ренту плаћају парици који су настањени на његовој земљи и који ту земљу обрађују, дотле промијару-власнику риболова плаћају ситни закупци којима он даје под закуп додељене му приходе. У добијању ренте управо се и састоји за промијара главни смисао држања промије. Због својих имовних права и претензија промијари стално долазе у сукоб с манастирима. Између ове две супарничке феудалне групе води се непрекидна борба.

7. Пронијари у Епирској деспотовини

Систем промије, који је у Никејском царству играо тако значајну улогу, морао је, разуме се, постојати и у другом по важности византиском центру тога времена, у Епирској деспотовини, као што је морао постојати у свакој византиској области у доба развијеног византиског феудализма. Но, док за Никејско царство ми располажемо са релативно богатим изворним материјалом, дотле су извори за Епирску деспотовину, као што је познато, крајње оскудни. Нема ни наративних извора ни повеља које би говориле о промији у Епирској деспотовини. Међутим, овај се недостатак веома срећно попуњава савременом кореспонденцијом, која не само потврђује чињеницу постојања система промије у Епирској деспотовини, него и уноси у историју византиске промије, и поред случајног карактера својих података, неколико нових, веома карактеристичних црта.

Недавно је бугарски византолог Димитрије Ангелов искористио као извор за историју етничких и аграрних односа у Епирској деспотовини писма чувеног охридског архиепископа Димитрија Хоматијана као и синодска акта и судске одлуке његове архиепископије.¹⁸²⁾ У својој садржајној расправи Ангелов је навео из ових докумената и неколико података о „стратиотима“ и тачно је истакао да су неки од ових стратиота били обични војници, док су други несумњиво били промијари. Тако се у једном судском решењу јавља стратиот Георгије Кинам, кога је солунско-епирски цар Теодор Анђео специјалним царским указом поставио за управника града Драме. На овом положају Георгије

¹⁸²⁾ Ангелов, Принос I сл.

Кинам се тако безобзирно богатио свакојаким злоупотребама и уценама да је у једном случају, кад је био погођен претставник клира, ствар дошла до суда охридске архиепископије.¹⁸³⁾ Само се по себи разуме да овај високи чиновник солунско-епирског цара није био обичан војник.

У другом документу ради се о неком Александру Неокастрити, који је назван *δ' ἀνδρικότατος στρατιώτης*; он је желео да се ожени ћерком стратиота Васе, па је упитао охридски синод да ли је та његова намера у опреци са канонским одредбама, пошто се он био побратимио са покојним Васиним братом Хидром, такође стратиотом.¹⁸⁴⁾ Ангелов примећује тачно, иако нешто несигурно, да је, судећи по епитету *ἀνδρικότατος* (*στρατιώτης*) и Александар Неокастрит био пронијар. Нема ни најмање сумње да тај епитет указује на пронијара-ритера. Но чим је то тако, нема разлога да сумњамо у то да ни стратиот Хидар са којим се Александар побратимио, ни стратиот Васа чијом је ћерком он намеравао да се ожени, нису били обични војници, већ пронијари. Имамо пред собом пронијарске породице, чији се претставници братиме и склапају међусобне брачне везе.

Наведени документи Охридске архиепископије неоспорно показују да су пронијари постојали и у Солунско-епирском царству, али нам они не дају о пронијама солунско-епирске области никаквих детаља, па чак и не спомињу саму реч пронија. Многи интересантније податке дају два акта познатог наупактског митрополита Јована Апокавка. Један од тих докумената такође је искористио укратко већ Ангелов.¹⁸⁵⁾ То је запис о исповести са којом је Јовану Апокавку дошао неки Константин Меланхрин (читање презимена је несигурно), који је био у служби „славног господина“ Константина Цирифна. Посетилац је испричао митрополиту Јовану да га је његов господар поставио за економа своје проније (*της προνοίας αὐτοῦ*), „која се састојала од парика, њива и храстових шума.“ Међутим, сељаци суседног села почели су да обрађују једну парцелу која је припадала његовом господару. „Оштрим изразима, погрдним речима па чак и рукама“ он је успео да отера сељаке са тога места. „Али ни речи, ни псовке, ни ма шта друго што вређа слух“ — ништа није могло да их натера да престану да купе жир. Тада, „по нужди,“ он је дохватио штап и ударио једног сељака, желећи да га отера, али је овај „одједном, неочекивано испустио душу и нашао се међу мртвима.“ За овај злочин је убица, који се кајао и плакао причајући о том случају, био стављен под епитимију. Занимљиво је да се никакав судски поступак против убице није предвидео. Штавише, у другом једном документу из исте збирке Апокавкових аката, где се такође ради о убиству које се кажњава епитимијом, Апокавк

¹⁸³⁾ Pitra, Analecta VI, col. 413 sq. Ангелов, Принос 31 и 36.

¹⁸⁴⁾ Pitra, Analecta VI, 31.

¹⁸⁵⁾ Ангелов, Принос 32.

¹⁸⁶⁾ Petridès, Jean Аποκαυκος, Lettres et autres documents inédits, Изв. Р. А. И. 14 (1909), XV, p. 19—20. Ангелов, Принос 33.

директно забрањује државним чиновницима да ставе руку на убицу, ако не желе да буду кажњени искључењем из цркве „јер се духовни греси не кажњавају телесном казном... већ кајањем срца и сузама очију.“¹⁸⁷⁾ ●

Још много интересантније је писмо Јована Апокавка Никити Хонијату, чувеном историчару и државнику, цитираном више пута у горњем излагању.¹⁸⁸⁾ И ово писмо, од јуна 1228 г., препричава исповест једног убице, али се овде не ради о убиству приликом сукоба између сељака и управника суседног имања, већ о убиству парика од стране његовог пронијара. Као и економ славног господина Константина Цирифна, и убица-пронијар, чије име Апокавк не жели да наведе, дошао је њему ради исповести. Део кривице за његов злочин сносио је протовестијарит Георгије Хонијат, синовац Никите Хонијата. Очигледно због тога је Апокавк и сматрао за потребно да Никиту Хонијата о томе обавести. Апокавков посетилац држао је у пронији село које се налазило у области близу Влахије, тј. вероватно у брдовитој области Пинда, између Епира и Тесалије, како претпоставља и издавач ове преписке, Пападопулос-Керамеус.¹⁸⁹⁾ Једног дана дошао му је Георгије Хонијат, протовестијарит деспота Манојла Дуке (брата и наследника солунско-епирског цара Теодора Анђела), и рекао да жели да отседне на његовој пронији („έν τῇ προνίᾳ σου δεῖ με μένειν.“). Домаћин-пронијар пожурѝ да пошаље човека и нареди да све буде готово за протовестијаритов пријем. Међутим, сељаци су се показали, према његовим речима, упорни и шкрти и нису хтели да даду за протовестијаритово гошћење чак ни једно јагње. Пронијар и његов угледни гост остали су цео дан гладни у узалудном чекању — никако да стигне вест о припремљеној гозби. А кад се један од парика најзад појавио, између њега и његовог господара-пронијара настаде свађа. Његове речи учинише се пронијару „безобразне.“ Иако он сам, ако му верујемо, чак није ни грдио свог непокорног кмета, овај му је, ко би знао зашто, рекао: „Много си се распричао — чувај се!“ Ово разљути

¹⁸⁷⁾ Ib. № XIV, р. 19. У овом документу се објашњава у чему се састојала у таквим случајевима епитимија, док је у горе наведеном документу ово објашњење изостављено. Епитимија је трајала три године и у току овог времена онај који се налазио под епитимијом морао је на први дан Ускрса да стоји на улазу у цркву оборене главе и да говори свима који улазе и излазе: „Молите се за мене и помозите мени, злочинцу“; сваког дана, сем недеље и суботе, морао је да метанише по сто пута, понављајући код сваког метанисања: „Боже, опрости ми грешнику и помилуј ме“; у току све три године морао је да се уздржава од меса, сира и јаја, средом и петком да се храни само хлебом и водом, понедеоником и уторником сочивом на води, четврћком поврћем на зејтину, док му се суботом и недељом дозвољавало јести рибу и пити вино; у току све три године није смео да улази у цркву и да се причешћује, већ је морао да се моли стојећи у припрати. Свега тога имао је да се строго придржава, те ће му „онда Бог опростити и од кривице ослободити“. Иза тога долази горе наведена опомена о немешању државних власти.

¹⁸⁸⁾ Ово писмо је објављено у расправи А. Пападопулоса-Керамеуса, Ἰωάννης Ἀλοκαβῆς καὶ Νικήτας Χωνιάτης, Τεσσαράκονταετηρίς τῆς καθ' ἡμετέρας Κ. Ε. Κόιντου, Атина, 1909, 379—83.

¹⁸⁹⁾ Исто 374, прим. 2.

пронијара. Као што сам објашњава митрополиту Јовану, он није могао да допусти да се парик усуђује на такву дрскост према њему, свом пронијару („πρός ἐμὲ τὸν αὐτοῦ προνιάριον“). Ухватио га је за косу и бацио на земљу, „да не би у будуће био тако безобразан.“ Али бачен на земљу, човек је остао непомичан — он је био мртав.

Испричани догађај баца прилично чудну светлост на односе између пронијара и његових парика, допуњујући живим сликовитим цртама суве податке званичних докумената које смо досада посматрали. Овај случај сигурно није био сасвим обичан, иако смо се мало пре упознали у документима истог Јована Апокавка са једним сличним случајем, а могли бисмо да нађемо у тим документима и друге сличне епизоде. Али необичан је овај случај само по свом трагичном завршетку, коме се није надао ни сам разјарени пронијар, који је доцније „проклињао дан кад се то догодило.“ Да се ствар није завршила убиством, то би била једна сасвим обична сцена из тадашњег живота. Жалећи свој ненамеравани злочин, наш пронијар сматра да је иначе био потпуно у праву и да је његов поступак био сасвим природан. Исто тако посматра тај догађај, како изгледа, и сам Јован Апокавк, који га излаже као једну немилу случајност, препричавајући сва правдања свог посетиоца без осуде, па чак и са извесном симпатијом.

За убицу се и у овом случају ствар завршила црквеном епитимијом, под коју је он био стављен по својој властитој жељи. О некој судској одговорности није било ни говора. Што се пак тиче протовестијарита Георгија Хонијата, то се његов поступак приказује са потпуном епском мирноћом. Пронијар сматра као сасвим природно да је његов пријатељ-чиновник желео да се гости на рачун његових сељака, а жали се само на сељаке који нису хтели да почасте угледног посетиоца и који су дрско одбили његово тражење. Заиста, уцењивања од стране чиновника била су тако обична појава и византиски извори су сачували тако бројна сведочанства о овој карактеристичној црти у византиском животу да Апокавков приказ не садржи у себи у овом погледу ни за нас нешто ново и изненађујуће. Пре може изненадити отпор на који су захтеви чиновника и њиховог господара-пронијара наишли код сељака. Ово није, наравно, једини, али је један од најоштријих познатих примера отвореног непотчињавања византиских сељака како своме господару, тако и претставнику власти.

8. Пронија у доба првих Палеолога. Наслеђивање пронија. Борба између пронијара и манастира

Долазак на престо Михаила VIII Палеолога значио је победу вишег византиског племства. Под владавином династије Палеолога ми можемо да пратимо даље продубљивање процеса феудализације и истовремено даље спољашње и унутрашње слабљење византиског државног организма. У првим деценијама после обнове византиске власти у Цариграду ово слабљење још је прикривено

сјајем скорашње рестаурације. Али је овај сјај био само привидан и већ се од краја XIII века јасно показује дубока немоћ старе царевине, која затим, у доба грађанских ратова XIV века, води потпуном опадању. Обнова византиске власти у Цариграду не само да није зауставила него је чак убрзала и продубила процес унутрашњег распадања. Деловање центрифугалних снага је порасло, а уједно су ослабиле снаге које су им се супростављале и које су у доба Никејског царства задржале процес опадања.

Тако се већ за време првог Палеолога срушио никејски систем пограничне одбране у Малој Азији, који се у знатној мери заснивао на ситном стратиотском земљопоседу. Подриван порастом крупног феудалног земљопоседа, овај је систем коначно упропаштен тиме што је, после обнове Царства и померања државног средишта из Никеје у Цариград, византиска влада морала да сву тежину своје политике пренесе на запад, оставивши Малу Азију њеној судбини.¹⁹⁰⁾

Поред тога успостављање Византиског царства било је врло непотпуно. Јужна и средња Грчка остала је под влашћу Латина. На мору су господарили Млечани и Ђеновљани. Епир и Тесалија, иако су се надали под грчком влашћу, упорно су се противили покушајима византиског уједињења: нарочито оштро противила се тим покушајима Тесалија, земља великих магната-земљопоседника. Бесконачни ратови с овим латинским и сепаратистичким грчким државицама, које су налазиле ослонац у агресивним антивизантиским снагама на западу, истрошиле су царство и у војном и у економском погледу, а стални додир са западним државама доприносио је даљој феудализацији Византиског царства, уносећи у византиски живот црте западног феудалног система. У процесу јачања феудализације Византије одиграо је своју улогу и систем проније, који сад улази у нову фазу свог развитка.

Нови моменат, који је унео у систем проније већ сам оснивач династије Палеолога, била је могућност наслеђивања пронијарских поседа. Припремајући себи пут ка вишој власти, Михаило Палеолог је настојао да себи осигура подршку и симпатије утицајних елемената царства. Тако је он, према Пахимеру, обећао да ће „много волети војни staleж и да ће проније војника, ако они погину на бојишту или умру, претворити у породична имања њихове деце, чак ако се ова још налазе у утроби мајчиној.“¹⁹¹⁾ Очигледно су проније биле најважније питање за претставнике војног staleжа, а осигурање трајности власништва над пронијама најјачи мамац.

Пошто је ступио на престо, нови цар је са великом дарезљивошћу наградио све оне који су га подржали, указивао милости

¹⁹⁰⁾ Везу између прелаза државног центра из Никеје у Цариград и пропасти система пограничне одбране у Малој Азији врло јасно је схватио савремени историчар Георгије Пахимер, који је тачно сматрао да је подизање тог одбранбеног система било једно од најзначајнијих постигнућа никејског периода. Уп. Pachum. I, p. 116 sq., нарочито p. 17, 6 sq.

¹⁹¹⁾ Pachum. I, 92, 9—12.

становништву, а нарочито је задовољно више племство и војнике — два staleжа на која се он пре свега ослањао. Карактеристично је опет да је и једне и друге, и претставнике војног staleжа и претставнике земљопоседничке аристократије, на првом месту интересовало питање проније. „Чланове сената он је одлично задовољно, повећавши њихове проније“... Затим, Пахимер прича о његовом старању о војсци и народу, о томе како је људима војног staleжа „указивао свакодневне милости, испунио оно што им је био обећао у хрисовуљама и учинио да у будуће буду још ревноснији тиме што ће имати своје доживотне проније као бесмртне и што ће се њиховој деци дати издржавање.“¹⁹²⁾ Занимљив израз „имати своје доживотне проније као бесмртне“ (ὡς ἀθανάτους τὰς τῆς ζωῆς προνοίας) означава без икакве сумње управо претварање пронијарских власништава у наследну својину.¹⁹³⁾ Овај израз врло сликовито карактерише и суштину пронијарског власништва као привременог, обично доживотног држања и суштину оне новине коју је увео Михаило Палеолог приликом свог ступања на престо.

Ова новина уносила је дубоку промену у систем проније. Истина, мера Михаила Палеолога није имала оног широког и општег значаја које јој приписује Пахимер. По свој прилици она се није тицала целог војног staleжа, него само појединих, иако можда бројних лица, која су умела да стекну благонаклоност новог цара. У сваком случају ван сумње је да се пронијарско власништво и даље сматрало начелно као привремено и условно власништво. Ипак је гест Михаила Палеолога, који је у пуној мери одговарао жељама самих власника пронија, имао далекосежних последица: отсада ћемо све чешће наилазити на претварање пронија у наследно власништво, иако увек у виду појединачних и индивидуалних даривања, у знак нарочите царске милости.

Као пример једне породице пронијара којој је била указана таква милост, можемо наведемо породицу Михаила Анђела, са којим смо се већ упознали у повељама као са власником риболова на реци Ермон. Као што смо видели (в. стр. 55), од почетка тридесетих година XIII века приходе од риболова на реци Ермону уживао је пронијар Константин Калигопул. Већ је он, како изгледа, тежио да преда пронију своје сину, али му то није успело: пронија је била додељена војнику Михаилу Анђелу, који се 1259 г.

¹⁹²⁾ Pachymeres I, 97, 15—16 и 18—22: τοὺς μὲν καθημεριναῖς φιλοτιμίαις ὄφελλε, καὶ χρυσοβοῦλλοις τὰ ὑπεσχρημένα τοῦτοις ἐπλήρου, καὶ πρὸς τὸ μέλλον εὐθυμότερους καθίστα ὡς ἀθανάτους τὰς τῆς ζωῆς προνοίας καὶ τὰ διδόμενα σιτηρέσια τοῖς παισὶν ἔξοντα.

¹⁹³⁾ Колико је нејасан био у своје време научницима чак и сам појам проније, види се како по латинском преводу у Бонском издању, тако и по руском преводу Пахимера, који је 1862 г. издала Петроградска Духовна академија и где је цитирано место преведено на следећи начин (т. I, стр. 89): „Людам военным назначил он ежедневное продовольствие, выполнил все, что обещано было им хрисовулами, и возбудил в них готовность служить всегда, так как бы они были бессмертными; потому что жизни их были обеспечены и съестные припасы выдавались им даже на детей“.

исто тако сукобио због својих права с калуђерима Лемвиотисе како се са њима сукобљавао и његов претходник. Међутим, после смрти Михаила Анђела његову пронију не држи нови пронијар него породица Анђела: његова удова Ана Ангелина, два сина и кћи. Наследници Михаила Анђела такође су се сукобили са монасима Лемвиотисе, али пошто су монаси маја 1264 г., после поновне истраге, издејствовали решење повољно по манастир,¹⁹⁴⁾ Ана Ангелина и њена деца одрекли су се августа 1269 г. свога рибњака и услед тога је тај рибњак био избрисан из њиховог практика, тј. њихова права на њега коначно су се угасила.¹⁹⁵⁾ Половину рибњака они су поклонили Лемвиотиси, а другу половину манастиру Спаситеља. Према томе, права која су била додељена Михаилу Анђелу у пронију прешла су после његове смрти на његове наследнике, а ово се догодило ускоро после доласка на престо Михаила Палеолога. Овде имамо један документаран доказ који потврђује Пахимеров приказ.

Међутим, чињеница да мера Михаила Палеолога нимало није имала у виду једно опште претварање пронија у наследна власништва огледа се са потпуном јасноћом у горе анализираном указу самог Михаила VIII и у повељи дукса Јована Силагита из 1262 г. (в. стр. 46), где се сасвим очигледно манифестује привремени и условни карактер држања пронија као и основна разлика између пронијарског власништва и баштинске својине. О томе сведоче и многи други документи, између осталог и чувена простага Михаила VIII од 8 новембра 1272 г., којом се опредељују права његовог сина и наследника Андроника II приликом његовог крунисања за цара-савладара. Између осталог Андронику се дозвољава да заслужним стратиотима додељује награде односно повечава економије — до 24 односно до 36 хиперпира; ако престолонаследник нађе да је потребна већа награда он треба да тражи цареву сагласност.¹⁹⁶⁾ Хајзенберг, који је објавио овај докуменат са детаљним коментаром, сасвим је тачно приметно да наведено место има у виду две основне категорије византиске војске: 1) најамнике који добијају плату (обично се та плата у византиским изворима зове *η βόγα*); 2) пронијаре-земљопоседнике. Најамницима престолонаследник може да повећа годишњу плату за 24 хиперпира; пронијарима може да додељује земље као додатак, повећавајући тиме годишње приходе од њихових економија-пронија за 36 хиперпира.¹⁹⁷⁾

¹⁹⁴⁾ M. M. IV, 246.

¹⁹⁵⁾ M. M. IV, 244—246. Овде се рибњак — „виварион“ назива *λαμπη* или *λαμπίδιον*. Овај нешто чудновати назив, иза кога Dölger, Reg. 1714 и 1718 и Chronologisches 317 ставља знак питања, употребљен је у истом значењу и у прагами из 1227 г. (M. M. IV, 240) и у хрисовуљи из 1228 г. (M. M. IV, 3). Dölger наводи да рукопис пружа скраћени облик *λαμπ*. Према Диканжу, *λαμπή* је врста рибе; можда је по њој рибњак и добио овде свој назив, који би, по аналогји с *βιβάριον*, могао гласити *λαμπινάριον*.

¹⁹⁶⁾ Heisenberg, Palaiologenzeit 40, 79—81: *εὐεργετηθήσεται παρὰ σοῦ ἡ καὶ προσθήκη δέξεται ἐπὶ τῆ οἰκονομίᾳ αὐτοῦ, μέχρις εἰκοσιτεσσάρων ὑπερπύρων ἡ καὶ τριάκοντα ἕξ.*

¹⁹⁷⁾ Heisenberg, Palaiologenzeit 70 sq. погрешно сматра да се код повећања посуда, о којима се овде ради, има у виду повећање њихове вредности у

Даље се истиче да се додатак не сме давати на рачун про- нија које су случајно остале без господара (*ἀπὸ χρησιμοῦτος κατὰ τὸν ἰσχυρὸν προνοίας*), да не би од распарчавања пронија трпела штету војска, као ни на рачун прихода од основних царских пореза који су намењени за државне потребе.¹⁹⁸⁾ У последњем делу ове одредбе опет се имају у виду најамни одреди, а у првој очигледно пронијари. Нарочито је занимљива брига о томе да се проније не смањују и да се упражњене проније не распарчавају како би могле да буду додељене новим пронијарама. Јасно је да у основи ове одредбе лежи поредак који искључује наслеђивање проније и да се пронија и даље сматра као привремено власништво. У терминолошком погледу заслужује пажњу чињеница да се земљопоседи пронијара овде називају час пронијама час економијама, што још једанпут доказује идентичност ових појмова.

Привремени и условни карактер пронијарских поседа нарочито се јасно изражава у интересантној одредби којом Михаило VIII завршава своја упутства о људима војног сталежа: ако се покаже да стратиот не врши добро своје војне обавезе, онда престолонаследник треба да га казни и да уместо њега уведе на његову економију другог, вреднијег стратиота.¹⁹⁹⁾ На тај начин неиспуњавање обавеза повлачи за собом губитак проније. Али, да се не би број војника-пронијара смањивао, пронија не сме остати упражњена и неискоришћена: одузимајући проније несавесном војнику, престолонаследник има да га замени другим, савеснијим лицем.

Разлика између поседовања земаља дарованих у баштинску својину и привременог држања земаља додељених у пронију јасно се изражава и у терминологији савремених повеља. Веома је карактеристична у овом погледу, на пример, терминологија повеље од јула 1277 г.,²⁰⁰⁾ којом пинкерн Раул решава спор око имања Врasto. Тај спор се водио између тесалиског манастира Нова Петра и протонобилисима Мармаре, који је имао у пронији суседно село Трново. Расправљајући о том спору повеља пинкерне Раула каже с једне стране: *κῆκτῆται ἡ μονή... καὶ τόπιον τὸ Βραστόν, а*

висини од 36 хиперпира. Исто тако и Bréhier, *Institutions* 391. Ово би значило знатно мање повећање него повећање плате које се предвиђа за најамнике, док је природно претпоставити да су се пронијари награђивали више од страних најамних војника. Поред тога, видећемо из повеља из доба Палеолога да се вредност проније није одређивала према њеној општој вредности, него према њеном годишњем доходу. У многоме веома драгоцени коментар Heisenberg'a и иначе испољава његову недовољну јасну претставу о суштини проније, коју он брка са стратиотским имањима. Уп. на пример, у примедби на стр. 75 тврђење (према Јиречеку) да је нормална вредност проније износила 4 фунте злата. Као што се зна, такву вредност су имала, према новели Константина Порфирогенита, стратиотска имања у X веку. Dölger, *Reg.* 1994 наводи само да је савладар имао право да истакнутим војницима даје додатке до 24 или 36 хиперпира, не правећи уопште разлику између пронијара и најамника, на коју је тачно упозорио Heisenberg.

¹⁹⁸⁾ Heisenberg, *Palaiologenzeit*, p. 40—41, l. 84—92.

¹⁹⁹⁾ Heisenberg, *Palaiologenzeit*, p. 41, l. 92—95.

²⁰⁰⁾ M. M. IV, 419—420.

с друге стране: *ἔχει διὰ προνοίας καὶ ὁ Μαρμαρᾶς χωρίον τὸ Τρίνοβον*. Врasto је било поклоњено манастиру царском хрисовуљом, манастир га је поседовао као сопственик, и такво се власништво карактерише глаголом *κτεῖσθαι*. Напротив, пронијарско власништво, које не претставља својину, већ само привремено држање, карактерише се речима *ἔχειν* или *κατέχειν διὰ προνοίας*. Томе потпуно одговарају изрази *tenere* у латинским и „држати“ у словенским документима са којима ћемо се касније упознати.

Пронијар села Трнова, протонобилисим Мармара, запосео је суседно манастирско село Врasto и присвојио десетак (*μορτήν*) тог села. Свој поступак Мармара је образложио тиме што на основу царског указа држи у пронији Трново са целим његовим округом (*δι' ἰσχύος βασιλικῆς κατέχω τὸν Τρίνοβον πρόνοϊαν μετὰ τῆς ἐνούσης αὐτῷ περιοχῆς*) и што Врasto улази у округ Трнова. Манастир је порицао да Врasto припада округу Трнова; није се сложио с тврдњама Мармаре ни кефалија Велике Влахије, тј. управник Тесалије, пинкерна Раул Комнин.²⁰¹ Он је решио спор против Мармаре и наредио му је да врати манастиру незаконито присвојени десетак (*δεκατεῖαν*). Као што се види из наведених места, десетак се назива час *μορτή* час *δεκατεῖα*. У ствари је то сењоријална рента у чијем се примању и састоје пре свега права сењора, без обзира да ли је он баштиник или пронијар.

Пронијар Мармара личи потпуно на пронијаре претходне епохе са којима смо се раније упознали. То је пронијар средњег имовног стања и типични претставник свог сталежа. Он је добио у пронију цело једно село и тежи да повећа своје поседе на рачун суседа, као што су то радили и пре и после њега и други византиски пронијари. У томе се он сукубио са манастиром, који је исто тако упорно бранио своје имовне интересе. Ситуација коју овде пратимо у Тесалији потпуно је аналогна слици коју смо видели у Малој Азији проучавајући повеље никејског периода.

Јављају се и даље и пронијари-дошљаци, и то како са Запада, тако и са Истока. Пахимер прича о двојици турских магната, који су се спријатељили са Михаилом Палеологом још у време кад се он бавио на двору селџучког султана. Монголска најезда приморала их је да траже уточиште у Византији. Михаило VIII примио их је врло лепо, дао им је високе положаје на византиском двору, а исто тако и „простране економије, па су они верно служили цару претворивши се у Ромејце.“²⁰²

Поред пронијара који су, као протонобилисим Мармара, држали поједина села, наилазимо на врху сталешке феудалне хијерархије, међу лицима блиским престолу и члановима династије, и на пронијаре чији су огромни поседи разасути по целом царству. Тако је брат Михаила VIII деспот Јован Палеолог држао у пронији читаве области и велика острва царства. Кад се пове-

²⁰¹ У повељи из 1276 г. (M. M. IV, 420) он се зове *ὁ περιπόθητος ἐξάδελφος τοῦ κραταίου καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, κεφαλὴ τῆς Μεγάλης Βλαχίας, ὁ πανευγενέστατος Ῥαοὺλ ὁ λιγκέρνης ὁ Κομνηνός*.

²⁰² Pachym. I, 130.

рење цара Михаила VIII према деспоту Јовану поколебало, цар је, према Пахимеру, одузео свом брату „многе његове економије, пре свега сва острва, наиме Митилену и Родос, а на суву многе огромне поседе, који су били у његовој пронији.“²⁰³⁾

Разуме се да проније таквих размера претстављају појаву сасвим друге природе него власништва обичних пронијара, које упознајемо према подацима повеља и који су типични за систем проније као такав. Међутим, и Михаило IX, син и савладар Андроника II, јавља се у Пахимеровој историји такође као власник пронија. Изгубивши своје проније на Истоку, за време турске најезде, он је добио у замену од свога оца земље на Западу (тј. на Балканском Полуострву); ове проније цар је одузео своје зету деспоту Михаилу, осумњиченом због издајничких односа са бугарским царем, Теодором Светославом.²⁰⁴⁾ Према томе, проније су имали и царев син, његов савладар Михаило IX, и царев зет, деспот Михаило, а вероватно и остали чланови царског дома.

Како Михаило IX, тако су изгубили своје проније на истоку и обични пронијари потиснути турском навалом. Описујући слом византиске власти у Малој Азији крајем XIII и почетком XIV века, Пахимер сматра да је разлог тог слома био у томе што су „ромејске снаге не само ослабиле него и напуштале своје проније, бежећи са истока и журећи на запад, спасавајући само свој живот.“²⁰⁵⁾ Дакле, проније се приказују као основа војне снаге царства. Стога византиска влада поклања пронијама нарочиту пажњу, као што смо то видели из простагме Михаила VIII од 8 новембра 1272 г. Влада нарочито настоји на одржавању нормалних размера пронија које осигуравају правилно вршење војне службе. Тако Јован Тарханиот, један од најближих сарадника Андроника II, тежећи да отклони злоупотребе у државном апарату, обраћа нарочиту пажњу на то да многи стратиоти подмићивањем претпостављених повећавају своје проније а остају неактивни, док други, бољи од њих, често губе своје економије те стога, и поред најбоље воље, не могу да врше војну службу, услед чега „и у једном и у другом случају трпи штету општа ствар.“²⁰⁶⁾

Исто питање о одржавању неопходног нивоа пронија занима пола века доцније и Јована Кантакузина. Наредивши стратиотима да се спреме за рат са Бугарима, велики доместик Кантакузин, како он сам прича, приметио је да многи од њих „потпуно пренебрегавају војну службу под изговором да средства која је цар био сваком определио нису остала у целости.“ Због тога је Кантакузин решио да их „ослободи њихове беде и да дода свакоме оно што недостаје пронији коју му је дао цар“ (*πρὸς τὴν ἐκ βασιλείως πρόνοιαν*).²⁰⁷⁾ За извођење ове одлуке пружала му се прилика наро-

²⁰³⁾ Pachym. I, 321, 8—10.

²⁰⁴⁾ Pachym. II, 407, 11—14.

²⁰⁵⁾ Pachym. II, 389, 9—12.

²⁰⁶⁾ Pachym. II, 258, 13—18.

²⁰⁷⁾ Kantakuz. II, 58, 13—21.

чите врсте, која баца прилично чудну светлост на обичаје византског чиновништва, па и на поступак саме царске владе. Скупљач пореза Патрикиот огромно се обогатио захваљујући својим малверзацијама. Међутим, он није био кажњен за своје злоупотребе, па чак ни смењен, већ му је поново поверено скупљање пореза, јер је ставио своја богатства на расположење великом domestiку Кантакузину у сврху успостављања смањених пронија и издавања плате најамним војницима. Ево шта о томе прича сам Кантакузин под 1341 г. „Велики domestiк је позвао по реду сенаторе и остале племените људе, а затим и стратиоте, и питао сваког од њих које је величине била пронија коју му је цар доделио и дали и сада влада истим имањем или мањим од онога што му је било додељено. Пошто је свако одговорио како је стајала ствар са његовим поседом, он је наредио Патрикиоту да онима којима је нешто недостајало, тај недостатак надокнади, па чак и дода колико му је изгледало потребно, повећавајући сразмерно посед свакога;²⁰⁸⁾ онима пак, који су приходе добивене од цара задржали у целости, наредио је такође да се додају још и други приходи. У току шездесет дана вршено је то дељење, па је онима који су имали мање дата разлика и још додатак, а онима којима ништа није недостајало, опет је дат додатак.“²⁰⁹⁾

Из овог занимљивог текста, чак ако и не узмемо његове наводе сувише буквално, види се да је број пронијара у Византском царству био свакако веома знатан и поред јаког смањивања које је у то доба претрпела византиска територија. Као пронијари јављају се овде с једне стране претставници вишег племства — сенатори и други „племенити људи,“ а с друге стране стратиоти, тј. претставници војног staleжа. Прва група, у коју су спадали, као што смо то видели на примеру брата Михаила VIII и сина Андроника II, чак и чланови саме династије, вероватно је добијала проније пре свега као награду за своје заслуге или за своју „племенитост;“ друга група добијала је проније не толико као награду за своју ранију службу, колико под условом и у циљу даљег вршења војне службе, а ово је и била управо основна маса пронијара са којима се упознајемо из података савремених повеља и које има пре свега у виду и наведени Кантакузинов приказ. Проније је делио цар и у принципу оне нису смеле ни да се смањују ни да се повећавају у својим размерама, уколико не би сам цар доцније дао пронијару још неки други посед. Уствари пак, као што се види из мало пре наведеног Кантакузиновог приказа и из горе цитираних Пахимерових извештаја, размере појединих пронија често су трпеле извесне промене, и ово је озбиљно забрињавало владу. На који су се начин проније могле повећавати, довољно јасно показују примери из гсre анализираних повеља, где се говори о пронијарима који

²⁰⁸⁾ Коментаришући овај текст Heisenberg, *Palaiologenzeit* 74 сматра да се и овде ради о најамним војницима, а тек даље о пронијарима. Међутим, сасвим је јасно да се и овде и даље имају у виду пронијари.

²⁰⁹⁾ *Kantakuz. II*, 63, 12 sq.

стално теже за повећавањем својих поседа на рачун суседа. Но поред тога долази и до опадања извесних пронија, вероватно пронија ситних пронијара, који нису имали довољно отпорне снаге.

Искористивши средства чиновника који се обогатио злоупотребама (а чије богатство Кантакузин сигурно јако преувеличава), велики доместик је, ако му верујемо, могао не само да успостави смањене проније него и да спроведе једно опште повећавање пронија. Повећавајући размере пронија он је сигурно повећавао и размере њихових војних обавеза. Напротив, својевољна повећавања пронија, која нису била пропраћена повећањем пронијарових обавеза, влада нимало није одобравала, па чак се и борила против њих, као што се борила и против смањења пронија. Смањење пронија било је нарочито непожељно, јер је водило слабењу војне снаге царства. Чиновницима који су се бавили „изравнавањем“ земљишних поседа и који су се стога називали *ἐξισωταί*, Кантакузин ставља у дужност „да одузимају онима који се користе већим поседом него што је то правично и да додају онима који имају мање, оспособљавајући их све за војну службу.“²¹⁰⁾

Таква изравнавања вршена су не само код пронија, него и код свих земљишних поседа,²¹¹⁾ и била су задатак чиновника који су, према нарочитом царском указу, вршили периодичне ревизије свих земљишних поседа у својој провинцији. По извршеној ревизији сваком власнику се издавао практик — попис свих његових поседа и прихода које је добијао од својих добара и својих сељака. Многи практики почињу са стереотипном формулом у којој чиновник-састављач практика каже да је добио од цара наредбу да изврши *τὴν ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν καὶ ἀποκατάστασιν* свих имања дотичне теме (при томе се обично наводе и врсте имања: црквена, манастирска, властеоска, стратиотска итд.) и да преда свакоме „количину“ — *ποσότης* која му припада, тј. да спроведе званичну предају поседа путем уручења практика у коме су тачно фиксирани сви приходи власника.²¹²⁾ *Ποσότης* или *ποσόν* у овом

²¹⁰⁾ Kantakuz. II, 62.

²¹¹⁾ Heisenberg, Palaiologenzeit 74, Anm. 1 погрешно сматра да је *ἐξισωτής* био надлежан само за војничка имања.

²¹²⁾ Уп. на пример, практик Зографског манастира од маја 1320 г., који су саставили порески инспектори солунске теме севаст Константин Пергамин и Георгије Фарисеј, а чији почетак гласи: *Ἐλεῖ ὀρίσθημεν παρὰ τοῦ κραταλοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ποιῆσαι ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν καὶ ἀποκατάστασιν εἰς τὸ θέμα τῆς θεοσώτου πόλεως θεσσαλονίκης, ἧγουν ἀρχοντικῶν κτημάτων, προσωπικῶν, ἐκκλησιαστικῶν, μοναστηριακῶν, στρατιωτικῶν, χρυσοβουλλάτων καὶ λοιπῶν, καὶ παραδοῦναι ἐκάστῳ τὸ οἰκτεῖον ποσόν, μετὰ τῶν ἄλλων εὗροντες καὶ — долази име власника, у овом случају — Зографског манастира, а затим текст практика (Actes de Zographou № 17). Исту формулу, с малим и безначајним варијантама, дају и практики Зографа бр. 21 и 53 и практики Ксенофонског манастира бр. 3, 6, 7, 9, 10 (Actes de Xénophon). Занимљиво је да у практику Зографског манастира бр. 53 стоји: *τῶν τε ἐκκλησιαστικῶν προνοιῶν καὶ μοναστηριακῶν, προσωπικῶν τε ἅμα, στρατιωτικῶν καὶ λοιπῶν ἀπάντων*, тј. уобичајено *κτημάτων* замењено је са *προνοιῶν*, што је нарочито чудновато у комбинацији *ἐκκλησιαστικῶν προνοιῶν*. На ову околност обратили су пажњу већ Соловјев-Мошин, Грчке повеље 486, направивши на основу тога прилично далекосежне закључке. По њиховом*

смислу значи управо величину прихода које власник-сењор добија од дотичног имања и од својих сељака, тј. његову феудалну ренту,²¹³⁾ чије добијање пре свега и интересује власника, без обзира да ли је он пронијар или баштаник. Нарочито често се карактеришу величином своје ренте управо поседи пронијара, тако да се назначење величине прихода (*ποσότης*) у многим случајевима може узети као доказ да се ради о поседима датим у пронију. Уосталом привредни систем на пронијарским и на баштинским поседима ни по чему се битно не разликује: то је један те исти феудални привредни систем, типичан за свако феудално власништво. Разлика се састоји само у нарочитим обавезама према врховној власти, којима је обично оптерећена пронија, и у привременом и условном карактеру пронијарског власништва за разлику од наследног власништва баштаника.

Међутим, од XIV века све чешће се наилази на царске указе — хрисовуље и хрисовуљне сигилије којима се поседи дати у пронију, на основу нарочите молбе њихових власника и у виду нарочите царске милости, у целости или делимично претварају у наследна, породична имања. Ми смо већ видели како су проније претваране у наследне поседе приликом ступања на престо Михаила VIII. Тиме је принцип ненаслеђивања пронија био већ нарушен. Могуће је да је сам оснивач династије Палеолога ударио темељ и пракси додељивања пронијарима права наслеђивања у

мишљењу „помало се губила разлика између проније и баштине, сасвим онако како је то било у Русији у московско доба са поместијем и вотчином“, а ово изједначавање појмова наследног имања и проније, које је тобоже наступило и у Византији у XIV веку, „врло лепо се види из упоређења практика Зографског манастира из прве половине XIV века (бр. 17) и из краја истог столећа (бр. 53)“, пошто у истоветној почетној формули први докуменат говори о имањима — *κτῆματα*, а други „реч имање замењује изразом пронија“. Међутим, као што ћемо још видети, ни крајем XIV века ни доцније разлика између пронија и баштина у Византији нимало није нестала. Најважније је пак да Зографски практик бр. 53 уствари не потиче из краја XIV века. Овај докуменат, датиран са јануаром VII индикта, издавачи су штампали на крају зборника не због тога што он пада у доцније време него претходни документи, већ једноставно стога што нису успели да утврде његов датум. Уствари, он је неоспорно старији од практика бр. 17, јер у њему дохоци Зографског манастира износе само 19 хиперпира, док се у практику бр. 17 приходи манастира пењу на 138 хиперпира. До овог закључка дошао је и сам В. Мошин, на основу пажљивог проучавања и упоређивања свих познатих практика Зографског манастира у својој расправи: Зографске практики, Сборник Ников (1940) 292 сл., где ставља практик бр. 53 у 1309 или чак, вероватније, у 1294 г. Овај последњи датум несумњиво је тачан: уп. моју расправу Писцовые книги 210 сл. Према томе, уколико се овде не ради о погрешном читању издавача, може се само закључити да је терминологија практика бр. 53 непрецизна. Ово је, додуше, карактеристично, али не даје повода за неке далекосежније закључке. Може се и из ранијег доба навести још много изразитији пример такве непрецизности у терминологији, који се, истина, односи на област под латинском влашћу: у практику Кефалониске епископије од 12 јула 1264 г. стално се говори о провијама цркве (М. М. V, 58, 66, 67, где је погрешно наведена 1262 г.). О економијама манастира говори се у поменутом зографском практику бр. 17 као и у зографском практику бр. 15 од октобра 1300 г.

²¹³⁾ Уп. Острогорски и Писцовые книги 233 сл. У поменутом зографском практику бр. 53 (стр. 119) истиче се на карактеристичан начин да се ради о новчаној ренти: *παραδούναи ἐνὶ ἑκάστῳ τῆν... δωδεκαμήνην αὐτῷ νομισματικῆν ἰσοότητα*.

виду појединачних аката царске милости а на основу специјалних њихових молби.

Почев од XIV века располажемо са великим бројем повеља које нас обавештавају о самом процесу прелаза пронија у наследно власништво пронијара. Не треба при томе губити из вида да су се повеље које се тичу световног земљопоседа сачувале у сразмерно врло малом броју. Ако и поред тога располажемо читавим низом повеља којима се пронијарима даје право наслеђивања поседа, онда треба закључити да су такви случајеви нарушавања првобитног карактера пронијарског власништва постали у позновизантиско време једна врло честа појава.

Тако се из царског хрисовуљног сигилија од марта 1313 г.²¹⁴⁾ види да је царев дворанин (*οικετος τῆ βασιλεία μου*) пансеваст етеријарх Јован Панарет упутио цару молбу да му се на економији, која му је била дата царском простагмом у селу Доња Уска (*Κάτω Οὐσκα*) близу Зихне (у области Сереса), издвоји имање са приходом од 30 хиперпира (*τὴν ποσότητα ὑπερπύρων τριάκοντα*) с тим да га поседује неузнемиравано, неометано, неотуђиво и неопозиво, и то у виду породичне својине — *κατὰ λόγον γονικότητος*. Према томе, Панарет је молио да се у породично власништво претвори само један део његове проније-економије. Задовољавајући његову молбу, цар наређује да имање са приходом од 30 хиперпира буде његово породично власништво и понавља при томе дефиницију трајности поседовања, коју је Панарет употребио у својој молби. Ова дефиниција претставља сталну формулу и увек се понавља у свим сличним случајевима са плеоназмима својственим византиском кацелариском стилу: *κατέχειν καὶ νέμεσθαι αὐτὸν ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασειστως, ἔτι τε ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως καὶ κατὰ λόγον γονικότητος τὴν εἰρημένην ποσότητα...* Појмом поседовања *ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασειστως* изражава се ослобођење свих дажбина, јер узнемиравање и сметње *ἐνόχλησις* и *διασεισμός*, којих су се највише плашили византиски земљопоседници састојале су се баш у тражењу дажбина и других обавеза од стране власти, и сходно томе цар наређује да се Панарету од стране претставника власти у Сересу и Зихни, као и од стране скупљача пореза не чине никаква узнемиравања и сметње и да му се не намећу никакви терети (у смислу дажбина — *ἐπήρεια*), тј. даје му се потпун имунитет. Међутим, најважнији моменат састоји се у томе да се власништво које је било додељено у виду проније — *κατὰ λόγον προνοίας* (како се често каже у византиским документима), претвара у власништво у виду породичне својине — *κατὰ λόγον γονικότητος*. Цар нарочито истиче да Панарет има право да преда своје имање, које је постало његово породично власништво, „својој деци и

²¹⁴⁾ М. М. V, 109—110. Ову повељу која је датирана мартом XI индикта, Миклошић и Милер стављају у 1343 г., а уједно је приписују Андронику III, што је наравно немогуће, пошто је Андроник III умро 1341 г. Али и иначе овај докуменат се тешко може ставити у 1343 г. (како то узимају Панченко, Крестьянская собственность 185 и Soloviev, Diplômes de Ménéokeon 325), када је у тим областима беснео грађански рат. Слажемо се са аргументима које је у корист 1313 г. навео Dölger, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 29.

наследницима, како би га и они имали и држали под истим условима као и њихов отац.“²¹⁶⁾

Други царев дворанин, Георгије Трулин, имао је у истој области Сереса „економију“ од 1.600 модија, која се састојала од две парцеле (при чему је за једну назначено 1.200 а за другу 300 модија). Он је молио да му се сва ова земља додели хрисовуљом у породично власништво (*ἵνα... κατέχη τὴν τοιαύτην γῆν ὡς γονικήν*). Овој молби он је додао и једну другу карактеристичну жељу: ако се на његовој земљи населе туђинци и слободни људи (*ξένοι καὶ ἐλεύθεροι*), нека они не буду ометани и узнемиравани од стране државе (*εὐρίσχωνται ἀνεμβόλητοι καὶ ἀδιάσειστοι ἀπὸ τοῦ μέρους τοῦ δημοσίου*), тј. нека им се не намећу државне дажбине. Смисао ове молбе објашњавају подаци других византиских повеља. Туђинци и „слободни људи“ често се спомињу у повељама позновизантиског времена. То су сиромаси који немају никакве имовине, али нису ни оптерећени пореским обавезама нити унети у макакве пореске спискове, услед чега се они често карактеришу и као „неуписани у практике“ и „непознати државној благајни.“²¹⁷⁾ Њихова „слобода“ не претставља никакву социјалну категорију, већ означава само то да они немају пореских обавеза. Настањујући се на земљама манастира или световних земљопоседника, они постају њихови насељеници (*προσκαθήμενοι*), а затим се претварају у парике. Наравно, било је у интересу земљопоседника да на овај начин стекну нову радну снагу и разуме се да земљопоседник није само чекао да се тај лутајући елемент појави на његовој

²¹⁶⁾ Доцније је ово имање прешло у власништво Меникејског манастира, услед чега се и ова повеља наша у његовој архиви. У хрисовуљи Душана Меникејском манастиру од октобра 1345 г. међу поседима манастира спомиње се и „економија од 100 хиперпира“ у селу Доња Уска, с парцима који се налазе у различитим селима (Соловјев-Мошин, Грчке повеље, бр. 2, ред 91). Карактеристично је да се ово имање и после прелаза у власништво манастира назива економијом и квалификује свотом свог дохотка. Ово говори у прилог претпоставци да се овде ради о бившој Панаретовој пронији, јер се економијама називају, као што знамо, управо проније, а и навођење висине феудалне ренте уобичајено је код пронија. Као рента манастира од његове „економије“ у Доњој Уски наведена је свота од 100 хиперпира, док је Панарет у анализираној повељи добио као наследно власништво имање са дохотком од 30 хиперпира; но ово не мора да нас буни, јер је ово имање претстављало само један део његове проније. У истом селу Доња Уска Душанова хрисовуља спомиње међу поседима Меникејског манастира и винограде и њиве у различитим парцелама, које је манастиру поклонио Маргарит (на истом месту, ред 93), а у архиву Меникејског манастира постоји простагма од октобра XI индикта, којом се Маргаритови поседи ослобађају пореске дужности (М. М. V, 110). Међутим, карактеристично је да се Маргаритови поседи не називају економијом и да се њихов доходак не наводи, а ово се објашњава тиме што је Маргарит био баштиник: он моли само за ослобођење својих поседа од пореске дужности. Простагма од октобра XI индикта, која му даје ово ослобођење, погрешно је приписана Душану. Soloviev, *Diplômes de Méroïkeon* 303, приписује је Јовану V Палеологу и ставља у 1342 г.; може се прихватити и ранији датум — 1327 г., јер, као што смо истакли у прим. 214, тешко је претпоставити да је влада Јована Палеолога могла у доба грађанског рата издавати повеље за област Сереса.

²¹⁷⁾ Детаљније о томе в. Острогорски и Писцовье књиги 270 сл. и Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији, Зборник Филоз. фак. Унив. у Београду I (1948) 45 сл.

земљи, него је предузимао и мере да га привуче. Тиме се објашњавају честе молбе византиских феудалаца да им се дозволи насељавање туђинаца и слободних људи, непознатих државној благајни. Тежећи сталном повећавању својих земљишних поседа, византиски феудалци су у истој мери тежили и стицању нових кметова, који би обрађивали њихове земље и плаћали дажбине. Ово је било нарочито уносно када се дажбине досељеника нису морале плаћати држави, тј. када их је власник могао да наплаћује у своју корист. О таквом ослобођењу туђинаца и слободних људи од државних дажбина, у случају да се они појаве на његовим имањима, управо је и молио Георгије Трулин уз своју главну молбу о претварању његове проније у наследно власништво.

Хрисовуљом од новембра 1318 г.²¹⁸⁾ Андроник II је углавном задовољио молбу свог дворанина одредивши да Трулин држи земљу од 1.600 модија „неузнемиравано, неометано, неотуђиво и неопозиво“ и да може ту земљу да „уређује и усавршава“ (*συνιστᾶν καὶ βελτιοῦν αὐτήν*), а исто тако је ослободио државних пореза туђинце и слободне људе који би се населили на Трулиновим земљама. Но привилегија издата Трулину пропраћена је једним карактеристичним ограничењем, које се и иначе прилично често сусреће у повељама Андроника II:²¹⁹⁾ из имунитета искључују се земљарина, градозидање, горнина (данак за испашу стоке у планини), вражда и данак за проналазак блага,²²⁰⁾ јер се ове дажбине, као што каже цар, морају тражити у општу корист од свих поседа, чак и од оних којима су дате привилегије у хрисовуљама.²²¹⁾ На крају истиче се право Трулиново да то имање преда својој деци и наследницима, који ће га поседовати заједно са досељеницима који ће се на њему населити и са „побољшавањима и повећавањима“ (*βελτίωσις καὶ ἀβξησις*) која ће се на њима извршити, и то без икаквих тражења од стране државе, сем плаћања горе наведених дажбина.

Укази о претварању пронија у наследно власништво обично су пропраћени дозволом да се врше „усавршавања“ и укључивањем тих евентуалних „усавршавања“ у имунитет. Под таквим усавршавањима или побољшавањима, за која се употребљава пре свега израз *βελτιοῦν*, а често и *βελτιοῦν καὶ συνιστᾶν*, подразумевале су се све мере којима се повећавала вредност имања, као што су

²¹⁸⁾ М. М. V, 89—90, где је наведен погрешан датум. Уп. Soloviev, *Diplômes de Menoikeon* 324. Dölger, *Urkunden des Joh. Pr. Klosters* 23.

²¹⁹⁾ Уп. Ostrogorsky, *Geschichte* 346 sq., где су наведени подаци о покушајима Андроника II да ограничи имунитетска права земљопоседника.

²²⁰⁾ М. М. V, 89: *ἀνευ μέντοι τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρχίας, τῆς καστοροκτισίας, τῆς ὀρικῆς, τοῦ φόνου καὶ τῆς εὐρέσεως θησαυροῦ*. У јужнословенским споменицима четири прва термина гласе: житарство, градозидание, горнина и вражда. Њихов значај је објаснио у своје време већ В а с и љ е в с к и, *Материалы*, Ж. М. Н. Пр. 210, 355 сл. Уп. и Ostrogorsky, *Steuergemeinde* 49 sq. С о л о в њ е в М о ш и н, *Грчке повеље* 440, 452, 473, 491, 502.

²²¹⁾ Сличан карактеристичан податак налази се и у хрисовуљи Андроника II Руском манастиру на Светој Гори од септембра 1311 г.: имунитет Руског манастира ограничава се обавезом плаћања *σιταρχίας, φονικοῦ, παρθενοφορίας, εὐρέσεως θησαυροῦ* (Акты Русск. мон. № 20).

сађење винограда или маслињака, подизање зграда, нарочито изградња млинова итд.²²²⁾ Таквим усавршавањима повећавали су се првобитни приходи имања, његова *κοσότης*, па је земљопоседнику природно било стало до тога да се то нагласи. Разуме се да су се таква усавршавања пре свега изводила на баштинама. Пронијар није имао много интереса да усавршава posed који се само привремено налази у његовом власништву и сигурно је избегавао да се упусти у такве трошкове. У овом погледу врло је карактеристично да се о таквим усавршавањима специјално говори баш приликом преласка проније у наследно власништво.

Пошто је постигао претварање своје проније у наследно власништво, Трулин је уједно тежио и да повећа своје поседе на рачун суседа и у томе се, као и толики други пронијари, сукобио с најближим манастиром. Царска простагма, издата вероватно 1327 г.,²²³⁾ говори о његовим покушајима да запоседне имање Ливадију, које је припадало Меникејском манастиру. Занимљив детаљ: да би осигурао себи тај posed, Трулин је тражио да се то имање унесе у „практик састављен за његову економију.“

На врло занимљив начин у терминолошком погледу изразио је своју молбу царев дворанин, војни судија (*κρητής τοῦ φοροῦ*) пансеваст Алексије Дипловатаци. Он је молио да му се земља од 1.000 модија из његове економије Пеларегинон, близу Сереса — ако се његов израз буквално преведе — „побаштини“ (*ἵνα... γονικευθῆ αὐτῷ*), да му се дозволи да ту земљу „уређује и усавршава“ (*ἵνα... συνιστᾷ καὶ βελτιῶ αὐτήν*), а да је после његове смрти његова деца и наследници поседују као породичну земљу (*ὡς γονικήν*), без икаквог „узнемиравања“ (*ἀνωτέρα πάσης ἐνοχλήσεως*), тј. ослобођену дажбина. Испуњавајући ову молбу, хрисовуљни сигилиј, изгледа од септембра 1337 г.,²²⁴⁾ одређује у уобичајеним изразима да Дипловатаци поседује ову земљу као породичну, без икаквих оптерећивања, да је уређује и усавршава, уколико има за то средстава и могућности. Даље се дозвољава предаја имања деци и наследницима, при чему се Дипловатацију и његовим наследницима даје, опет у уобичајеним изразима, потпун имунитет:

²²²⁾ Значај термина *βελτιώσεις* или *βελτιώμα* врло јасно се види, на пример, из хрисовуље Андроника III Ватопедском манастиру од маја 1329 г. (Regel, Χρυσόβουλλα Βατοπεδίου 14 sq.), где се огромни поседи Ватопедског манастира ослобађају пореске дужности *μετὰ καὶ τῶν βελτιωμάτων*, извршеним на њима *διὰ μολώνων, ἀμπελιῶν καὶ ἐτέρων*.

²²³⁾ M. M. V, 108—109, где се ова простагма погрешно приписује Душану и ставља у 1342 г. Soloviev, *Diplômes de Menoikeon* 309 доказао је да ова простагма припада Андронику II, предложивши као датум 1312 или 1327 г. Овај последњи датум изгледа вероватнији већ по томе што је простагма упућена доместику западних тема пансевасту Стефану Стратигу и пансевасту Николи Теологиту, а оба се ова чиновника с истим титулама заједнички наводе и у простагми M. M. V, 117 (где је Стратиг погрешно назван Георгијем), која спада вероватно у 1325 г. Soloviev, *Diplômes de Menoikeon* 303 ставља је у 1323 г., а Dölger, *Urkunden des Joh. Pr. Klosters* 33 sq. — изгледа правилније — у 1325 г.

²²⁴⁾ M. M. V, 107, где је погрешно наведен септембар 1338 г. (исто Soloviev, *Diplômes de Menoikeon* 325); септембар VI индикта одговара 1337 г. Dölger, *Urkunden des Joh. Pr. Klosters* 38 узима у обзир 1307, 1322 и 1337 г.

скупљачима пореза и другим претставницима власти забрањује се да их „узнемиравају“ у вези с том земљом и на њој извршеним усавршавањима, а власницима се дозвољава да земљу поседују неузнемиравани и неометани. Све су то већ устаљене формуле, које се са мањим варијантама понављају у свим сличним случајевима, и ово још једном доказује да је додељивање таквих привилегија била обична ствар у пословању царске канцеларије.

Као што се види из наведених примера, проније су понекад прелазиле у наследно власништво у целини (случај Георгија Трулина), а понекад се претварао у наследно власништво само један део проније, док је други део и даље остајао у привременом власништву (случај Јована Панарета и Алексија Дипловатација). При томе се онај део који се издвајао као пронијарово породично власништво обично означавао висином своје феудалне ренте.

Тако је и епарху Михаилу Мономаху било дозвољено царском хрисовуљом да у својој економији на реци Струми држи *ποσότητά ὑπερτίρων πενήτην ὡς γονικήν αὐτοῦ καὶ ἀνευ δουλείας*. Као такво породично власништво ослобођено обавезе вршења службе Михаилу Мономаху додељена су села Хантакс и Нисион чији су приходи, према практику који је саставио први ловац (*πρώτος κυνηγός*) Јован Ватац, износили одређену своту од 50 хиперпира. Овај практик од јануара 1333 г., сачуван у архиву Зографског манастира на Св. Гори,²²⁵⁾ претставља изванредан интерес, јер је то једини досада објављени практик пронијара-земљопоседника.²²⁶⁾ Практик Михаила Мономаха, који пружа списак свих сељака и свих прихода од додељених села, даје прилично јасну претставу о томе како се водило газдинство на имањима византиских пронијара и из каквих се прихода састојала њихова феудална рента — *ποσότης*.

Пошто нажалост немамо могућности да упоредимо практик Михаила Мономаха с практицима других византиских пронијара, ми можемо да га упоредимо са савременим манастирским практицима, који су нам познати у прилично великом броју.²²⁷⁾ У основним својим цртама практик Михаила Мономаха сасвим је сличан савременим манастирским практицима, и ово је сасвим природно. Систем феудалног газдинства извесног периода у основи је исти, без обзира на то да ли земља припада манастиру или световном феудалцу и да ли је земљопоседник баштиник или пронијар. Тек пажљивим проучавањем могу се у извесним дета-

²²⁵⁾ Actes de Zographou № 29. Практик Михаила Мономаха, датиран јануаром I индикта, издавачи су ставили у 1333 г., али су нагласили своја колебања знаком питања. Међутим, оно што нам је познато о солунском епарху Михаилу Мономаху допушта да усвојимо овај датум без колебања. Уп. I. Βούτatzίδης, Το Χρονικὸν τῶν Μετεώρων, Ε. Ε. Β. Σ. 1 (1924) 156 sq. Dölger, Mühle von Chantax 26 sq.

²²⁶⁾ У истом архиву Зографског манастира налази се и практик пронијара Алексија Раула. Као и многи други документи Зографског манастира, и овај практик није ушао у збирку Actes de Zographou и остаје до данас необјављен.

²²⁷⁾ Детаљнију анализу практика Михаила Мономаха, као и осталих објављених практика, дајем у расправи: Писцовые књиги 203—306.

љима констатовати неке карактеристичне разлике између практика пронијара Михаила Мономаха и манастирских практика.

Као и у манастирским практицима, и у практику Михаила Мономаха пре свега се даје списак сељачких кућа које су се налазиле у његовим селима. Набрајају се поименце чланови сваке сељачке породице, наводи се њихова имовина као и порез који дотична породица плаћа феудалцу — према шеми уобичајеној у практицима: „Георгије Теофилакт, има (жену) Евдокију, кпер Ану... зевгар један (тј. пар волова), краву једну, чамац, виноград од 2 модија и земљу од 32 модија, порез 1 хиперпир... Георгије Италијот, има Ану, сина Јована, вола једног, свиње две, чамац, виноград од 1 модија и земљу од 11 модија, порез $1\frac{1}{2}$ хиперпира... удова Кали-Фотина, има унука Јована... вола два, краву, свиње три, чамац, виноград од 4 модија и земљу од 20 модија, порез $1\frac{1}{2}$ хиперпира“... Свега је у Хантаксу уписано по овом систему 20 сељачких кућа са 60 одраслих становника, они плаћају укупно 20 хиперпира, при чему се висина њихових дажбина креће у појединим случајевима између $1\frac{1}{2}$ и $1\frac{1}{2}$ хиперпира. У Нисиону има 7 кућа са 26 особа, које плаћају укупно 8 хиперпира; њихове дажбине се крећу у истој висини. На крају списка сељака практик наводи укупну своту основних сељачких дажбина које је Михаило Мономах имао да прима од својих кметова; ова свота је израчуната са $27\frac{1}{2}$ хиперпира (што није сасвим тачно: требало би 28 хиперпира).

Поред земље у власништву појединих сељака, било је наравно и неподељене властеоске земље: у Хантаксу — 400 мод. у више парцела, у Нисиону — 150 мод., од којих 50 мод. плодне а 100 мод. мочварне земље; сем тога иза реке врт од 25 модија. Приход од свих ових добара са површином од укупно 575 мод. израчунат је само са 7 хиперп. Та добра су обрађивали исти сељаци-парици и они су плаћали наведену своту од 7 хиперп., јер је ова свота додата њиховим основним дажбинама, те је иза тога наведена општа сума њихових плаћања од $34\frac{1}{2}$ хиперп.

Даље су забележене напуштене парцеле (τὰ τῶν ἐξαλειμμάτων), којих је било у оба села. Приход од тих парцела — $1\frac{1}{2}$ хиперп. у Хантаксу и 4 хиперп. у Нисиону — убројен је у допунска плаћања сељака која се иза тога наводе. Поред основних дажбина које је свака сељачка породица плаћала појединачно и плаћања за властеоску земљу коју обрађују сељаци, Мономахови парици су плаћали заједнички и извесне допунске дажбине, које су такође познате и из манастирских практика. Пре свега су они плаћали своме господару $9\frac{1}{2}$ хиперп. на име тзв. зевгаратикија (ζεργατικίον), који је познат као допунска дажбина и из других докумената. Остале допунске дажбине Мономахових парика, и поред њихове разноврсности, урачунате су у једну општу своту: сељаци плаћају Мономаху 2 хиперп. на име 1) канискија, 2) десетка од свиња и 3) аира, из кога се пак искључују глобе за убиство, силовање и проналазак блага (ὅπερ τοῦ κανισκίου, τῆς χοιροδεκατίας καὶ τοῦ ἄερος αὐτῶν, ἀνευ τῶν τριῶν κεφαλαίων φόνου, παρθενσφθορίας καὶ

εἰρεσέως θησαυροῦ ἐπέρτυρα δύο). Ове дажбине, такође добро познате из других извора, нарочито из манастирских практика, сабирају се затим с високом дажбином зевгаратикија и дажбинама за напуштене парцеле, што укупно даје износ од 16 хиперп. допунских плаћања, па се најзад даје општа свота Мономахових прихода од додељена му два села: 50¹/₂ хиперп., тј. за ¹/₂ хиперп. више од оне ренте коју му је цар био одобрио (уствари чак и за 1 хиперп., јер је збир основних дажбина од појединих сељачких кућа нетачан).

Код посматрања ових података можемо да приметимо једну карактеристичну црту практика пронијара Михаила Мономаха. Све обавезе његових кметова израчунате су у новцу и изражавају се у новчаним дажбинама. Истина, с обзиром на развијеност византиске новчане привреде, у Византији новчана рента и иначе преовлађује над натуралном и радном рентом. Но, макар и у веома ограниченим размерама, манастирски практики из XIII и XIV века ипак знају за натуралну и радну ренту. Већина манастирских практика бележи обавезе сељака да врше работе, иако обично само 12 дана у години.²²⁸⁾ Практик Михаила Мономаха уопште не спомиње кметске работе; обрађујући властеотску земљу Мономахови парици, као што смо видели, плаћају годишње 7 хиперп., тј. фактички држе ову земљу под закупом, што омогућава тачно фиксирање пронијаровог прихода у новчаним јединицама.

Принос од проније, као што смо већ више пута наглашавали, обележава се одређеном новчаном свотом, — њена *ποσότης* јесте *ποσότης νομισματικῆ*. Стога се природно иде за тим да се сви пронијарови приходи и права изразе у новчаним јединицама и сведу на новчане дажбине. Истина, иста се тежња показује и код баштинских поседа, али се она код пронија изражава нарочито јасно и спроводи нарочито доследно. Да и не говоримо о основним порезима од сељачких кућа, чак и већина суплементарних дажбина, које по свом пореклу престављају пре свега натуралне дажбине, замењена је у византиским практицима новчаним дажбинама, укључујући чак и десетак од свиња, оваца, кошница и т. сл. Ипак у манастирским практицима наилазимо и на извесне натуралне дажбине. Тако на пр. карактер натуралне дажбине задржали су у већини манастирских практика т. зв. поклони — *κλίση* које су кметови чинили своје сењору три пута годишње доносећи му приликом најважнијих празника извесне намирнице за његову трпезу. У практику пронијара Мономаха и ова традиционална три поклони прерачуната су у новцу и убројена у једну своту са десетком од свиња и тзв. аиром, који су такође прерачунати у новцу.

Аир или аерикон означава, као што је познато, новчане глобе за извесне преступе. Но, као и многе друге повремене дажбине проузроковане нарочитим околностима, аир се постепено претворио у сталну суплементарну дажбину, коју је византиска

²²⁸⁾ Детаљније о натуралним дажбинама и работама византиских сељака в. Острогорски и, Писцовые книги 295 сл.

влада убирала заједно са другим сталним порезима, одн. од које је она, заједно са другим сталним порезима, ослобађала, препуштајући право њеног убирања сењору-земљопоседнику. Препуштајући земљопоседнику право убирања судских дажбина од његових кметова, централна власт препуштала му је очигледно и право да суди својим сељацима за дотичне законске преступе,²²⁹⁾ тј. преносила је на њега, делимично или у целости, право јурисдикције на територији његове сењорије, исто онако како је, ослобађајући од пореза његове поседе и дајући му финансиски имунитет, преносила на њега своја фискална права.

Приликом додељивања имунитета централна власт понекад искључује из њега најважније порезе задржавајући за себе право њиховог убирања. Тим пре она тежи да ограничи имунитет у погледу извесних врста аира, да би задржала за себе право суђења код тежих преступа. Најчешће се изузимају из имунитета глобе за убиство (*φβος*) и силовање (*παρθενοφθορία*) а исто тако и дажбина за проналазак блага (*εὕρησις θησαυροῦ*); сретни налазач имао је наиме да извесан део свог налаза, обично половину, преда властима, па се византиска држава нерадо одрицала овог прихода. Управо ова три дела аира, као што смо видели, нису била уступљена ни Михаилу Мономаху. Другим речима, поред права коришћења свим приходима од додељених му имања и сељака забележеним у његовом практику, Мономаху је било дато и право суђења његовим сељацима, али је ово право било ограничено и није се протезало на преступе који се имају у виду у прве две тачке аира; према томе, он је имао на својим поседима само право ниже јурисдикције.

Извесне индиције о судским правима пронијара могли смо да констатујемо и у деловању ритера Сиргариса, с којим смо се упознали у повељама никејског периода. Истина, из дотичних повеља се не види да је Сиргарис лично судио својим сељацима.²³⁰⁾ он је предао спор на решавање „најбољим људима“ свога села, тј. није га решавао он сам, али се судска расправа водила по његовој наредби и са његовом дозволом. У спору са суседним манастиром Сиргарис се појављује пред судом у своје име и у име својих сељака. Међутим, много одређеније него ове чињенице које се тичу пронијара из прве половине XIII в., указује на судска права пронијара у XIV в. препуштање аира Михаилу Мономаху, препуштање које је, међутим, пропраћено једним карактеристичним ограничењем. Не може се наравно тврдити да су сви пронијари XIV века имали, као и Михаило Мономах, власт да суде својим кметовима и да су је имали у истом обиму ниже јурисдикције. Али се подаци Мономаховог практика могу сматрати као типичан пример решавања питања пронијарове јурисдикције. Занимљиво је да се то питање решава на исти начин и у поменутом неиздатом практику пронијара Алексија Раула, коме

²²⁹⁾ Ово је тачно закључио већ Яковенко, Имунитет 30.

²³⁰⁾ Како то, изгледа, претпостављају Успенский, Прония 23 и Яковенко, Имунитет 68.

је убирање аира било такође препуштено са изузетком истих „трију тачака“.²⁸¹⁾ Ми смо видели такође да су и пронијару Георгију Трулину 1318 г. имунитетска права била потврђена изузимајући како неколико најважнијих пореза тако и глобу за убиство и дажбину за проналазак блага, из чега се може закључити да су Трулину били уступљени остали делови аира (укључујући и „партенофторију“), па према томе и одговарајућа судска права.

У манастирским практицима овог времена убирање аира се препушта у неким случајевима с истим карактеристичним ограничењем у погледу истих тих трију тачака,²⁸²⁾ а у другим случајевима без икаквих ограничења.²⁸³⁾ Током времена повећавају се не само поседи него и привилегије византиских феудалаца: слаба централна власт није у стању да се одупире њиховим прохтевима и све чешће им додељује и финансиски и судски имунитет.²⁸⁴⁾ По свој прилици у овом погледу није било начелне разлике између пронијара и баштиника и вероватно је да су јачи и утицајнији пронијари уживали на својим поседима неограничена судска права, као што су их уживали већи и утицајнији манастири.

Према томе рента коју је Михаило Мономах добијао од својих села састојала се из пореза од сељачких кућа, прихода од неподељених властеоских земаља и допунских сељачких дажбина најразличитије врсте. Потпуно исти систем видимо и у манастирским практицима. Исти је не само систем феудалног газдинства на поседима пронијара Михаила Мономаха и на баштинским имањима манастира, него су потпуно слични и извори појединих прихода, из којих се и у једном и у другом случају састоји феудална рента сењора, па чак и ред којим се у практицима наводе поједини приходи. Могли смо ипак приметити да се пре власт новчане ренте, карактеристична и за практике византиских манастира, у практику пронијара Михаила Мономаха изражава нарочито јасно, јер се овде јавља искључиво новчана рента без икаквих елемената натуралне и радне ренте, док такви елементи ипак постоје у свим манастирским практицима.

Међутим, ако од питања о карактеру прихода и дажбина пређемо на питање о њиховој висини, онда ћемо приметити велику и веома значајну разлику која постоји између практика Михаила Мономаха и савремених манастирских практика. Парици у Мономаховим селима били су релативно имућни. Они су се бавили земљорадњом

²⁸¹⁾ Уп. Мошин, Акти 213, прим. 51.

²⁸²⁾ Уп. први практик Есфигменског манастира (Actes d'Esphigmenou p. XIV) и практик хиландарског јеромонаха Калиника (Actes de Chilandar № 92, 146), где су ти порези названи државним (τῶν τριῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων). В. такође горе, стр. 73, прим. 221.

²⁸³⁾ Уп. други практик Есфигменског манастира (Actes d'Esphigmenou p. XV) и словенски практик Хиландарског манастира (изд. Мошин, Акти, ред. 515),

²⁸⁴⁾ Нарочито карактеристично је у овом погледу упоређење практика Есфигменског манастира цитираних у претходним примедбама: у првом практику, који је састављен 1298—99 г., право манастира на аир још је ограничено; у другом практику, састављеном око 1320 г., ова ограничења су већ отпала. Уп. Острогорски њ, Писцовые книги 227 сл. и 299 сл.

и виноградарством а исто тако и сточарством и риболовом. Свих 20 сељачких породица у селу Хантаксу имали су и оранице и винограде; од 7 сељачких кућа у Нисиону земљу су такође имали све, а 4 куће имале су поред тога и винограде; већина сељака у оба села имала је стоку; најзад, са изузетком једне куће у Нисиону, све сељачке породице у овим селима, чији је положај на реци Струми био подесан за риболов, имале су и чамце. Поред тога, основне дажбине Мономахових сељака износе просечно само по 1 хиперпир, многи плаћају по $\frac{1}{2}$ хиперпира а нико не плаћа више од $\frac{1}{2}$ хиперпира. Међутим, на баштинским манастирским имањима $\frac{1}{2}$ хиперпира плаћају сељаци који се налазе у врло бедном стању, који већином немају земље, а често немају уопште никакве имовине, док $\frac{1}{2}$ хиперпира плаћају сељаци више него скромног имовног стања. Манастирски сељаци истог имовног стања као Мономахови сељаци који плаћају $\frac{1}{2}$ хиперпира плаћали су обично најмање $2\frac{1}{2}$ хиперпира.²³⁵⁾

С друге стране, код израчунавања прихода од властеоске земље, манастирски практики, како се то види из врло бројних примера, увек рачунају по један хиперпир од 50 модија земље. У практику Михаила Мономаха примењује се сасвим друкчија стопа: као што смо видели, овде је било 575 модија властеотске земље, између осталог и 25 модија воћњака, али је приход од ових добара износио само 7 хиперпира, тј. рачуна се 1 хиперпир од 82 модија.

Према томе, стопа која се примењује на пронијарове земље много је нижа од уобичајене стопе за манастирске земље, а исто тако је и пореско задужење пронијарових сељака много ниже него сељака на манастирским имањима. Ово значи практички да је пронијар, добијајући изванредан посед, чија се величина одређује висином његове ренте, добијао знатно већу количину земље и знатно већи број сељака него баштиник са истом рентом. Такав повлашћен положај пронијарских поседа и сељака објашњава се по свој прилици обавезом вршења војне службе којом су били оптерећени пронијар и његови сељаци.

Преимућства која је од тога имао пронијар била су нарочито значајна, ако му је успевало да своје власништво, делимично или у целини, претвори у породичан посед и уз то још да буде ослобођен обавезе вршења службе, као што је то пошло за руком Михаилу Мономаху. Поред тога, ма колико да су се прецизно одређивали у практицима сви приходи власника, једва се може посумњати у то да је земљопоседник, било пронијар или баштиник, био у могућности да од својих сељака добије и више од онога што му је било назначено у практику. Довољно је да се сетимо случаја који је Јован Апокавк испричао у свом писму Никити Хонијату (в. горе стр. 60). Међутим, што су званично утврђена плаћања парика била нижа, то је лакше било добити од њих извесне вишкове, ако не у новцу, онда у производима.

²³⁵⁾ Уп. Острогорский, Писцовые книги 253 сл.

Разуме се да закључак о повлашћеном положају пронијарских поседа у погледу висине њихових прихода и дажбина њихових сељака има за нас велики значај. Али баш обзиром на велики значај овог закључка, потребно је да се оградимо и да још једанпут потсетимо да је практик Михаила Мономаха једини досада објављени пронијарски практик. Тек после објављивања практика других пронијара, нарочито поменутог неиздатог практика Алексија Раула, моћи ћемо да позитивно утврдимо да ли је повлашћен положај пронијара у погледу висине његових прихода и дажбина његових сељака, који смо констатовали у Мономаховом практику, претстављао једно опште правило за пронијарске поседе. Није искључено, ма како да то на први поглед чудно изгледа, да је први ловац Јован Ватац, који је саставио Мономахов практик и који му је предао додељене му поседе, својом иницијативом применио код израчунавања његових прихода и дажбина његових сељака нарочито ниску стопу. Заиста, из практика који је саставио довољно јасно се види да је Јован Ватац, било из пријатељства или због добијеног мита, водио о интересима Михаила Мономаха специјалну бригу.

Јован Ватац се, наиме, није задовољио тиме што је предао Мономаху као породично власништво села Хантакс и Нисион са њиховим сељацима и што је уписао у његов практик приходе у износу од 50 хиперпира, како је то било одређено у царској хрисовуљи, да и не говоримо о томе да су приходи од тих села по његовом израчунавању износили $50\frac{1}{2}$ хиперпира (у ствари чак 51 хиперпир). Ватац је затим, и то потпуно самовољно, доделио Мономаху још и приход у висини од 18 хиперпира од солана у Худинама и Невољани, јер су, као што он то каже у практику, ове солане тобоже давно припадале селу Хантаксу и биле већ у привременом поседу Касандрина, очигледно једног ранијег пронијара.²⁸⁶⁾ Не задовољивши се ни тиме, Ватац је уз приход од солана у износу од 18 хиперпира додао још и приход од чамаца и пристаништа у висини од $15\frac{1}{2}$ хиперпира.²⁸⁷⁾ Ове своте вероватно су плаћали такође сељаци из Хантакса и Нисиона, који су, како је то специјално забележено у практику, скоро сви имали чамце. На тај начин, уместо ренте од 50 хиперпира коју му је доделио цар, Михаило Мономах је, милошћу првог ловца Јована Ватаца, дошао до ренте од 84 хиперпира, која му је била препуштена у наследно власништво и без икакве обавезе вршења службе.

Међутим, Михаило Мономах није дуго уживао у својим добрима. У грађанском рату који је избио после смрти Андроника III, 1341 г., Михаило Мономах је у почетку заузео колебљив став.²⁸⁸⁾ Вероватно је због тога влада Јована V поништила дари-

²⁸⁶⁾ Actes de Zographou № 29, 93—96.

²⁸⁷⁾ Actes de Zographou № 29, 96—98. У тексту се наводи чак 50 хиперпира, али изгледа да је то грешка и да уместо *πεντήκοντα* треба читати *πεντεκαίδεκα*, одн. *πεντεκαίδεκα ἤμισι*, јер се као општа свота од оба два дохотка, које је Јован Ватац самовољно поклониио Мономаху, наводи сума од $33\frac{1}{2}$ хиперпира.

²⁸⁸⁾ Уп. Γ. Βογιατζίδης, н. д. 164. Dölger, Mühle von Chantax 27.

вање које му је било дато, па је на молбу бугарског цара Јована Александра хрисовуљом од јануара 1342 г. поклонила Хантакс Зографском манастиру на Светој Гори.²³⁹⁾

Грађански рат између Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога, који је поделио царство у два непријатељска табора, несумњиво је морао довести до знатних промена у имовним односима. И једна и друга страна одузимала је поседе противницима и давала их својим присталицама. Врло је карактеристична у овом погледу хрисовуља Јована V Палеолога стратопедарху монокавала Јовану Хумну од новембра 1344 г.,²⁴⁰⁾ у којој се каже да је Хумн добио већ више дарова зато што је увек верно служио своме цару. Поред тих ранијих дарова хрисовуља из 1344 г. даје му село Локтисту близу Зихне и више поседа у околини са рентом од 40 хиперпира. Нарочито је занимљиво да је земље које се сада дају Хумну раније држао „неверни“ Маврофор. Према томе, влада Јована V Палеолога одузела је ове земље једном присталици Јована Кантакузина и предала их своме приврженику, који се истакао у грађанском рату нарочитом ревношћу.²⁴¹⁾ Несумњиво је да се ради о пронији, на што указује и одређивање годишње ренте, карактеристично за проније. Ови поседи дају се Хумну *κατὰ λόγον γονικότητος* и при томе се у уобичајеној формули, на коју наилазимо у скоро свим указима о наслеђивању пронија, нарочито истиче право новог власника да ради на побољшавању својих поседа и да их доцније преда законитој деци и наследницима, који ће их поседовати под истим условима. Поседи додељени Хумну ослобађају се пореске дужности, али са карактеристичном резервом: *πλην φόρου, παρθενοφθορίας και εβρέσεως θησαυροῦ*. Према томе, држава задржава за себе глобе за теже преступе и данак за проналазак блага, изузимајући ове приходе из имунитета и препуштајући Хумну само нижу јурисдикцију на његовим поседима, — у истом обиму у коме је она била дата епарху Михаилу Мономаху према његовом мало пре анализираном практику.

Као што је влада Јована Палеолога одузимала имања Кантакузиновим присталицама и давала их својим људима, тако је,

²³⁹⁾ Actes de Zographou № 31. Уп. такође хрисовуљу Јована Александра од марта 1342 г.: Actes de Zographou B, № 3. Од два рукописа цитиране хрисовуље Јована V од јануара 1342 г., који се налазе у Зографском архиву, аутентичан је рукопис Б, док је рукопис А, као и повеље № 32, 33 и 34, фалсификован. Уп. Dölger, Mühle von Chantax 13 sq. После прелаза Мономахових поседа у власништво Зографског манастира сасвим природно је дошао у руке манастира и ушао у његов архив и Мономахов практик. Није јасно зашто ова чињеница буну Делгера, Mühle von Chantax 27, који грешит такође кад сматра да Хантакс није био наследно, већ привремено Мономахово власништво и тиме објашњава његову предају Зографском манастиру. Као што смо видели, Хантакс, који је првобитно био у пронији Мономаха, био је затим претворен у његово наследно власништво. Као што се зна, лицима која би пала у немилост често су се одузимала и наследна власништва.

²⁴⁰⁾ Actes de Philothée № 8. Уп. напомене о овом документу и његову фотографију у Dölger, Schatzkammer № 8, Tafelband № 8.

²⁴¹⁾ Доцније је Маврофор прешао у Душанову службу и био је његов војни судија (*κριτής τοῦ φοροῦ*). Уп. А. В. Соловьев, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., Byzantinoslavica 2 (1930) 282.

разуме се, и Кантакузин са своје стране давао својим присталицама поседе које је одузимао присталицама легитимног цара. Хрисовуљом од новембра 1342 г. Јован Кантакузин је дао своје дворанину киру Георгију (презиме издавачи нису могли да прочитају) једно велико имање са рентом од 150 хиперпира.²⁴²⁾ Колико се може разабрати из ове повеље, издате према слабој фотографији Севестијанова, ово имање, које се налазило близу Каламарије, било је одузето неверном отпаднику Нићифору Кантакузину. Новом власнику оно је било додељено према његовој молби као породично имање с правом да га усавршава и да га преда својим наследницима.

Грађански рат морао је у широкој мери допринети претварању пронија у наследна власништва, јер су обе противничке владе природно тежиле за тим да на овај начин задовоље своје присталице и да привуку себи колебљивце; а феудалци, разуме се, нису пропустили прилику да искористе повољну ситуацију за осигурање трајности својих власништава, те су обасипали врховну власт одговарајућим молбама. Може се рећи да је у овим годинама претварање пронија у наследне поседе добило масовни карактер. У породично власништво претварају се проније не само појединих лица него и читавих група.

Пример таквог групног претварања пронија у наследно власништво пружа хрисовуљни сигилиј Јована V од новембра 1342 г., који је сачуван у архиву манастира Кутлумуша на Светој Гори. Овај интересантни докуменат објављен је тек недавно, али већ два пута, јер је ушао и у лепу публикацију повеља Кутлумушког манастира од П. Лемерла и у богату збирку светогорских повеља од Ф. Делгера. Из овог документа се види да су „стратиоти из Сереса, који су се звали Клазоменитима, молили цара да им хрисовуљом потврди ренту (*ποσότης*) коју су имали од својих економија, — једни у висини од 12, други у висини од 10 хиперпира.“ Примивши благонаклоно њихову молбу, цар је одредио својим хрисовуљним сигилијем да Клазоменити држе своје проније „неузнемирано, неометано, неотуђиво и неопозиво,“ да могу да спроводе на њима свакојака усавршавања и да их предају својим законитим наследницима, али да при томе врше одређену службу (*τὴν ἀφειλομένην ὑπὲρ αὐτῶν δουλείαν*).²⁴³⁾

У овом документу све је интересантно. Једна група ситних пронијара, којима се не наводе ни број ни имена, моли да им се изда хрисовуља за проније које свако од њих поседује. При томе их највише интересује питање ренте, о којој се уствари само и говори у њиховој молби. Занимљиво је да се у њиховој молби,

²⁴²⁾ Actes de Philothée № 7.

²⁴³⁾ Lemerle, Actes de Kutlumus № 20. Dölger. Schatzkammer № 16. Хронологију овог документа, датираног само месецом и индиктом, Лемерл и Делгер су одредили, независно један од другог, али полударно и несумњиво тачно, полазећи од белешке протосеаста Јована Раула, који нам је познат из других докумената до почетка 1343 г. као протосеаст, а од краја 1344 г. као велики логотет (као такав он је забележен и у горе анализираној хрисовуљи Јована V од новембра 1344 г.: Actes de Philothée № 8). Исто тако полударно, и опет несумњиво тачно, оба издавача приписују овај докуменат Јовану V Палеологу.

како је излаже царски сигилиј, претварање њихових пронија у наследно власништво чак и не спомиње, али очигледно је молба о издавању хрисовуље ово подразумевала, те су царском одлуком проније сереских стратиота претворене у наследно власништво. При томе се њихове проније ослобађају свих пореских дужности, али се не ослобађају обавезе вршења војне службе. Према томе, ослобођење од сваког узнемиравања, ометања итд., изражено у традиционалној формули са уобичајеним плеоназима (*ἀνενοχλήτως, ἀδιασέιστως, ἀναφαιρέτως, ἀναποσπάστως*), означава само порески имунитет, али не тангира обавезу вршења војне службе којом је оптерећена пронија. На ову важну чињеницу треба обратити нарочиту пажњу: прелаз проније у наследно власништво могао је бити праћен ослобођењем од обавезе вршења службе, како смо то видели у случају Михаила Мономаха, али само по себи додељивање наследних права нимало још није значило укидање војне обавезе, како то показује пример сереских стратиота и како ћемо то видети из низа других примера. Од пронијара се могло тражити и свакако се у већини случајева и тражило да врши своју војну обавезу и после претварања његове проније у породично, наследно власништво, те је та обавеза прелазила заједно са самим поседом и на његове наследнике.

На примеру сереских стратиота упознали смо се са типом ситних пронијара. Њихова рента од 10 до 12 хиперпира не само да је знатно нижа од оних прихода које је Михаило VIII, у својој горе цитираној простагми из 1272 г., дозволио престолонаследнику Андронику да додељује пронијарима по свом властитом нахођењу (в. стр. 64), него је чак нижа од прихода који су се сматрали као нормални за стратиоте средњовизантског доба (в. стр. 7). Губитак вредности новца чинио је њихове приходе још скромнијим. Но и поред тога, серески стратиоти, који уживају извесну мада и веома малу феудалну ренту и који добијају од цара хрисовуљни сигилиј, били су претставници феудалног сталежа.²⁴⁴⁾ По свему изгледа да се о тим истим стратиотима ради и у повељи од октобра 1348 г., која се такође сачувала у архиву Кутлумушког манастира. Овде се прича о архонтопулима из Сереса, који су одвели са манастирских имања сељаке-елевтере и који су покушавали да их претворе у своје кметове.²⁴⁵⁾

Није се истицао богатством ни „храбри и цару верни ритер“ Сирманојло Месопотамит, коме је Јован V хрисовуљом од маја 1343 г. дао имање са рентом од 20 хиперпира из његове економије у Драхову као породично власништво (*κατὰ λόγον γονιμότητος*), дозволивши му у уобичајеној формули да спроводи на том имању свакојака усавршавања и да га преда у наследство својој деци.²⁴⁶⁾ Очигледно је да је овај присталица Јована Палеолога био западни

²⁴⁴⁾ Према томе, Dölger, Schatzkammer № 10. Bemerk. p. 48 грешни кад их доводи у везу са стратиотима средњовизантског доба и говори о трајности традиција старих војничких имања.

²⁴⁵⁾ Lemerle, Actes de Kutlumus № 21.

²⁴⁶⁾ Actes de Chilandar № 132.

ритер, мада је носио чудан надимак Месопотамит. Као западни ритер он се назива „кавалиром“ (*καβαλλάριος*), не носи никакве византиске титуле, а његовом имену, као што смо то видели и код других западних ритера настањених у Византији, додат је наслов сир, који одговара наслову *χῆρος* византиских дворана, а који се спојио са његовим именом. Западни ритер био је свакако и „покојни кавалир“ Станес, који се спомиње у хиландарској повељи из 1366 г.²⁴⁷⁾ Све то показује да су западни ритери, на које смо већ и раније наилазили у византиским повељама, били прилично бројни у позновизантском царству, где су чешће добијали поседе и претапали се са византиским пронијарима.

Са своје стране је Јован VI Кантакузин указао сличну милост крупном пронијару Димитрију Девлицину. Из његове економије с рентом од 400 хиперпира издвојена је царском простагмом као породично власништво рента од 100 хиперпира. Димитрије Девлицин је молио да му се изда и хрисовоља „на ову његову породичну ренту од 100 хиперпира“ (*ἐπὶ τῆ τοιαύτη γονικῆ ποσότητι τῶν ἑκατὸν ὑπερπύρων*) и да му се она издвоји у првом реду из ренте његовог села Ермилија (*καὶ ἰκανοποιηθῆ ταύτην ἀπὸ τε τῆς εἰς τὸ χωρίον τὴν Ἐρμιλίειαν ποσότητος*). Очигледно је село Ермилија био најбољи део Девлицинове проније, па је он зато тражио да му се његово породично власништво издвоји у првом реду из овог села. Његова молба је била испуњена: Јован Кантакузин му је издао хрисовуљу од октобра 1349 г., која се сачувала у архиву Дохијарског манастира на Светој Гори и у којој се уобичајеним изразима потврђују његова права да спроводи на том породичном имању усавршавања и да га преда законитим наследницима. Цар је наредио да му се на име наследне ренте издвоји пре свега село Ермилија и само уколико то не буде довољно да се недостатак надокнади из других поседа, како је то и желео молилац.²⁴⁸⁾

Као награда за исправност, верност и ревносну службу претворена је била у наследно власништво и пронија-економија великог аднумијаста кира Георгија Кацаре хрисовуљом Јована V Палеолога од јануара 1351 г.²⁴⁹⁾ Економија Георгија Кацаре у Каламарији, коју је он држао већ 24 године, састојала се од 2.400 модија земље и давала је приход од 48 хиперпира, колико су то издавачи могли разабрати. Према Кацаровој молби цар пристаје да он има ове земље као породично власништво и да је преда својој деци, али уједно подвлачи и његову обавезу да врши службу коју за те земље дугује (*καὶ ἀποδίδναι τὴν ἀνήκουσαν*

²⁴⁷⁾ Actes de Chilandar № 151.

²⁴⁸⁾ Κτενας, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου № 4, р. 291—92. Издавач је погрешно ставио овај докуменат у 1350 г. Уп. Sigilas, Ἑλληνικά 1, 428 и Dölger, Byz. Z. 28 (1928) 182. Ову повељу је поново издао с тачним датумом и низом исправака у тексту Dölger, Schatzkammer № 10.

²⁴⁹⁾ Κτενας, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου № 5, р. 293—94. Ктенасово читање *ἀδνομαστής* исправили су у *ἀδνουμαστής* већ Sigilas, Ἑλληνικά 1, 429 и Dölger, Byz. Z. 28, 183.

καὶ ἀφειλομένην ὑπ' αὐτῶν δουλείαν), исто онако као што смо то видели и у случају сереских стратиота.

Иста обавеза нарочито се подвлачи и у низу доцнијих докумената. Хрисовуља Андроника IV од маја 1378 г., која још није издата у целини, а из које је Делгер у својим факсимилима византиских царских повеља донео само почетни и закључни део, потврђује, како то каже нешто неодређено издавач, права власништва Манојла Тарханиота на село Лорота у Каламарији.²⁵⁰⁾ Међутим, из завршног дела повеље се види да се ради о пронији и да се та пронија претвара у наследно власништво Манојла Тарханиота, јер се овде каже да ће после Тарханиотове смрти посед прећи на његовог сина. При томе се истиче да ће и син Манојла Тарханиота вршити службу на којој је обавезан као власник овог поседа (*ἀποδίδοντα καὶ τοῦτον ὁμοίως τὴν ἀφειλομένην ὑπὲρ αὐτοῦ δουλείαν*).

У својој изврсној публикацији светогорских повеља Делгер је недавно објавио хрисовуљу истог Андроника IV од новембра 1378 г., издату Сампији Радославу, Србину, који је прешао у византиску службу.²⁵¹⁾ Према убедљивој претпоставци Делгера, Сампија Радослав је припадао породици која је стекла поседе у околини Свете Горе у Душаново време. Могуће је да је у византиску службу С. Радослав прешао после битке на Марици (1371), кад су Византинци заузели област деспота Јована Угљеше, којој су свакако припадали и Радослављеви поседи у Каламарији. Нажалост, хрисовуља издата С. Радославу рђаво је сачувана, тако да је Делгер, и поред свог великог искуства у читању византиских рукописа, могао да је објави само са већим лакунама. Ипак је смисао углавном јасан. С. Радослав је молио да се хрисовуљом потврде његова права на „стара“ села Аврамит и Неохорион, која су му припадала у области Каламарије, да му се дозволи да на својим поседима из својих сопствених средстава подигне пирг, тј. утврђену кулу, и да своје поседе преда законитој деци и наследницима. Као што видимо, Радослављева молба потпуно је аналогна горе анализираним молбама византиских пронијара о претварању пронија у наследно власништво с правом да се на њима спроводе усавршавања и подижу зграде, као и с правом њиховог наслеђивања. Цар испуњава Радослављеву молбу, потврђује му сва тражена права, нарочито право да преда своје власништво деци и наследницима, али с тиме да и они, као и њихов отац, буду у царевој служби.²⁵²⁾

²⁵⁰⁾ Dölger, Facsimiles № 32.

²⁵¹⁾ Dölger, Schatzkammer № 11.

²⁵²⁾ Иза речи у реду 11: *παράλειψαι δὲ ταῦτα πρὸς τοὺς ἐξ [ὀσφύ]ος αὐτοῦ παῖδας τοὺς γνησίους κληρονόμους καὶ διαδόχους*, чији је смисао потпуно јасан („и предати их својој рођеној деци, законитим наследницима и следбеницима“), у реду 12 Делгер је успео да прочита само следеће (разабрати више према фотографији № 11 у албуму стварно је немогуће и само је такав један искусан палеограф као Делгер могао да разабере и толико): *αὐτοῦ αὐτοὺς τ ρίας καὶ δουλοσύνης τῆς βασιλείας ἡμῶν καθὼς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ*. Међутим, смисао речи које је разабрао Делгер није схватио, протумачивши их тако као

Четвртину века доцније, очигледно већ у старости, Радослав се обратио сину Андроника IV, Јовану VII, с молбом да му се дозволи да манастиру св. Павла на Светој Гори, посредништвом ктитора овог манастира Антонија Пагасија, такође Србина, приложи половину својих поседа, а другу половину да остави својим синовима, с тим да после њихове смрти и овај део припадне манастиру. На основу ове молбе Радославу је издата хрисовуља од јуна 1405 г.²⁵³⁾ Ова хрисовуља Јована VII позива се на мало пре анализирану хрисовуљу Андроника IV, па каже да је С. Радослав у своје време добио од царевог оца хрисовуљу којом је било одређено да Радослав са својим синовима држи у Каламарији два „стара“ села, Аврамит и Неохорион, која су се налазила у служби царству Ромејаца и која су и вршила службу (*ὅπως τὴν δουλωσύνην εὐρισκόμενα τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων καὶ ἐκδουλεύοντα*); међутим, С. Радослав недавно је изразио жељу да ради спаса своје душе приложи те поседе манастиру Св. Павла. Према томе и овде се наглашава обавеза службе којом су били оптерећени поседи С. Радослава. Занимљиво је да је ова обавеза формулисана овде друкчије него у хрисовуљама издаваним византиским пронијарима. Пошто се радило о странцу, наглашује се његова обавеза да служи Византиском царству. Нарочито јасно је то изражено у хрисовуљи Јована VII, али се иста мисао може реконструисати и у оштећеном месту хрисовуље Андроника IV. Управо због тога што су Радослављеви поседи као проније били оптерећене том обавезом, Радослав није имао право да приложи своје земље манастиру без претходне специјалне цареве дозволе. Ова дозвола му је дата, те су његова имања ускоро стварно прешла у власништво светогорског манастира Св. Павла. Сачувана је простагма Јована VII од октобра 1406 г., којом се потврђују права манастира Св. Павла на оба села поклоњена од стране Радослава Сампије (у ово време Радослав није био више жив).²⁵⁴⁾

Међу документима који се односе на питање наслеђивања проније нарочито место заузима хрисовуља Јована V Ксенији

да је цар испунио молбу С. Радослава, узимајући у обзир његову службу и службу његовог оца. Пошто смо се пак упознали са читавим низом сличних докумената који се тичу византиских пронијара, нама је потпуно јасно да се овде ради о обавези Радослављевих наследника да буду у „служби нашег царства, исто онако као и њихов отац“, тј. сам Радослав. Да речи које је прочитао Делгер у наведеном фрагменту реченице из реда 12 (иза кога долазе два реда која се уопште не могу прочитати) имају управо овај смисао, нарочито јасно се види из аналогије са повељом Јована VII издатом истом С. Радославу, којом ћемо се одмах ближе позабавити и која би могла чак помоћи да се донекле реконструише ред 12 анализирани хрисовуље Андроника IV.

²⁵³⁾ Овај докуменат је издао St. Binon, Xéropotamou et St. Paul 282 sq. Делимично га је издао већ Dölger, Facsimiles № 34. Уп. и прим. Бинона (р. 278 sq) о даровници Радослава Сампије од јуна исте 1405 г.

²⁵⁴⁾ Dölger, Schatzkammer № 42. Нову потврду права манастира Св. Павла на села која му је поклонио Радослав Сампија (који се овде назива једноставно ὁ Σαμπίας) даје простагма деспота Андроника од септембра 1419 г.: Dölger, Schatzkammer № 31. О Радославу Сампији и његовим даровницама уп. и Binon, Xéropotamou et St. Paul 190 sq.

Султанини од августа 1344 г.²⁵⁵⁾ Калуђерица Ксенија Султанина изнела је у својој молби да је њен покојни муж Алексије Султан Палеолог имао економију са рентом од 380 хиперпира, која је после његове смрти била дата његовом сину. Калуђерица Ксенија моли да се из те економије да и њој рента од 100 хиперпира. Цар излази у сусрет овој молби узимајући у обзир ревност коју је пок. Султан Палеолог показивао према његовом оцу: калуђерица Ксенија добија из бивше проније свог мужа, очигледно на штету свог сина, посед са приходом од 100 хиперпира, као потпуну и неограничену својину с правом да тим поседом располаже по свом нахођењу — да га продаје, замењује, даје у мираз, прилаже цркви, да спроводи на њему сва потребна усавршавања и да га остави у наследство коме буде желела.

Према томе, велика пронија Султана Палеолога прешла је по наследство у власништво његовог сина, а затим је један део те проније издвојен као потпуна својина његовој удовици-калуђерици. То је један занимљив пример извитоперавања основног смисла система проније. Пронијарова рента, која се даје за службу и под условом вршења службе, претвара се једноставно у неку врсту пензије, и пронија потпуно губи свој првобитни значај. Истина, ми можемо да наведемо случај кад је пронију држала пронијарова удова и из ранијег времена. Простагма Андроника II од априла 1325 г. спомиње пронију неког Саракина, коју од недавна држи његова жена.²⁵⁶⁾ Али се то у оно време сматрало као ненормално и незаконито, те је цар наредио да се један део те проније преда другом пронијару, а остали део врати држави. Чињеница да се двадесет година доцније Султанини додељује један део проније њеног покојног мужа специјалном царском хрисовуљом наравно је веома карактеристична као пример победе принципа наслеђивања над првобитном сврхом система проније. Међутим, треба истаћи да случај Султанинин и у ово време претставља један изузетак. Заиста, он се потпуно одваја од свих осталих горе анализираних случајева додељивања пронијарима права наслеђивања њихових поседа. У рукама калуђерице Ксеније Султанине пронија њеног мужа природно је изгубила све црте пронијарског власништва. Ова пронија била јој је поклоњена као што су се чешће поклањале бивше проније и манастирима, постала је њена пуна и неограничена својина, коју је она, као и неограничени у својим правима баштеници, могла по свом нахођењу да продаје, даје у мираз, прилаже цркви, завештава коме жели.

Потпуно друкчији смисао имало је обично додељивање пронијарима права наслеђивања њихових поседа. Овде се дотичемо једног врло значајног питања у вези са наслеђивањем пронија. Дајући пронијару право да држи своје поседе *κατὰ λόγον γουικότητος*, византиска влада допушта му да преда посед који му

²⁵⁵⁾ RegéI, Χρυσόβουλλα Βατολεδίου № 5, р. 20—21. Делимично је ову хрисовуљу издао и Dölger, Facsimiles № 30. Делгер дискутује и питање аутентичности овог чудноватог документа и долази до закључка да нема разлога да се он сматра за фалсификат.

²⁵⁶⁾ M. M. V, 117.

је био додељен лично својим законитим наследницима, а уз то дозвољава му и да спроводи свакојака усавршавања која повећавају првобитну вредност његовог поседа. Али се никада пронијару не даје право да слободно и неограничено располаже својим поседом — да га продаје, даје у мираз, прилаже цркви, завештава коме жели. Ни у једној од многобројних повеља које смо испитивали пронијару се не додељују таква права.

Претварање пронија у наследна породична власништва било је у XIV веку свакако врло честа и потпуно уобичајена појава. Само тиме се може објаснити да су право на поседе умрлог пронијара почели да истичу не само његови синови него понекад чак и удове. О честом наслеђивању пронија говоре и извесна запажања термиолошке природе. Ми смо већ истакли да је пансеваст Алексије Дипловатаци молио да му се један део његове проније „побаштини“: *ἕνα... γονικεῦσθῆ αὐτῷ*. Очевидно је додељивање пронија *κατὰ λόγον γονικότητος* била тако уобичајена процедура да се у говорном језику ова процедура скраћено изражавала специјално за то створеним чудноватим глаголом: *γονικεῦσθαι*. С друге стране може се приметити у низу случајева да формула *κατὰ λόγον γονικότητος* од честе употребе губи свој конкретни садржај. Тако, на пример, велики стратопедарх Георгије Астра завештава Ватопедском манастиру пирг и земљу на острву Лемносу, с тиме да их манастир поседује *κατὰ λόγον γονικότητος*.²⁵⁷⁾ После смрти Георгија Астре, његов син предаје Ватопеду ове и још друге поседе на Лемносу изражавајући жељу да их манастир поседује *κατὰ λόγον κληρονομίας καὶ γονικότητος*.²⁵⁸⁾ Још почетком XIV века неки Левун са женом и сином — изгледа слободни сељаци — продају Хиландарском манастиру једну мању парцелу на реци Струми, одрекавши се својих права својине (*δεδωκεῖν*) на ову парцелу, с тим да је Хиландар поседује *χωρίως, αὐθεντικῶς, ἰδικῶς καὶ καταλόγον(!) γονικότητος*.²⁵⁹⁾ 1335 г. претставник власти, доместик тема Константин Макрин, на кога ћемо се још вратити, потврђује Ксенофонском манастиру на Светој Гори низ поседа и одређује да манастир држи те поседе као своју потпуну својину и *κατὰ λόγον γονικότητος*.²⁶⁰⁾ Број таквих примера лако би се могао повећати. Јасно је да у вези са манастирским поседима појам *κατὰ λόγον γονικότητος* претставља праву бесмислицу. Губећи од честе употребе свој конкретни смисао, овај појам се све више осећа просто као израз чврстине и трајности права власништва.

Држање поседа *κατὰ λόγον γονικότητος* јесте циљ коме упорно теже византиски пронијари. Ослабљена централна власт све чешће задовољава њихове тежње. Ово несумњиво уноси извесну нејасност у систем проније. Но ипак, то нимало не значи да су се проније по правилу претвориле у наследне поседе. Ми видимо

²⁵⁷⁾ G u d a s, "Εγγράφα Βατοπεδίου № 16, 10 (Хрисувоља Јована V од 4 јула 1362 г.).

²⁵⁸⁾ G u d a s, "Εγγράφα Βατοπεδίου № 18, 16 (повеља Михаила Астре Синадена од октобра 1366 г.).

²⁵⁹⁾ Actes de Chilandar № 24, 14 (повеља Левуна од априла 1307 г.).

²⁶⁰⁾ Actes de Xénophon № 10, 86.

да су се проније претварале у наследна породична власништва путем специјалних даривања и на основу претходних специјалних молби заинтересованих. Важност таквих даривања наглашава се тиме што се она дају хрисовуљама или хрисовуљним сигилијима, док се код додељивања самих пронија издају мање свечани укази — простагме или оризми. У принципу пронија је остала привремено власништво и претварала се у породичну својину само путем индивидуалних аката царске милости и по нарочитој молби.

Штавише, ако се пронија путем специјалног даривања претварала у породично и наследно пронијарово власништво, она тиме није престајала да се сматра као пронија. Треба потпуно одбацити гледиште које је досада у науци постојало да се наследна пронија ни по чему није разликовала од баштине и да је њен власник уживао сва права која ужива и баштиник. У сагласности са овим досада опште прихваћеним гледиштем, и Делгер у веома садржајним и ученим коментарима у својој монументалној публикацији светогорских повеља, у више махова тврди да је пронијар имао право потпуног и слободног располагања својом наследном пронијом, да ју је могао не само предавати по наследству својој деци него и продавати или поклањати коме год је желео. Између осталог Делгер то тврди и коментаришући анализирану горе (стр. 85) хрисовуљу Јована VI Кантакузина Димитрију Девлицину.²⁶¹⁾ Међутим, о таквим правима пронијара у овој повељи нема ни говора, као што нема о томе говора ни у једној повељи која расправља о прелазу пронија у наследно власништво, са јединим изузетком посебног случаја калуђерице Ксеније Султанине. Ми смо видели да у свим тим повељама византиска влада, дајући пронијару право да држи своју пронију *κατὰ λόγον γονικότητος*, увек, и то у скоро идентичним изразима, који су се претворили у једну устаљену правну формулу, даје пронијару само ова права: 1) право да спроводи на својим поседима усавршавања и 2) право да преда свој посед, заједно са спроведеним усавршавањима, својим законитим наследницима. Пронијару се нимало не даје право да своја имања отуђује у корист трећих лица, право које су природно уживали земљопоседници-баштинници и које је било дато и калуђерици Ксенији Султанини, пошто се онај део проније њеног мужа који јој је био додељен природно није ни могао више сматрати као пронија.

Прелаз проније или извесног њеног дела у породично власништво пронијара осигуравао је пронијару и његовим наследницима трајно власништво над дотичним поседом, али није означавао издвајање тог поседа из категорије пронијарских имања, везаних дужношћу вршења војне службе, и према томе није давао пронијару право неограниченог располагања својим поседом, јер би у таквом случају пронија неизбежно престала да буде пронија. Због тога, за разлику од баштиника, пронијар и после прелаз

²⁶¹⁾ Dölger, Schatzkammer № 10, Bemerkungen 262.

проније у његово породично власништво нема право да свој посед продаје, поклања, даје у мираз, прилаже цркви или манастиру, ни да га остави ма коме сем својим наследницима способним да га замене у својству пронијара.

У неким повељама, као што смо видели, нарочито се истиче да су пронијарови наследници обавезни да врше службу која је дотичној пронији одређена; у другим повељама то се, изгледа, подразумева, иако се изрично не наглашава. Прегледајући горе анализирани документе, можемо да приметимо да се та обавеза изрично истиче онда кад се ради о прелазу у породично власништво целе проније, а да се обично не спомиње онда кад се ради о претварању у породично власништво само једног дела проније. У овом последњем случају онај део проније који се претварао у наследно власништво могао је, како то показује пример Михаила Мономаха, да буде ослобођен обавезе вршења службе, али је та обавеза и даље лежала на осталом делу проније. Да ли је Мономах имао у погледу оних поседа који су му били додељени не само *κατὰ λόγον γονικότητος* него и *ἀνευ δουλείας* право неограничене баштинске својине, укључујући и право њиховог отуђивања, не може се рећи поуздано јер се хрисовуља о овом даривању није сачувала; практик који се сачувао не даје о томе никакве податке. У сваком случају, све познате хрисовуље о претварању пронија или извесних њихових делова у породично власништво говоре искључиво о праву наслеђивања и спровођења мелиорација, а никада не спомињу право отуђивања дотичног поседа. У осталом ниједна позната хрисовуља не говори ништа ни о ослобађању дела проније претвореног у породично власништво од обавезе вршења службе, како то говори практик Михаила Мономаха. Изгледа да се вршење службе претпоставља и подразумева и у оним случајевима у којима се то специјално не бележи. Другим речима, пронијар није неограничен сопственик свог поседа, јер је његов посед, без обзира на то да ли се налази у привременом или наследном његовом власништву, везан обавезом службе и сматра се и даље као пронија.

Да би се уочила основна разлика између проније, макар и наследне, и баштинске својине, довољно је упоредити анализирани повеље о претварању пронија у наследно власништво с даривањима земаља у потпуну и безусловну баштинску својину. Да наведемо као карактеристичан пример хрисовуљни сигилиј Теодору Калотету, који Делгер према палеографским подацима приписује Андронику III, а на основу наведеног индикта ставља у април 1328 г.²⁶²⁾ Теодор Калотет, претставник породице која је за време Андроника III и Јована Кантакузина играла значајну улогу, молио је да му се као потпуна и неограничена својина додели земља од 900 модија близу села Цангројована. Сходно његовој молби и понављајући њен текст по обичају таквих повеља скоро дословно, царски хрисовуљни сигилиј одређује да Теодор Калотет поседује поменути земљу од 900 модија „као породичну својину,

²⁶²⁾ Dölger, Facsimiles № 43.

неопозиво, и без икаквих пореских дужности и макаквог пореског терета, да је уређује и усавршава колико може, а исто тако *да има право да с њом ради све што жели* (ἔχειν τε ἀδειαν ποιεῖν ἐπὶ ταύτῃ, ὅσον ἂν βουλευθεῖη), тј. да је преда својој рођеној деци и наследницима, или да је *Поклони, Прода, замени, Приложи свештим црквама* (ἢ χαρίζειν· πωλεῖν· ἀνταλλάττειν· θείοις ναοῖς ἀφιερῶν), *да ради и све остало што могу господари да раде са својим сопственим стварима*“ (καὶ τὰλλα ποιεῖν ὅσα τοῖς δεσπόταις ἔξεστι ποιεῖν ἐπὶ τοῖς αἰκείοις πράγμασιν).

Јасно је да су Калотетова права не само много шира него да се и у суштини разликују од права горе наведених пронијара, иако су они постали наследни власници својих пронија. Пронијарима се никада не дозвољава да раде са својим поседима „шта желе“, као што им се не даје ниједно од оних права која смо у наведеном тексту подвукли и цитирали у грчком оригиналу: пронијарима се не дозвољава да поклањају, продају, мењају, прилажу или завештавају цркви своје поседе, а управо ова права, као што се то директно каже у наведеној повељи, претстављају основну карактеристику господара-сопственика, који је слободан да располаже са својим земљопоседом као са „својим сопственим стварима.“ Баштиник Калотет, као и сваки баштиник, могао је да располаже на такав начин са дарованим му поседом, и, како изгледа, он га је поклонио, продао или завештао Ватопедском манастиру, у чијем се архиву сачувала издата му царска повеља. Напротив, пронијари нису имали права да отуђују своје поседе, и онда кад су им ти поседи били додељени као наследно власништво.

Истина, као што је познато и као што ћемо још видети на многим примерима, и проније су чешће прелазиле у власништво манастира: о томе има више директних података у манастирским повељама, а о томе сведочи и чињеница да се документи о пронијама са којима располажемо чувају у манастирским архивима, где су доспели несумњиво у вези са прелазом дотичних поседа у власништво манастира. Но прелаз пронија у руке манастира нимало не доказује, како се то обично сматра и како то тврди Делгер,²⁶³⁾ да су пронијари имали право да слободно располажу поседима који су прешли у њихово наследно власништво. Да они то право нису имали, доказује између осталог горе споменута хрисовуља Јована VII Сампији Радославу, који је морао да тражи специјалну царску хрисовуљу са дозволом да поклони своје поседе манастиру Св. Павла, док на пример Калолету, као баштиннику, таква дозвола није била потребна, јер је он на основу добивене даровнице једном за увек добио право неограниченог располагања својим баштинским поседом и његовог слободног отуђивања. Уз то треба истаћи да, сем хрисовуље из 1405 г. којом је бедни и немоћни Јован VII дао такву дозволу странцу С. Радославу, није позната ниједна повеља којом би византиска влада допуштала византиским пронијарима да поклањају своје поседе цркви.

²⁶³⁾ Dölger, Schatzkammer № 16, Bemerkungen, p. 58 et passim.

„От пронијарске земље“, каже Душанов законик, „да нест вољан нико подложити под црков; ако ли подложи, да нест тврдо.“ Ова одредба, на коју ћемо се још вратити, потпуно одражава не само српски него и византиски систем, од кога српски систем потиче. Даривање пронија манастирима не само да се у Византији није сматрало као пронијарово право, него се, као што ће показати даља анализа византиских повеља, сматрало као незаконит поступак, па се могло тражити поништење таквог даривања.

Честа прелажења пронија у породично власништво, мада и уз одржавање обавезе службе и ограничавање права својине која су из тога проистацала, нису могла ипак да у извесној мери не пољуљају систем проније. Може се посумњати у то да је влада увек успевала у свом настојању да проније претворене у породично власништво остану неокрњене. Али, у сваком случају, ван сумње је да је предавање пронија цркви од стране самих пронијара, било са дозволом владе или самовољно, претстављало сразмерно ретку појаву.²⁶⁴⁾ Напротив, врло често се дешавало да је царска влада поклањала манастирима бивше проније, пошто је влада располагала са извесном резервом ранијих пронија, које су се из овог или оног разлога угасиле или су биле одузете власницима. Другим речима, у власништво манастира бивше проније су прелазиле не толико из руку самих пронијара колико из руку врховне власти. Према томе чињеница да се међу манастирским поседима чешће налазе и бивше проније не доказује да су пронијама слободно располагали пронијари, већ да је њима слободно располагала држава. Као што смо могли већ више пута да констатујемо, као врховни сопственик пронијарских поседа принципјелно се сматрала држава. Стога чак и оне проније које су прешле у наследно власништво пронијара сматране су као нарочита категорија земљопоседа, и врло је карактеристично да је византиска влада, и поред све своје слабости, инсистирала на томе да проније остану нетакнуте и да задрже карактер нарочитог власништва, условљеног вршењем службе. Оне проније пак, које нису прешле у породично власништво, сматрају се и даље као привремени посед, које влада може сваког момента да одузме или да замени по свом нахођењу неким другим поседом.

Заиста, поред честих случајева претварања пронија у породично власништво, наилазимо у повељама Палеолога на бројне примере који показују да врховна власт и даље слободно располаже поседима који се налазе у пронији. Истина, византиска влада се није устручавала да одузима имања и баштиницима, али су се баштине одузимале путем конфискације за неверу и у

²⁶⁴⁾ На поседе који су, изгледа, прешли у власништво манастира непосредно од војника-пронијара наилазимо у повељи Михаила IX Ивирском манастиру од августа 1310 г. Међу огромним поседима овог манастира спомињу се овде и два имања добивена од неких стратиота: Dölger, Schatzkammer № 37, 93 и 96. Уп. такође Actes de Xénophon № 10, повељу која, међутим, још једанпут показује да се самовољна предаја пронија манастирима сматрала незаконитом (в. доле стр. 104).

другим сличним случајевима. Напротив, проније су се одузимале просто као земље којима је држава принципијелно имала право да располаже, па су се затим предавале другом пронијару или било коме другом власнику; често су се оне замењивале са другим поседима.

Замена поседа уопште се врло широко примењивала у Византији. Кад је влада из овог или оног разлога желела да преда манастиру неки пронијарски посед или изванстан његов део, не желећи уједно, сасвим природно, да се пронијарски поседи, а према томе и њихове обавезе смање, онда се често издавало наређење да се пронијару у замену додели друго имање из фонда слободних државних земаља.

Један карактеристичан пример налазимо у повељи од септембра 1286 г., коју је Зографском манастиру издао Нићифор Хумн, један од најпознатијих писаца и државника из доба Андроника II, који је тада вршио дужност квестора.²⁶⁵ У својој повељи квестор Нићифор Хумн пре свега дословно наводи царску простагму, којом му је било наређено да преда бугарском манастиру на Светој Гори земљу од 4 зевгара из поседа војника велике солунске војске у селу Лозици близу Рендине, а Газису да издвоји одговарајућу количину земље из фонда слободних земљишта (*ἀπὸ ἐλευθέρων τινῶν*), како би и он имао пуну меру додељене му економије (*ὅπως εἴη καὶ οὗτος ἔχων τὸ ἴκανόν τῆς οἰκείας οἰκονομίας*). На основу овог наређења, Хумн је предао Зографу 400 модија земље у селу Лозици, при чему се испоставило да је Газис имао ову земљу „преко прихода одређеног у његовом практику“ (*ἐπέκεινα τῆς ποσότητος τοῦ πρακτικοῦ αὐτοῦ*). Смисао овог занимљивог податка је јасан. Као и сваки пронијар, Газис је имао практик на своју пронију-економију, у коме су били уписани његови поседи и приходи и у коме је била назначена укупна свота његових прихода, тј. феудална рента која му је била одређена као пронијару. Управо ову ренту цар је желео да сачува Газису кад је наредио да му се од државних земаља да ново имање у замену за посед који му је био одузет у корист Зографског манастира. Међутим, Хумн је утврдио да је Газисова земља у Лозици претстављала вишак према ренти која му је била одређена у практику. Стога он, како изгледа, није ни предао Газису ништа у замену за одузету земљу. У сваком случају Хумн ништа не говори о таквој предаји, већ само детаљно описује земљу коју је предао у селу Лозици Зографском манастиру. Интересантно је да је Хумн, испуњавајући царско наређење да се Зографу преда земља од 4 зевгара, дао манастиру посед од 400 модија, тј. рачунао је на један зевгар по 100 модија земље. У доцнијем практику, који је Зографском манастиру октобра 1300 г. издао апографеус солунске теме Димитрије Апелмене, међу поседима Зографа наводи се и земља од 400 модија коју манастир има у Доњој Лозици на основу царског указа и акта о примопредаји пансеваста *ἐπὶ τοῦ κατικλείου*

²⁶⁵) Actes de Zographou № 10.

Хумна; приход од те земље исказан је у износу од 8 хиперпира, тј. узета је обична релација: 1 хиперпир од 50 модија земље.²⁶⁶⁾

У практику који је исти Димитрије Апелмене такође октобра 1300 г. издао Ксенофонском манастиру говори се о замени земљишних парцела коју је Димитрије Апелмене извршио према царској наредби, давши манастиру у замену за његову земљу од 1.000 модија у селу Сиври на Касандри две друге парцеле: једна од тих парцела од 325 модија, која се звала Констанитовом и налазила у округу Псалиде, била је „издвојена из економије ритера Сира Петра Мартина“.²⁶⁷⁾ Као што се даље каже, ову земљу, која је по царевој наредби прешла из власништва западног ритера-пронијара у својину манастира, обрађивали су парици.²⁶⁸⁾

Нарочито богат материјал о бившим пронијама предатим у манастирско власништво пружа познати практик Хиландарског манастира, који је, како изгледа, саставио исти Димитрије Апелмене новембра 1300 г., а који се сачувао само у словенском преводу.²⁶⁹⁾ Већи део земаља богатог Хиландарског манастира претстављао је бивше пронијарске поседе. Највећи посед Хиландара у ово време било је велико село Градац. Пре него што га је Хиландар добио, велики и најбогатији део Граца припадао је некоме Вардану, очигледно баштинику. Остали део тог села припадао је петорници пронијара.²⁷⁰⁾ Пописујући, како је то уобичајено у практицима, куће зависних сељака и њихова газдинства, Хиландарски практик ставља сваки поједини део села Граца под посебан наслов. За оне делове Граца који су се раније налазили у пронији, тај наслов гласи: **8 томижде селе вади проније Девельцина Маноила**, „**8 томижде селе вади проније Газина Гириганова**“ итд. Поред Граца, Хиландарски манастир је имао мање поседе у читавом низу других села. О једном од тих поседа који се налазио у селу Кондогрици каже се: „**вади проније Екорџки повѣле вади цара вадрѣвати се**“, тј. да је оно по царској наредби издвојено из проније; у изразу **вадрѣвати се** није тешко препознати превод византиског израза *ἀποσπᾶσθαι*, који се често употребљава у аналогним случајевима у византиским повељама (в. прим. 267: *γῆ ἀποσπᾶσθεῖσα ἀπὸ τῆν οἰκονομίαν*).

Према томе, Хиландару није била дата цела пронија Скорева, него само један њен део, и то 5 сељачких кућа које су се нала-

²⁶⁶⁾ Actes de Zographou № 15, 45—48. О овом практику и његовом датуму види детаљније: Острогорски њ, Писцовые книги 210 сл.

²⁶⁷⁾ Actes de Xénophon № 3, 52: γῆν... ἀποσπᾶσθεῖσαν ἀπὸ τῆν οἰκονομίαν καβαλλαρίου τοῦ σὺρ Πέτρου Μαρτίνου. О овом практику и његовом састављачу: Острогорски, Писцовые книги 213 сл.

²⁶⁸⁾ Actes de Xénophon № 3, 58 и 84.

²⁶⁹⁾ Ново издање с коментаром даје Мошин, Акти 193 сл. О датуму овог практика: Острогорски њ, Писцовые книги 215 сл.

²⁷⁰⁾ Сви су они названи пронијарима (в. доле), док Вардан није назван пронијаром и према томе нема разлога да се он сматра пронијаром, како то чини Мошин, Акти 202 и 265, прим. 3.

зиле у Кондогрици, исто онако као што је и Зографском манастиру у горе наведеном примеру био додељен само један део проније Газиса. Нема сумње да је исто тако и већина пронијарских поседа који су прешли у власништво Хиландара у селу Грацу претстављала само делове дотичних пронија. То се јасно види из података Хиландарског практика: „**ѡдъ проније Девелцина Манојла**“, „**ѡдъ проније Газиса Сиријанова**“, „**ѡдъ проније Никифора Хрисова**“, „**ѡдъ проније Геврѣгина Капѣсокаваде**“, „**ѡдъ проније Филомата Николе**“. Досада ово није било примећено, па се чак покушавало да се на основу података Хиландарског практика утврди величина византиских пронија.²⁷¹⁾

У три случаја Хиландарском манастиру било је из појединих пронија издвојено само по једно сељачко газдинство; из проније Манојла Девелцина прешло је у власништво Хиландара 7, а из проније Газиса Сиријанова 9 сељачких кућа. Само једна пронија, пронија „деце Кипријанове“, која се састојала од 19 сељачких кућа, прешла је у посед Хиландарског манастира, како изгледа, у целини, тј. ван Граца Кипријановићи, изгледа, нису имали никаквих поседа. Наслов у њиховом случају разликује се од свих претходних наслова, и гласи: „**ѡдъ дѣтеца Кипријановѣ 8 томѣжде сѣле пронија**“, а не **ѡдъ проније дѣтеца Кипријановѣ**“.

Поред појединих сељачких газдинстава, у Грацу је било и много неподељене земље чија је површина износила укупно више од 8.000 модија. Не може се утврдити који је део ових земаља прешао у власништво Хиландара из поседа богатог баштиника Вардана, а који из сразмерно малих пронијарских поседа (у власништву Варданових сељака било је укупно 1.335 модија оранице, а у власништву сељака петорице пронијара из Граца укупно свега 825 модија). Занимљиво је да уз пронију у Кондогрици Хиландар није добио никакве неподељене земље.

Имовно стање појединих сељачких породица које су прешле од пронијара Хиландару било је веома различито. Најимућнији су били сељаци из бивше проније Манојла Девелцина: порези од њихових кућа дају Хиландарском манастиру годишњи приход од 18 хиперпира. Сем једне сасвим неимућне породице, која нема ништа осим једног модија винограда и која плаћа $\frac{1}{2}$ хиперпира, све сељачке породице имају овде и оранице и винограде и теглећу и ситну стоку, — три породице имају по једног вола и по 50 модија земље, три друге породице по један пар волова и по 100 модија земље. Она једина сељачка породица коју је Хиландар добио из проније Никифора Хриса има пар волова, пет крава, десет свиња, осам кошница, 125 модија земље, 6 модија винограда и воћњак од 2 модија; она плаћа манастиру, као и најбогатије газдинство из бивше проније Девелцина, 5 хиперпира. Напротив, сељаци из бивше проније Газиса Сиријанова нису нарочито имућни, а неки су од њих сасвим сиромашни и без земље.

²⁷¹⁾ Stein, Untersuchungen 9. Јиречек, Историја III, 67.

Још су сиромашнији сељаци из бивше проније Скорева у Кондогрици и нарочито сељаци из бивше проније Кипријановића. Истина, сељаци Кипријановића имају доста стоке, али ниједна од 19 сељачких породица нема овде земље и само 6 кућа имају по један мали виноград; према томе ови сељаци су принуђени да обрађују туђу земљу, пре свега свакако манастирску. Сходно своме бедном стању, 19 породица из бивше проније Кипријановића плаћају манастиру скупа $17\frac{5}{8}$ хиперпира, 5 породица у Кондогрици плаћају свега $6\frac{1}{2}$ хиперпира, 9 породица из проније Газија Сиријана 11 хиперпира; док 7 породица из проније Девелцина плаћају, као што смо видели, 18 хиперпира, једна породица из проније Нићифора Хриза плаћа 5 хиперпира, а 2 породице средњег имовног стања из бивших пронија Кансокаваде и Филомата плаћају по 2 хиперпира. Најсиромашнији су били наравно тзв. елевтери. У Грацу је било 7 елевтерских породица; све су то безземљашки, а већина нема чак ни стоке. Они су уписани одвојено од парика, под нарочитом рубриком, после списка парика из села Граца, тако да се не може рећи да ли су они прешли у руке Хиландара од баштиника Вардана или од пронијара или су се појавили на Хиландарским земљама тек после прелаза тих земаља у власништво манастира.

Према томе, имовно стање појединих сељачких породица које су прешле у власништво Хиландара из бивших пронија, показује јаку неједнакост, која се опажа и на осталим земљама Хиландарског манастира, као уосталом и на земљама других духовних и световних византиских феудалаца. Уопште, између села одних делова села која су прешла у руке Хиландара из пронијарских и из баштинских поседа нема битне разлике. И у једном и у другом случају имамо поседе са настањеним сељацима; ти сељаци имају своју имовину и газдинство, али су дужни да плаћају феудалцу дажбине према свом имовном стању и радној способности. На експлоатацији овог зависног сељаштва почива свако феудално газдинство, како баштинско, тако и пронијарско.

Са прелазом земље и сељака из пронијарског власништва у баштинску својину манастира не мења се у суштини ништа. Мења се само господар коме сељаци плаћају ренту. Нема између делова који су прешли у власништво Хиландара из пронијарских и из баштинских поседа никакве разлике ни у начину разрезивања пореза. Повлашћено разрезивање пореза, које смо констатовали на поседима пронијара Михаила Мономаха, не запажа се на бившим пронијарским поседима који су прешли Хиландару. Ови поседи не претстављају више проније и према томе су, сасвим природно, изједначени са осталим манастирским земљама и у погледу разрезивања пореза.

Подаци практика Хиландарског манастира, у чијем су се власништву 1300 г. налазили поседи који су раније припадали шесторици пронијара, пружају лепу илустрацију горе наведеним документима који говоре о предаји појединих пронија или њихових делова у власништво манастира. Хиландарски практик упознаје нас са положајем таквих пронија после њиховог укључивања у

састав манастирских поседа. Да наведемо још неколико карактеристичних примера прелаза пронијарских поседа у својину манастира из докумената XIV века.

У својој простагми од јуна 1321 г.²⁷²⁾ Андроник III износи да је његов деда, Андроник II, мало пре тога даровао Хиландарском јеромонаху киру Симону земљу од 400 модија близу града Јерисо. Али је затим јеромонах Симон обавестио цара да се на тој земљи „затекло“ 15 парика из економије покојног Амнона и Радина, па је Андроник II одредио да Симон добије и тих 15 парика, и то заједно са њиховим парцелама. Андроник III потврђује са своје стране ово даривање гарантујући јеромонаху Симону и земљу од 400 модија, и 15 парика из економије покојног Амнона и Радина настањених на тој земљи, и парцеле тих парика. Тако је једно даривање повлачило за собом друго, а друго треће, при чему су се људи и земље поклањали с истом лакоћом; није послужила као препрека ни чињеница да су ти људи и њихове земље припадали пронијарима, од којих је, истина, један у то време већ био умро, док је други несумњиво био још жив и здрав.²⁷³⁾

Овај посед се и даље брзо повећавао. Даривање једном од хиландарских јеромонаха значило је, наравно, фактички даривање Хиландарском манастиру, те се већ у хрисовуљама Андроника II и Андроника III од септембра 1321 г. као сопственик тих земаља и парика не спомиње више јеромонах Симон, већ братија Хиландарског пирга.²⁷⁴⁾ Али је најинтересантније то да се за три месеца, који деле ове хрисовуље од горе поменуте простагме Андроника III, повећала и количина земље и број парика из проније Амнона и Радина додељених Хиландарцима. Даље, док се из простагме Андроника III још није јасно видело да ли је пронији Амнона и Радина припадала и земља поклоњена Хиландарцима близу Јерисоа или су њиховој пронији припадали само парици настањени на тој земљи, дотле хрисовуље оба Андроника од септембра 1321 г. отклањају сваку сумњу о томе, те постаје јасно зашто су се парици Амнона и Радина „затекли“ на тој земљи.

Хрисовуља Андроника II каже, наиме, да су монаси Хиландарског пирга, који је подигао узвишени краљ Србије (Милутин), добили од цара на дар земљу од 500 модија (!) близу Јерисоа из економије пок. Амнона и Радина, и то заједно са 20 парика (!) и њиховим парцелама. Монаси су цара молили да им тај дар потврди хрисовуљом, што Андроник II, излазећи у сусрет њиховој молби, и чини. Скоро идентичну хрисовуљу издаје и савладар Андроник III као потврду даривања свога деде.

²⁷²⁾ Actes de Chilandar 66.

²⁷³⁾ Амнон је два пута назван ἐμεινός, док се за Радина овај епитет не употребљава, и заиста код склапања једног уговора августа 1324 г. јавља се као сведок ὁ βασιλικὸς στρατιώτης κὺρ Ἰωάννης ὁ Ῥαδινοῦς (Actes de Chilandar № 97, 11). О Алексију Амнону в. Острогорски и, Писцовые книги 213.

²⁷⁴⁾ Actes de Chilandar № 72 и 73.

Према томе, добивши из проније Амнона и Радина земљу од 400 модија, Хиландарци су успели да присвоје и 15 парика ових пронијара; а присвојивши те парике, они су се дочепали и њихових парцела. Затим, продирући све дубље у имања пронијара, они су успели у најкраћем року да првобитно поклоњеној земљи присаједине још 100 модија, да присвоје још 5 пронијарских парика и да све то себи осигурају, издејствовавши царску хрисовуљу на 500 модија земље и 20 парика са њиховим парцелама.

Овај занимљив пример вештог приграбљивања земље и парика нарочито је интересантан као илустрација оне непрекидне борбе између пронијара и манастира о којој смо горе већ у више махова говорили. У доба благочестивог цара Андроника II, златно доба византиског калуђерства, превага је била очигледно на страни манастира. У ово време спада највећи број даровница манастирима, који су, после тешке кризе из времена латинске владавине и унионистичке политике Михаила VIII, преживљавали период нарочитог полета и наглог богаћења. У ово време, као што се види из горе претресаних повеља, нарочито су бројни били случајеви предаје манастирима извесних делова пронијарскихседа. Јако смањење проније Амнона и Радина у мало пре анализираном случају објашњава се, додуше, по свој прилици тиме што је ова пронија, намењена двојници пронијара, после Амнонове смрти остала у власништву самог Радина; вероватно Радин услед тога није ни добио никакве накнаде за изгубљене парике и земље своје проније. Већином пак, у случају предаје извесних делова проније манастирима, влада се бринула о томе да у замену за изгубљени посед пронијар добије друго имање, и то имање исте вредности, тј. са истом годишњом рентом.

Веома интересантну грађу пружају три документа која се односе на имање Моноспитон, близу Меникејског манастира.²⁷⁵⁾ У збирци Миклошића и Милера ови документи, непотпуно и неправилно датирани, приписани су Душану. Новија истраживања доказала су непобитно да број XX (према збирци Миклошића и Милера) претставља простагму Андроника II од априла 1325 г., бр. XXII простагму Андроника III од августа 1325 г., а бр. XXI простагму Андроника II од децембра (или новембра?) исте те 1325 г.²⁷⁶⁾ Ови документи претстављају изванредан интерес како по својим подацима тако и по својој терминологији. Из њих сазнајемо да је цар Андроник II, поверивши својој кћери, узвишеној краљици (Симониди), патронат над манастиром Јована Претече на Меникејској гори близу Сереса, дао на њену молбу овом манастиру суседно имање Моноспитон, које је припадало пронији његовог дворанина кира Нићифора Мартина и које је, према Мартиновом практику, давало приход од 30 номизми. У изразима

²⁷⁵⁾ M. M. V, № XX, XXI, XXII, p. 117—119, 119—120, 120—121.

²⁷⁶⁾ Уп. A. Soloviev, *Diplômes de Menoikeon* 303 sq.; St. Kyriakides, *Tà χρυσόβουλλα τῆς λαρά τὰς Σέρρας μονῆς τοῦ Προδρόμου, εἰς μνήμην Στ. Δάμτρου* (1935) 537 sq. Dölger, *Urkunden des Joh. Pr. Klosters* 33 sq., који је искористио многа вредна запажања Соловјева и Кириакидеса, дефинитивно је решио питање хронологије ових докумената.

веома карактеристичним за разумевање суштине пронијарског система и значаја ренте у феудалној економици простагма Андроника II од априла 1325 г. каже да је Нићифор Мартин држао ово имање „према практику на приход његове економије... у износу од 30 номизми“.²⁷⁷⁾ Другим речима, Нићифор Мартин, као и сваки пронијар, имао је практик, у коме су били уписани његови поседи и приходи од тих поседа, чија је укупна свота претстављала одређену му ренту — *ποσότης*. Врло је карактеристично да се практик пронијара дефинише не као практик његове економије него као практик на приход, тј. ренту његове економије. Имање о коме се ради претставља према томе само објекат прихода од 30 номизми као дела ренте одређене његовом власнику-пронијару.

Пошто је доделио Меникејском манастиру посед који је чинио део проније Нићифора Мартина, цар је наредио доместику западних тема Георгију Стратигу и Николи Теологиту да доделе Нићифору Мартину друго имање са истим приходом. Карактеристично је да се и овде ради опет не толико о накнади земље колико о накнади ренте.²⁷⁸⁾ Међутим, Нићифор Мартин није добио одговарајућу накнаду, а кад је избио грађански рат између Андроника II и Андроника III, он је успео у тим мутним временима да издејствује повратак свога имања. Али чим је мир био успостављен (као што је познато мир је привремено успостављен фебруара 1325 г.), пожурио је да истакне своја права на ово имање епископ Зихне, у чију је јурисдикцију спадао Меникејски манастир, па је Андроник II простагмом од априла 1325 г. вратио манастиру спорно имање.

Да би се избегле нове компликације, цар је сада сам одредио које се имање може дати Нићифору Мартину као накнада за одузету му земљу. То је била економија близу Сереса коју је држао Саракин, зет пок. Ромеја. Цар је био обавештен да је рента Саракинове проније износила 80 номизми и да је ову пронију од недавно држала Саракинова жена. Сматрајући да је то противзаконито, цар наређује да се Мартину издвоји део ове проније са приходом од 30 номизми (у бр. XX: χ' уместо λ'), колико је давало одузето му имање, а да се остали део преда држави. Према томе 1325 г. још се сматрало недозвољеним да пронија по наследству пређе у власништво жене; одвојивши део ове проније у корист другог пронијара, Андроник II је наредио да се остали део врати држави. Међутим, претресајући горе питање о наслеђивању пронија, ми смо видели да је после мање од двадесет година Јован V хрисовуљом од августа 1344 г. дао један део ренте пронијара Султана Палеолога његовој удовици (в. стр. 88).

²⁷⁷⁾ М. М. V, № XX, р. 117: *διὰ πρακτικοῦ εἰς τὴν ποσότητα τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ ... ἀντὶ νομισμάτων λ'.*

²⁷⁸⁾ М. М. V, № XX, р. 118, 1: *ὡς ἂν παραδώσωσι πρὸς αὐτὸν τὴν ποσότητα ...* р. 118, 8: *καὶ ἱκανοποιηθῆ ἀλλαγόμεν... τὸ ὀφειλόμενον τοῦτο διαπρακτικόν (!) ποσόν.* № XXI, р. 121: *καὶ δοθῆ ἀπὸ ἐξαλειμματικῶν καὶ ἐλευθέρων τινῶν στάσεων ἰσόποσον.*

Међутим, ни овом наредбом питање још није било ликвидирано. Ради његовог коначног решавања потребни су били нови царски укази: горе споменута простагма Андроника III од августа 1325 г., у којој Андроник III као савладар свога деде потврђује и понавља његову одредбу, и простагма самог Андроника II од новембра или децембра 1325 г. Није никакво чудо да предаја делова проније манастирима, ма да и уз накнаду штете, није могла да се свиђа пронијарима. Из групе докумената коју посматрамо то се види нарочито јасно. Као што је напред речено, Нићифор Мартин се није помирио с тим што му је одузет један део његове проније: покушао је да га врати и привремено је у томе чак и успео. Поново изгубивши своје имање, Нићифор Мартин се није смирио и није хтео да се задовољи другим имањем са истом рентом из економије Ромеја. Стога се Андроник II понова враћа на ово питање у својој простагми из краја 1325 г., поново наређује да се Нићифору Мартину преда „као што је било речено, из економије поменутог пок. Ромеја рента од 30 номизми“, а да се у сваком случају, без обзира на то да ли Нићифор Мартин жели да прими у замену поменуто ренту из економије Ромеја или не, спорно имање преда Меникејском манастиру, тако да ће „поменути часни Мартин, ако не буде хтео да на тај начин прими ову ренту, потпуно исту изгубити“. ²⁷⁹⁾

Као што је Нићифор Мартин у доба грађанског рата успео да привремено поврати своју пронију предату Меникејском манастиру, тако је и царев дворанин Филип Девлицин, такође искористивши забуну за време грађанског рата између Андроника II и Андроника III, успео да добије царски указ на два метоха Зографског манастира у Солуну. Зографски калуђери поднели су цару молбу тражећи да се та имања врате њиховом манастиру, те је цар Андроник II, који је тако лако давао пронијарске поседе манастирима, указом од августа 1326 г. вратио Зографском манастиру имања предата Девлицину, готово се извињавајући и признајући да је ова предаја била незаконита. ²⁸⁰⁾ Штавише, ускоро је Филип Девлицин изгубио у корист Зографског манастира и своју пронију у Јерисоу: хрисовуља Андроника III од марта 1328 г. потврђује Зографу економију севаста Девлицина у Јерисоу са приходом од 33 хиперпира (οίκονομία τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Δεβλιτιζήνου, ποσότητος οὐσα ὑπερπύρων τριάκοντα τριῶν). ²⁸¹⁾

Дешавало се, међутим, да се пронијарски поседи предати манастиру поново одузму манастиру, наравно уз одговарајућу накнаду. Простагма Андроника III износи да је економија великог примикерија (његово име издавачи нису разабрали) с годишњим приходом од 100 номизми била одузета Меникејском манастиру, при чему је доместику Макрину било наређено да пронађе и да преда манастиру исту ренту од 100 номизми (τῶν ρ' νομισμάτων

²⁷⁹⁾ M. M. V, № XXI, p. 120.

²⁸⁰⁾ Actes de Zographou № 24. О хронологији: Dölger, Mühle von Chantax 15, Anm. 1.

²⁸¹⁾ Actes de Zographou № 27, 29—31; cf. l. 50—51.

τοσαύτην ποσότητα).²⁸²⁾ Макрин је пронашао земље са одговарајућим приходом не само у више парцела него и у више села, па их је предао манастиру. Царска простагма потврђује неопозиво право манастира да поседује ове земље. Зашто је влади затребала про- нија великог примикерија и коме је она затим била додељена, из овог документа се не види.

Исти Константин Макрин предао је хиландарском игуману Гервасију пронију у Худенама на Струми. Овој пронији посвећен је низ занимљивих докумената из Хиландарског архива. Излазећи у сусрет молби игумана Гервасија, Андроник III му је поклатио хрисовуљом од јула 1334 г. у Худенама на Струми *реншу од 40 хиџерџира* (τὴν ποσότητα τῶν τεσσαράκοντα ὑπερβύρων), коју је раније држао Касандрин, а од недавна држи Лепендрин.²⁸³⁾ Иза тога је издата простагма истога цара, такође од јула 1334 г., упућена доместику тема Константину Макрину: позивајући се на одлуку у својој хрисовуљи да часни игуман Гервасије прими у селу Худенама на Струми *економију од 40 хиџерџира* (τῆς οἰκονομίας τῶν τεσσαράκοντα ὑπερβύρων), коју је раније држао Касандрин, а од недавна држи Лепендрин, цар наређује Константину Макрину да преда Гервасију поменути *реншу* (τὴν ἐξηδεύσαν ποσότητα), а да Лепендрину изда на другом месту у своме округу исту ренту (*ισόποσον*), како би он имао свој приход неокрњен (καὶ κατέχη καὶ οὗτος ἀνελλιπῶς τὸ οἰκεῖον ποσόν).²⁸⁴⁾

Иза тога долази акт о примопредаји Константина Макрина од августа 1334 г., у којој Макрин понавља царско наређење, истичући да је моћни и свети господар и цар наредио својом божанственом простагмом да се часном игуману светог Хиландарског манастира Гервасију преда у селу Худенама на Струми *пронија* Лепендрин (τὴν πρόνοιαν τοῦ Λεπενδρινου), коју је раније имао Касандрин, а да се Лепендрину да друга пронија. Ми смо нашли за потребно такође да поновимо ову наредбу да би обра- тили пажњу на занимљиву чињеницу да се у три скоро исто- времена документа један те исти посед дефинише час као пронија, час као економија, час једноставно као рента од 40 хиперџира.

²⁸²⁾ М. М. V, № XIX, р. 116—117. Овај докуменат, који нема датума, по- грешно је приписан Душану. Он несумњиво припада Андронику III и спада у тридесете године XIV в., тачније у време између 1333 и 1338 г., јер се у ово време спомиње и у другим документима доместик тема Константин Макрин. Уп. Soloviev, Diplômes de Menoikeon 302 sq. Dölger, Urkunden des Joh. Pr. Klosters 33. Stein, Untersuchungen 9, Anm. 3. Lemerle, Philippes 234 sq. Како је приметио већ Jiriček, Archiv f. slav. Philol. 17 (1893) 266, Макрин се спомиње и у историји Јована Кантакузина (Kantakuz. II, 279, 1). Да забележимо узред да се овде спомињу још два чиновника: Никола и Стратиг. Нема сумње да се ради о Николи Теологиту и Георгију Стратигу, који се заједно спомињу и у горе анализираној простагми Андроника II од јула 1325 г.

²⁸³⁾ Actes de Chilandar № 45. У овој хрисовуљи није унесен датум који се уносио црвеним мастилом. Издавачи је датирају јулом 1319 г. и сматрају „врло сумњивом“. Међутим, овај докуменат је безусловно аутентичан. Уп. Dölger, Facsimiles № 29 и Archiv f. Urkundenforsch. 13 (1933) 59 sq.

²⁸⁴⁾ Actes de Chilandar № 46. Издавачи су и овај докуменат погрешно ставили у јули 1319 г.

Сви су ови појмови истоветни. Сходно царској наредби коју цитира, Макрин је предао Лепендринову пронију Гервасију, с тим да је Гервасије поседује и да убира са ње приходе, као што ју је поседовао Лепендрин, а пре њега Касандрин, не наилазећи ни на какве сметње.²⁸⁵⁾

Четврти документ који се односи на посед у Худенама јесте повеља самог игумана Гервасија од марта 1335 г. Гервасије је купио земаљска блага са изванредном похлепношћу, али не толико за себе колико за свој манастир. Пошто се августа 1334 г. дочепао поседа пронијара Лепендрина, он га је већ марта 1335 г. предао Хиландарском манастиру, позивајући се на своју старост и предосећање смрти. У својој даровници Гервасије прича са своје стране како му је моћни и свети господар и цар по својој милости и благонаклоности поклатио у селу Худинама на Струми економију од 40 хиперпира (τῆν οἰκονομίαν τῶν τεσσαράκοντα βπερπύρων), коју је раније имао Касандрин а доцније Лепендрин, одређивши у својој светој хрисовуљи да он поседује ову економију, убира на њој све приходе и да има право да је преда коме хоће. На основу тога Гервасије, пошто је стар и тешко болестан, предаје сву поменућу економију од 40 хиперпира са свим правима Хиландарском манастиру ради спаса своје душе и помињања моћног и светог господара и цара.²⁸⁶⁾

Међутим, дајући пронијарске поседе манастирима у виду царске милости, византиска влада је настојала у исто време да спречи самовољно прелажење пронија у баштинску својину манастира. Влада Палеолога није била у стању да се противи тражењима утицајних манастира, нарочито словенских манастира на Светој Гори, који су имали моћне покровитеље у српским и бугарским владарима, и често је попуштала пред њиховим тежњама да повећају своје поседе на рачун суседних пронија, као што је попуштала, с друге стране, пред тежњама моћних пронијара да претворе своје проније у наследно власништво. Али је влада желела да избегне смањивање фонда пронијарских поседа, покушавала је да задржи наследне проније у њиховом положају нарочитих, неотуђивих власништава, обавезних на вршење војне службе, настојала да пронијари добијају накнаду за поседе који су им

²⁸⁵⁾ Actes de Chilandar № 47 (такође са погрешним датумом: „август 1319 г.“).

²⁸⁶⁾ Actes de Chilandar № 126. Повељу је потписао Гервасије словенски. О Гервасију, који је био игуман Хиландарског манастира од 1317 до 1336 г., в. детаљно истраживање В. Мошина и М. Пурковића, Хиландарски игумани Средњег века, Скопље 1940, 38—58. Као издавачи Хиландарских повеља, и Мошин и Пурковић погрешно стављају повеље бр. 45, 46 и 47 у 1319 г. Полазећи од тога да се у њима спомиње Константин Макрин (в. горе стр. 102 прим. 282) Stein, Untersuchungen 9, Anm. 3 и Lemerle, Philippes 234 тачно стављају ове повеље у 1334 г. Томе треба додати да Гервасијева даровница од марта 1335 г., говорећи о цару који му је поклатио бивши пронијарски посед у Худенама, не назива га покојним. Стога је очевидно да је цар који је поклатио Гервасију поседе у Худенама није био тада већ покојни Андроник II (1282—1328), него Андроник III (1328—1341) и да према томе II индикт наведен у бр. 46 и 47 не одговара 1319 г., него 1334 г.

биди одузети у корист манастира и трудила се да не дозволи самовољно предавање пронија у баштинску својину.

О покушајима византиске владе да се бори против крњења пронија сведочи занимљива повеља истог доместика тема Константина Макрина од јула 1335 г.²⁸⁷⁾ Приликом вршења инспекције у Христовољској теми, Константин Макрин је добио наређење да „у случају да нађе да је од пронијарског поседа нешто некое продато или приложено, то имаће одмах конфискује и преда држави“.²⁸⁸⁾ На основу овог наређења Константин Макрин је хтео да конфискује Ксенофонском манастиру две парцеле од 700 модија, воденицу, воћњак и три парцеле винограда од 15 модија, јер су сви ови поседи прешли у власништво манастира из економије Сарантина. Међутим, испоставило се да је Ксенофонски манастир држао те поседе већ 20 година, да их је добио на основу даровнице пок. калуђера Игњатија Сарантина и тројице његове браће, да су ти поседи унети у царску хрисовуљу издату манастиру и да је за протеклих 20 година манастир на њима спровео значајне мелиорације. С обзиром на све то, Константин Макрин не само да је одустао од намере да те поседе конфискује, него их је и потврдио Ксенофонском манастиру на вечита времена као његову неопозиву, па чак и „породичну“ својину (в. горе стр. 89 о употреби појма *κατὰ λόγον γονικότητος* као израза чврстине и трајности права власништва). Заједно с поменутих поседима на крају повеље се предаје и парик *Σθλάβος* (очигледно Словен) са женом и сином, паром волова, шест крава и виноградом од 4 модија, а уз то се манастиру даје и право да на својим земљама насељава елевтере, који су се, као што се види из других докумената, скупљали на земљама Ксенофонског манастира у врло знатном броју.²⁸⁹⁾

Продаја и даривање пронија манастирима и другим баштинцима било је, дакле, још увек начелно забрањено и сматрало се као неважеће. Продате и поклоњене проније могле су да буду конфисковане и предате држави. Међутим, повеља Константина Макрина, која потврђује овај принцип, показује уједно да пронијарски поседи који су незаконито били прешли у власништво манастира фактички нису увек били конфисковани. По свој прилици таква прелажења пронија у власништво манастира дешавала су се пре свега онда кад би се пронијар, као Игњатије Сарантин, замонашио и сам ступио у манастир. Власти су дознавале за такве случајеве доцкан и само случајно, а по истеку дужег времена претставници власти сматрали су да би било тешко да се у насталом стању штогод промени, па су више војели да реше ствар у корист утицајног манастира.

²⁸⁷⁾ Actes de Xénophon № 10.

²⁸⁸⁾ Actes de Xénophon № 10, 14: ἵνα εἴητε ἀν εὐρω ἀπὸ τινῶν οἰκονομιῶν διαπραθέν τι πρὸς τινος ἢ καὶ ἀφισωθέν, καταρατῆσαι καὶ δημοσιεῦσαι αὐτὸ καρεῦδες.

²⁸⁹⁾ Уп. Острогѳорски и, Писмовете книги 270 сл. и Елевтери, Зборник Филос. фак. Унив. у Београду 1 (1949) 47 сл.

Међутим, док је у такмичењу између византиских манастира и пронијара у доба Андроника II превага била неоспорно на страни манастира, дотле у доба Андроника III настаје извесно колебање. С једне стране, упознали смо се са неколико случајева предажења пронијарских поседа у својину манастира потврђених повељама Андроника III. С друге стране влада Андроника III, старајући се о повећању војне снаге царства, покушава да се бори против крњења пронија, као што се то види из мало пре анализираниог акта Константина Макрина и из горе изложених мера великог доместика Јована Кантакузина, десне руке Андроника III (в. горе стр. 67 сл.). У време Андроника III спадају, како изгледа, и први покушаји претварања извесних манастирских имања у проније, покушаји који још нису имали успеха, али су ипак карактеристични.

9. Пронија у доба турске најезде. Давање манастирских имања у пронију.

Већ од друге четвртине XIV века наилазимо на поједине случајеве искоришћавања манастирских поседа у циљу њиховог претварања у проније. Интересантне податке пружа о томе пре свега низ докумената Дохијарског манастира на Светој Гори. Већ у хрисовуљи Андроника III из 1330/31 г. говори се о земљи од 1500 модија која је била одузета Дохијарском метоху Росеја и предата Варваринима. Дохијарци су тврдили да метох Росеја у Дијаволокампу („Ђавољем пољу“) припада њиховом манастиру на основу хрисовуље Андроника II и молили су Андроника III да потврди тај посед и врати манастиру земљу од 1500 модија која је била одвојена од поменутог метоха у корист Варварина.²⁹⁰⁾ Повеља доместика тема Константина Макрина од маја 1338 г., коју је недавно издао Ф. Делгер,²⁹¹⁾ наводи нове детаље и показује између осталог да је у протеклом времену Дохијарски манастир изгубио још један свој посед, који је такође прешао у пронију. Константин Макрин износи да му је било наређено царском простагмом да добро провери документе Дохијарског манастира о поседима у Дијаволокампу и да преда све раније одузете манастирске поседе царевом дворанину вестијарију Манојлу. Константин Макрин је нашао да је Дохијарском манастиру стварно било одузето у Росеју 1.500 модија земље, од којих су, међутим, стратиоти Варварини држали 900 модија, док је 600 модија припало Неокастриту: поред тога, нашао је да је манастир и у Ермилији изгубио парцелу од 350 модија, чији су приходи били додељени пок. Комнинуцику. Сходно царевој наредби, Константин Макрин је предао све те поседе вестијарију Манојлу, и то *κατὰ λόγον γονιότητος*. Међутим, на молбу вестијарија Манојла, који је очигледно само играо улогу покровитеља манастира, новом царском простагмом наређено је Константину Макрину да те земље преда у својину манастира.

²⁹⁰⁾ Ktenas, Χρυσόβ. λόγοι Δοχειαρίου № 1.

²⁹¹⁾ Dölger, Schatzkammer № 62.

Како изгледа, није било лако издејствовати враћање поседа предатих у пронију, и Дохијарци су постигли свој циљ само захваљујући интервенцији утицајног дворанина. Настојања Дохијарског манастира да осигура себи земље које за мало није био изгубио изазвала су читав низ докумената, који се тичу имовних права у Росеју и Ермилији, а који су најалост већим делом још неиздати. Дохијарцима је пошло за руком да добију хрисовуљу и од владе Јована V.²⁹²⁾ У овој хрисовуљи од маја 1343 г. ствар се излаже, на основу молбе Дохијараца, углавном онако како је изложена и у повељи Константина Макрина: истиче се, између осталог, да су земље од 1.500 модија у Росеју биле предате делом Варваринима а делом Неокастриту и да је земља од 350 модија у Ермилији била додељена пок. Комнинуцику; да су указом Андроника III све ове земље биле одузете поменутим лицима и предате вестијарију Манојлу, који се овде већ назива покојним, а да су затим новом простагмом истог цара враћене Дохијарском манастиру, који отада те земље поседује и који моли да се његова права потврде хрисовуљом. Хрисовуља Јована V и даје Дохијарском манастиру ову потврду на његове земље у Росеју и Ермилији од укупно 1.850 модија.

Упоредивањем три анализирана документа може се, како изгледа, доћи до закључка да су земље од 1.500 модија у Росеју, одузете Дохијару, биле првобитно у целини предате стратиотима Варваринима, а да је затим 600 модија било издвојено Неокастриту, што још једанпут указује на брзо кретање земљишних поседа, нарочито пронијарских. Нема сумње да је и Неокастрит, са којим су Варварини морали да поделе посед, био пронијар. Несумњиво је био пронијар и Комнинуцик, који је добио 350 модија у Ермилији и о коме се у повељи Константина Макрина чак и не каже да је он ту земљу држао него да је од те земље добијао приход, тј. очигледно феудалну ренту пронијара. Сами Варварини, који се у повељи Константина Макрина директно називају стратиотима, претстављали су групу војника-пронијара, слично Клазоменитима, са којима смо се упознали горе у повељи из архива Кутлумушког манастира.

Такве групе војника-пронијара претстављају интересантну појаву. Варварини се спомињу и у две грчке хрисовуље Стефана Душана где се такође називају стратиотима. Упоредивање ових Душанових хрисовуља с горе поменутим повељама Дохијарског манастира нарочито је интересантно, јер показује с једне стране

²⁹²⁾ Κτενας, Χρυσόβ. λόγος Δοχειαρίου № 2. Најалост Κτενας је издао само хрисовуље Дохијарског манастира, и то прилично невешто. О осталим повељама Дохијарског манастира дате су само сасвим кратке и често непрецизне напомене у Κтенасовом каталогу: Ε. Ε. Β. Σ. 7 (1930) 104 sq. Под бр. 24 овде је забележен, с погрешним индиктом и без имена чиновника, акт Константина Макрина од маја 1338 г., који смо горе испитали на основу новог Делгеровог издања. О враћању Дохијару његових права на имања у Росеју и Ермилији говори и низ других докумената који се наводе у Κтенасовом каталогу без одређеног реда: бр. 2 (повеља великог ловца Јована Ватаца, који је саставио и практик Михаила Мономаха, од априла IX индикта); бр. 23 (повеља Константина Макрина од априла VI индикта); бр. 25 и бр. 29.

да Дохијар није био једини манастир који је привремено изгубио неке своје поседе, а с друге стране да су војници Варварини, поред додељене им земље Дохијарског манастира, имали у истој области Каламарије и друге поседе. Изгледа да су Варвари ни претстављали јачу групу но Клазоменити, чији су поседи, као што смо видели, били врло скромни.

Хрисовуљом од маја 1346 г. Душан даје Ватопедском манастиру, између осталог, село Св. Маманта у Каламарији са свим његовим правима, „како су га држали војници Варварини и они који су га пре њих држали,“ а уједно враћа Ватопеду и имања Рафалија и Кримоте која су му била одузета.²⁹³⁾ Хрисовуљом од априла 1348 г. Душан још једанпут потврђује Ватопеду, поред других његових поседа, „и недавно поклоњено овој часној обители по хрисовуљи царства ми село Св. Мамант са целим поседом и опсегом његовим, као што су га пре држали војници Варварини“, а исто тако „и леонтариско пристаниште и мало пристаниште на Малом мору, које су такође поседовали названи Варварини.“²⁹⁴⁾

У одузимању Дохијарском манастиру двају имања у корист војника Варварина и других лица, као и у одузимању Ватопедском манастиру имања Рафалије, могу се назрети први и још бојаљиви покушаји секуларизације извесних манастирских имања у циљу њиховог претварања у проније. По свему изгледа да манастири нису добили никакве накнаде за та имања, док се код уобичајеног замењивања поседа увек давала накнада за одузета имања. Због тога су монаси управо и тражили повратак својих имања. Да је ствар стајала тако, потпуно јасно се види из Душанове хрисовуље Завлантиском манастиру Св. Георгија у Тесалији од новембра 1348 г. Ова хрисовуља такође говори о томе да је манастиру било одузето једно његово имање, али при томе директно указује на војни карактер ове мере, истичући да је пок. севастократор Јован одузео манастиру његово село Завлантија, а парике који су се у том селу налазили „уврстио у ред војника.“²⁹⁵⁾ На молбу калуђера Душан је поништио и ову меру, вратио манастиру одузето село и 10 уврштених у војску парика, које хрисовуља наводи поименце.

У вези с овим треба навести и податак Душанове хрисовуље Ивирском манастиру на Светој Гори од јануара 1346 г. да су калуђери тог манастира за своје имање Радоливо и друге суседне поседе плаћали 400 хиперпира пореза (200 хиперпира зевгаратикија и 200 хиперпира кефалија) прво у државну благајну, а затим стратиотима (*πρότερον μὲν εἰς τὸ βασιλικὸν βεστιάριον, ὕστερον δὲ πρὸς στρατιώτας*).²⁹⁶⁾ Према томе, византиска влада је извесне

²⁹³⁾ Соловјев-Мошин, Грчке повеље, бр. 11, 36—38 и 46—49. Regel, Χρυσόβουλλα Βατοπεδίου, № 6, 22—24.

²⁹⁴⁾ Соловјев-Мошин, Грчке повеље, бр. 18, 22—26 и 29—31. Gudas, Ἐγγράφα Βατοπεδίου, р. 234—237.

²⁹⁵⁾ Соловјев-Мошин, Грчке повеље, бр. 21, 5—7.

²⁹⁶⁾ Соловјев-Мошин, Грчке повеље, бр. 6, 17.

пореске приходе препустила стратиотима-пронијарима, те их је манастир исплаћивао непосредно тим пронијарима. Може се чак прилично тачно одредити када је то учињено: према скоро издатом практику Ивирског манастира од априла 1341 г., манастир је за исте те своје метохе Радоливо, Овило и Добровикија плаћао *ὡς κεφάλαιον* 200 хиперпира државној благајни (*πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου*), а остале приходе од тих имања, у износу од 248 хиперпира, задржавао је за себе;²⁹⁷ према томе, тек доцније, већ у доба грађанског рата с Јованом Кантакузином, византиска влада је пренела ове пореске приходе на пронијаре, повећавши их при томе од 200 на 400 хиперпира и додавши плаћању кефалија и плаћање зевгаратикија, о коме још нема говора у поменутом практику.

Из наведених података се види да су се већ у првој половини XIV века, и у самом Византиском царству и у Тесалији, која се од њега била одвојила, вршили извесни, додуше још појединачни и прилично скромни покушаји секуларизације неких манастирских поседа у циљу њиховог искоришћавања у војне сврхе. Ови први покушаји нису имали успеха. Они су природно изазвали незадовољство калуђера, и на њихово тражење сви одузети поседи — у свим случајевима који су нам познати — враћени су манастирима, делом још од стране саме византиске владе, делом доцније од стране Стефана Душана.

Међутим, ситуација се стално погоршавала, и под притиском турске опасности, која је угрожавала сам опстанак Царства, византиска влада је временом била принуђена не само да поново приступи одузимању појединих црквених поседа, него и да спроведе једну праву и општу секуларизацију великог дела манастирских поседа у сврху њиховог додељивања у проније. Природно је да су се црквене власти свим средствима противиле таквим мерама и спречавале њихово спровођење, доклегод су могле, а и сама византиска влада није се лако решила на овај корак.

Интересантна је у овом погледу повеља Цариградске патријаршије од новембра VI индикта, тј. 1367²⁹⁸ г., из времена патријарха Филотеја (1362—1376). Пред синодом Цариградске патријаршије појавио се као опуномоћеник цара Јована V његов рођак Макарије Глава Тарханиот и обавестио је синод да цар намерава да на територији од Цариграда до Селимврије смести војнике и да им преда сву земљу на тој територији. Пошто је ту било и два села која су припадала Великој Цркви, цар је молио патријарха да му та два села стави на расположење, обећавајући да ће надокнадити цркви вредност тог поседа, а доцније га и вратити. Патријарх Филотеје је одбио цареву молбу, позивајући се на то да

²⁹⁷) F. Dölger, *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrh. für das Athoskloster Iberon*, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch., N. F. 28 (1949) S. 119, Z. 241.

²⁹⁸) M. M. I, 507—508. Уп. А. П. Лебедев, *Исторические очерки состояния византийско-восточной церкви XI—XV в.*, Москва 1902, 282 сл. Charanis, *Monastic Properties* 114 sq.

нема право да располаже са непокретном црквеном имовином, чији је „само чувар и ништа више“. Синод се сложио с патријархом, сматрајући да би се отуђивање црквених земаља косило са канонима. Тада је царев опуномоћеник предложио патријарху да уступи та села цару бар на привремено коришћење, с тиме да цар плаћа за њих Великој Цркви десетак. Међутим патријарх и синод нису пристали ни на то, позивајући се и даље на црквена правила. На крају су пак патријарх и синод изјавили: „Ми немамо право да дајемо црквене поседе, али ако цар жели да их узме својом влашћу, нека их узме; он их је поклонио цркви, он може да их и узме и да поступи са њима како нађе за сходно“.

Није познато да ли је цар већ у овом случају искористио овај чисто византиски савет виших византиских јерарха. Али неколико година доцније византиска влада је спровела „својом влашћу“, у циљу повећања војних снага царства, широку секуларизацију црквених земаља да би их поделила пронијарима. Како је опрезно и бојажљиво прилазила том питању побожна царска власт, довољно јасно се види из наведеног документа. Њеним колебањима учинили су крај сами догађаји, пре свега тешки пораз који је претрпела од стране Турака хришћанска војска у чувеној битци на Марици 1371 г.

Данас располажемо јасним и поузданим подацима о томе да је после овог страховитог пораза половина свихседа византиских манастира била одузета ради додељивања у пронију. Истина, врло оскудни наративни извори овог времена о томе не говоре. Нема ни савремених повеља које би се освртале на ову значајну меру. Али о томе има потпуно јасних података у доцнијим документима.

Нарочито су драгоцени подаци простагме Манојла II од децембра 1408 г., коју је В. Мошин нашао у архиву Ватопедског манастира.²⁹⁹⁾ Ова простагма, коју је Манојло II издао приликом своје посете Солуну, почиње следећим речима: „Премного времена, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале настале тада од стране Турака, врло тешке и дуготрајне, водећи бригу о општем добру, одлучили смо да буде у пронију претворена (*ἔνα προνοιασθῆσαι*) половина метоха светогорских и солунских, и уопште сви, да не би сви до последњег били прогутани. Толико су, наиме, очевидно претили оно време и тешке прилике“ (превод издавача). Као што даље каже цар, он је имао намеру да врати манастирима њихове поседе, „ако Бог да боља времена.“ Међутим, прилике не само да се нису побољшале, него су се још погоршале, тако да је цар био приморан да и преосталим манастирским поседима наметне нове терете. Сада пак, приликом његовог боравка у Солуну, светогорски калуђери су га замолили да ослободи преосталу половину њихових имања тих накнадних намета. Излазећи у сусрет њиховој молби, цар је

²⁹⁹⁾ Мошин, Акти 165—167.

ослободио калуђере извесних дажбина.⁸⁰⁰⁾ Што се пак тиче њихових имања, Манојло II је потврдио да манастири имају право само на половину својих некадашњих поседа, наредивши да им се врати оно што им је било преко тога одузето и нагласивши још једанпут да свако треба да има половину свог ранијег имања. Према томе, секуларизација спроведена ускоро после турске победе на Марици 1371 г. остала је на снази и 1408 г. преживевши и турско освајање Солуна и обнављање византиске власти у солунској области после Ангорске битке. А као што ћемо још видети, она је остала на снази и даље, јер боља времена којима се надао цар Манојло нису наступила, већ се стање стално погоршавало.

Податке простагме Манојла II од децембра 1408 г., који се тичу свих светогорских манастира, потврђује повеља истог цара издата 1415 г. Дохијарском манастиру.⁸⁰¹⁾ Ова повеља понавља, на молбу калуђера, одредбе простагме која је била издата Дохијару, пре шест година, јануара II индикта, тј. јануара 1409 г.⁸⁰²⁾ Простагма од 1409 г. износила је да су Дохијарци имали село Ама-ријане, које су они, као што се то види из њихових докумената, купили од пок. доместикисе Палеологине, а које им је затим, због „аномалије прилика,“ било одузето, те су калуђери молили да ово село буде враћено њиховом манастиру. Цар је наредио да се њихова молба испуни. Што се пак тиче села Ермилије, на које смо већ наилазили као на стари посед Дохијарског манастира (в. горе стр. 105 сл.), цар је одредио да Дохијарци имају половину тог села, а половину да има држава, као што је то одређено и

⁸⁰⁰⁾ Карактеристично је при томе да се извесних дажбина од појединих зевгара држава потпуно одриче у погледу манастирских зевгара, његових доулиха ζευγάρια, тражећи у исто време плаћање тих дажбина од зевгара манастирских парика, од παροικια ζευγάρια. В. Мошин у свом коментару, Акти 165, и у специјалној расправи Δουλικὸν ζευγάριον (к вопросу о серваже в Византии), *Annales de l'Inst. Konarakov* 10 (1938) 113 сл. види у доулиха ζευγάρια неке робовске зевгаре, тумачећи уз то појам зевгара у преносном смислу, као целокупно сељачко газдинство (у једном случају паричко, у другом „робовско“). Међутим, очевидно је да доулиха ζευγάρια значи запреге волова у служби (δουλειά) господара, тј. запреге које непосредно припадају господару и раде на његовој земљи, док су παροικια ζευγάρια запреге појединих парика. Управо у овом смислу супротстављају се доулиха и παροικια ζευγάρια у низу византиских докумената, између осталог, нарочито јасно, и у повељи Хиландара бр. 113, на коју Мошин обраћа нарочиту пажњу, а у којој се опет ради само о томе да се манастирски зевгари ослобађају свих дажбина, док се од зевгара парика тражи плаћање ситаркије. Полемишући са Мошином, F. Dölger, *Byz. Z.* 38 (1938) 528 и *Schatzkammer* № 63, 27, *Bemerkungen*, са своје стране даје погрешно тумачење посматрајући доулиха ζευγάρια као радне волове, за разлику од нерадне стоке, бикова и крва. Појам зевгара сам по себи и без икаквог прецизирања може да значи само радну теглећу стоку, те се у документима доулиха ζευγάρια не супротстављају нерадној стоци — άργά, него зевгарима парика — παροικια ζευγάρια.

⁸⁰¹⁾ Κτενας, Χρυσοβ. λόγοι Δοχειαρίου, № 10.

⁸⁰²⁾ Повеља из 1415 г. претставља управо копију — ἴσον, коју су тражили калуђери. Према томе и ова повеља је простагма, а није хрисовуља, како сматра издавач. Чињеница да је она датирана годином од стварања света (као што је у осталом датирана и повеља из 1409 г., која се изрично назива простагмом) не треба да нас чуди, јер је Манојло II наредбом из 1394 г. (М. М. II, 214—15) одредио да се и у простагмама наводи година од стварања света. Види о томе Dölger, *Kodikellos* 41.

за друга манастирска имања.⁸⁰³⁾ Из простагме 1408 г., коју је издао В. Мошин, ми сада знамо да је секуларизација половине манастирских имања стварно била једна општа мера, спроведена још седамдесетих година XIV века, и да је та мера била предузета ради додељивања манастирских имања пронијарима. Наводи простагме од 1409 г. да је половина манастирских имања била предата држави показују још једанпут да су се земљишта додељена у пронију сматрала државним поседом.

У вези са одредбом царске простагме од јануара 1409 г. о повратку Дохијарском манастиру неких његових поседа стоји повеља пореских чиновника Павла Газиса и Георгија Пергамина од маја 1409 г., која је објављена тек сасвим недавно.⁸⁰⁴⁾ На ову врло занимљиву повељу мораћемо да се осврнемо нешто детаљније. По наредби цара (Манојла II) и његовог сина деспота (управитеља Солунске области Андроника)⁸⁰⁵⁾ поменути чиновници су предали Дохијару у области Каламарије: целу парцелу пирга Перигардикије, половину парцеле пирга Ермилије, цело село Маријане (Амаријане) и половину села Калокампа. Набројане су сељачке куће на свим тим имањима, наведене су поименце старешине појединих сељачких породица и прибележени њихови основни порези; њихова имовина не бележи се у појединостима, већ се само назначује да ли ово или оно сељачко газдинство има зевгар, једнога вола или само ситнију стоку; као засебна група наводе се, као што то видимо и у другим византским документима доцнијег доба, домаћинства удовица, чије су дажбине биле знатно мање од дажбина породичних домаћинстава (ова класификација, за коју још не знају практици XIV века, а и прилично велики број таквих удовичких домаћинстава очигледно су последица разорних ратова и турских најезда). На сва четири имања укупно је било 47 „породичних“ и 6 „удовичких“ домаћинстава (у повељи је назначено 48 породица услед нетачног сабирања у Ермилији, где се, како изгледа, једно газдинство, које је водила удовица са сином, омашком рачуна и као „породично“ и као „удовичко“ домаћинство); само 6 домаћинстава имало је по један зевгар, 9 по једног вола, 24 домаћинства имало је само ситнију стоку, а остали нису имали ништа. Дажбине ових сељачких газдинстава вишеструко су веће него дажбине сељака сличног имовног стања у познатим практицима из прве половине XIV века. Ово се несумњиво пре свега објашњава јаким опадањем вредности византиског новца, а донекле по свој прилици и стварним повећањем пореског терета у разореном царству. Нарочито су високе дажбине сељака у Калокампу, који се, као што ћемо видети, налази у посебном положају. У Перигардикији сељаци су плаћали укупно 36 номизми основне

⁸⁰³⁾ Ред 23—25: τῆς δὲ Ἐριμλείας ἵνα ἔχωσι τὸ ἡμῖν μέρος, τὸ δὲ ἡμῖν ἵνα εἶναι τοῦ δημοσίου, ὡς καὶ τὰ ἄλλα κτήματα τῶν μοναστηρίων.

⁸⁰⁴⁾ Dölger, Schatzkammer № 63.

⁸⁰⁵⁾ Као што тачно истиче Dölger, Schatzkammer № 30, Bemerkungen, из овог податка се види да је Андроник као управитељ Солунске области заменио непосредно Јована VII, који је умро 1408 г., у шта су сумњали неки истраживачи, између осталих и сам Делгер, па и ја (Писцовые книги 226).

порезе; у Ермилији 65 номизми, и то 50 номизми основне порезе и 15 номизми „кефалатикија;” у Амаријани 58^{1/2} номизми. Што се пак тиче Калокампа, где је Дохијар имао само три сељачке куће, чији су основни порези износили 22 номизме, то се овде истиче да трећина ове своте, тј. 7 номизми и 5 аспра (уствари нешто мање јер једна номизма садржи 14 аспра), претставља „царски” приход, у који се убраја још и сав кефалатикиј ових сељака у износу од 3 номизме и 2^{1/2} номизме од оних 5 које је платио неки Бриза, тако да царски приход у Калокампу износи укупно 13 номизми (сума је опет заокругљена у корист „цара”).

Занимљива чињеница да је трећина основних пореза сељака у Калокампу сматрана као царски приход може се објаснити помоћу података у горе поменутој простаги Манојла II од децембра 1408 г., која наводи да је „велики емир“ њему лично поклонио извесна имања³⁰⁶⁾, а да их је он предао манастирима, с тим да манастири имају две трећине прихода³⁰⁷⁾; другим речима, цар је задржао за себе трећину прихода од тих имања. У таква имања очигледно је спадао и Калокамп. Три остала имања, враћена Дохијарском манастиру, спадала су пак у оне манастирске поседе чија је половина, као што знамо из исте простаге Манојла II, била још после битке на Марици предата у пронију. Изгледа да су ова имања била враћена манастиру делом као нарочита царска милост, а делом због тога што је, како каже опет иста простага Манојла II од децембра 1408 г., у неким случајевима манастирима било одузето и више од половине целокупних њихових поседа.³⁰⁸⁾

Међутим, не треба мислити да су Дохијарском манастиру били препуштени сви приходи од враћених имања. Заиста, и сам цар Манојло каже да је погоршање прилика натерало византиску владу да повећа пореске терете и на преосталим манастирским земљама. Олакшице које је цар учинио манастирима приликом свог боравка у Солуну 1408 г. биле су незнатне и тичале су се само споредних дажбина. Изванредан интерес повеће коју сад посматрамо састоји се управо у томе што нам она показује да су сви основни порези сељака и у Перигардикији и у Ермилији и у Амаријани ишли у целини у корист пронијара и да је пронијарима припала и „царска“ трећина у Калокампу, која је фактички, нарочито услед додавања целе своте сељачког кефалатикија, износила знатно више од трећине.

Као укупна свота основних дажбина свих 48 (уствари 47) „породичних“ и 6 „удовичких“ газдинстава на враћеним поседима Дохијара наводи се свота од 172^{1/2} номизме и при томе се истиче да су ову своту „сељаци поменутих села дужни да плате убудуће пронијарима који ће им бити одређени, и то годишње у

³⁰⁶⁾ По свој прилици су Турци заузели ова имања светогорских манастира, а затим, после Ангорске битке, Сулејман их је вратио 1403 г. кад је враћен Византији и Солун са околним областима.

³⁰⁷⁾ Мошин, Акти 166.

³⁰⁸⁾ Мошин, Акти 166.

два рока, а часним калуђерима да указују дужну част и послушност, да врше у одређено време уобичајене и утврђене работе, где им они то одреде, и да им дају десетак од својих зевгара и све остало што се обично узима од таквих села, тј. десетак од кошница, аир и, кратко речено, све дужне дажбине“. Затим се потврђује право Дохијараца да неподељено (*μονομερῶς*) држе „старо“ село Св. Николе код Ермилије, које им је поклонио пок. господин Манојло Девлицин од својих породичних поседа; манастирски зевгари (*δουλικὰ ζευγάρια*) ослобађају се свих дажбина и намета³⁰⁹). Ослобађају се пореског терета и манастирске воденице, виногради, баште и воћњаци у Ермилији и Амаријани, а исто тако и солана у Калокампу. Све ово, каже на крају повеља, треба да држе часни монаси без икаквих сметњи од стране пронијара или кога било другог државног скупљача пореза. Калуђерима се такође дозвољава да из области ван града Солуна доводе и насељавају у својим селима елевтере, којима ће располагати потпуно као и својим парицима.

Међутим, као што смо видели, парици на враћеним имањима фактички нису били у потпуном власништву манастира. Теоретски манастиру су била враћена његова сењоријална права на извесним метосима одн. на извесним деловима његових метоха. Али сењоријална рента од тих метоха, најбитнија и најслађа страна сењоријалних права, била му је враћена у јако окрњеном обиму. Њен лавовски део припао је пронијарима.

Сењоријална рента на феудалним поседима, како се то нарочито јасно види из византиских практика, састоји се с једне стране из основних дажбина сељачких кућа, а с друге стране из допунских сељачких плаћања и прихода од господарских земљишта.³¹⁰) И ето, све основне дажбине у Перигардикији, Ермилији и Амаријани, као и трећина основних дажбина у Калокампу, а исто тако и кефалатикиј (у Ермилији и Калокампу) — специјални порез у корист претставника власти,³¹¹) не добијају од ма-

³⁰⁹) Ова мера је аналогна горе наведеном решењу Манојла II, који је својом простагом из 1408 г., као што смо видели, учинио повластицу манастирима, чији су поседи били експроприсани у корист пронијара, ослободивши дажбина манастирске зевгаре, али не и зевгаре парика, који и овде имају да дају дажбине своје господару — Дохијарском манастиру после поновног признања његових сењоријалних права.

³¹⁰) Острогорски њ, Писцовые книги, *passim*.

³¹¹) Код сељака у Перигардикији и Амаријани кефалатикиј уопште није назначен. У Ермилији наведено је 15 „породичних“ (уствари 14) и 2 „удовичка“ домаћинства, која плаћају укупно 15 номизми на име кефалатикија. На први поглед чини се да је из тога најприродније закључити, како је то и учинио Делгер, да је свако породично домаћинство плаћало на име кефалатикија по 1 номизму. Међутим, онда се поставља питање зашто у Калокампу кефалатикиј износи 3 номизме, кад овде има 1 „удовичко“ газдинство и само 2 „породична“, од којих је једно зевгаратно? Да нису можда кефалатикиј плаћала само зевгаратна газдинства, и то у износу од по 3 номизме? У Ермилији било је 5 зевгаратних газдинстава, што би и изнело своту од 15 номизми, ако рачунамо по 3 номизме на свако зевгаратно газдинство. Код таквог тумачења могло би се објаснити и зашто сељаци у Перигардикији и Амаријани уопште нису плаћали кефалатикиј: у ова два села није било, наиме, ниједног зевгаратног газдинства.

настирских сељака монаси, него пронијари, док манастир има да се задовољи споредним сељачким дажбинама и да се теши признањем својих сењоријалних права и указивањем части и послушности од стране сељака.

Ово чудновато стање може се схватити тек кад се узме у обзир оно што је напред речено о секуларизацији манастирских поседа коју је византиска влада од краја XIV века спроводила у корист пронијара. Не узевши то у обзир, учени издавач ове важне повеље, Делгер, дошао је до закључка да се под пронијарима овде подразумевају сами Дохијарски монаси, који тобоже и примају дотичне дажбине од сељака. Ми смо се довољно упознали са суштином система проније да бисмо знали да монаси никада нису могли да буду пронијари. Поред тога, повеља јасно супротставља монахе и пронијаре, кад на горе наведеном месту каже да су сељаци дужни да дају назначену своту својих основних дажбина пронијарима, а да су монасима дужни да указују част и послушност, да врше работе итд.: *ὀφείλουσι δίδοναι... πρὸς οὗς ἂν προσταχθῶσι προνιαρίους... πρὸς δὲ τοὺς εἰρημένους τιμιωτάτους μοναχοὺς αὐτῶς ἔχειν τῆν προσταχθεῖσαν τιμὴν καὶ εὐπειθείαν* х. т. л. Даље, као што смо видели, у погледу прихода који им се стварно препуштају, монаси се специјално заштићују од свих потраживања од стране пронијара. Најзад, треба да се питамо из којих се компонената састоји свота од 172¹/₂ номизме, коју дохијарски сељаци имају да плаћају „пронијарима који ће им бити одређени“? Да ли у ову своту, поред плаћања парика у Перигардикији, Ермилији и Амаријани, улазе оне две трећине основних сељачких дажбина у Калокампу које су биле препуштене манастиру, или пак она трећина која се сматрала као царски приход и која је, заједно са кефалатикијем, износила 13 номизми? Као што смо видели, основне дажбине сељака у Перигардикији износиле су укупно 36 номизми, у Ермилији (заједно са кефалатикијем) 65 номизми, у Амаријани 58¹/₂ номизми, дакле свега: 159¹/₂ номизми. Јасно је да до укупне своте од 172¹/₂ номизме, коју примају пронијари, недостаје тачно оних 13 номизми које претстављају царски приход у Калокампу. Према томе, у своту која припада пронијарима не улазе управо она сељачка плаћања у Калокампу која су препуштена манастиру, а улазе сва плаћања која је задржала за себе држава, на што је уосталом указао у свом коментару и сам Делгер.

Према томе, доделивши пронијарима основне дажбине сељака на три метоха враћена Дохијарском манастиру, влада је додала ренти пронијара и оне приходе које је задржала за себе у Калокампу. Очеvidно је да је она то учинила управо зато што се ту, упркос Делгеру, ради о правим правцатим пронијарима; да су се под пронијарима подразумевали, како тврди Делгер, калуђери, онда би своти основних сељачких дажбина била додата она плаћања у Калокампу која су била остављена манастиру, а никако не „царски“ део, који се као такав од манастирских прихода специјално одбија.

Закључци до којих смо дошли о положају створеном после експропријације манастирских имања у корист пронијара исто толико су значајни колико и нови, па чак изненађујући. Повеља коју посматрамо јасно показује да су манастири не само изгубили у корист пронијара половину својихседа, него да је и већи део прихода од преосталих манастирских имања био предат такође пронијарима; јер, као што каже простагма Манојла II од децембра 1408 г., погоршано стање приморало је владу да наметне нове терете и преосталим манастирским земљама. Интересантно је да је и онај део прихода у Калокампу који се зове царским приходом додељен пронијарима. С тиме треба упоредити простагму Манојла II од јануара 1409 г. која, говорећи о манастирским имањима претвореним у пронију, каже да се та имања налазе у поседу државе. Држава секуларизује манастирске земље и предаје их у пронију. Међутим, као што смо већ више пута констатовали, власништво на основу проније не ствара још само по себи право својине. Као сопственик пронијарскихседа сматрала се држава. Манастирске земље предате у пронију сигурно су претстављале само привремено држање пронијара, не претварајући се у њихово наследно власништво. Тим пре је само привремени карактер имало додељивање пронијарима ренте од манастирских имања која су остајала у власништву манастира. Стога се у нашој повељи каже да су сељаци дужни да плаћају дажбине „пронијарима који ће им бити одређени“, без навођења одређених лица. Исто тако се манастир у погледу прихода који су му остављени узима у заштиту од τὸν κατὰ καιρὸς προνοιαρίων. Карактеристично је при томе да се манастир узима у заштиту подједнако од тражења пронијара и државних скупљача пореза, између којих, с обзиром на настало стање, у очима манастира стварно није било никакве битне разлике.

Нови подаци повеље Павла Газиса и Георгија Пергамина објашњавају и извесне податке других докумената, које нисмо могли да схватимо тачно пре него што смо се упознали са овом повељом. Тако тек сада постаје јасан прави значај низа интересантних навода у већ давно објављеном лаврском практику од јануара 1420 г., који се тиче неких лаврскихседа на Халкидику.³¹²⁾ Овде се најпре говори о метоху Сике код Рендине. Овај је метох био већ давно предат држави (πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου), па су калуђери молили блаженог деспота да се тај метох врати њиховом манастиру. Са пристанком цара и његовог сина деспота, тј. опет Манојла II и његовог сина Андроника, састављачи овог практика, порески инспектори Солунске теме, Стефан Дука Радин, Јован Радин и Константин Палеолог Малота, предали су ово село поново у потпуно власништво Лавре, ослободивши га свих дажбина. Овде је било свега 6 сељачких кућа, од којих две удовичке. Њихове основне дажбине, које се овде називају хрисотелијом, износиле су укупно 30 хиперпира (од тога 20 хиперпира платио је први на списку сељак који је имао једног вола), а уз то је

³¹²⁾ Изд. А. Лавриота, Κωνσταντινούλ. Φιλολ. Σύλλογος 25 (1893/94) 167.

долазило и 5 хиперпира на име кефалатикија. Ова свота од 35 хиперпира препушта се у целини манастиру, а исто тако и десетак од сељачких зевгара и кошница, пашнина и све остале дажбине. Манастиру се дозвољава такође да насељава „туђинце непознате држави“ (елевтере), који се унапред ослобађају свих пореских обавеза. Према томе, ово мало село било је враћено Лаври у целини и уживало је потпун имунитет. Нећемо сигурно погрешити ако претпоставимо да је оно било у своје време одузето Лаври у вези са додељивањем половине манастирских поседа пронијарима. Навод да је оно било одузето у корист државе, као што сада знамо, ни мало томе не противречи, док се јасна алузија на то да је држава овај метох била доделила у пронију налази у имунитетској формули која га пре свега заштићује управо од потраживања пронијара (*ἀχαραζήτητον ἀπὸ τῆ προνοίας καὶ ἑτέρου παντός*). Интересантно је забележити да на крају повеља прави једну занимљиву резерву, врло карактеристичну за ово време. „Ако пак, каже се овде, буде наметнута општа радна обавеза или новчано плаћање осталим селима, онда морају и људи који се налазе у том селу да дају оно што се од њих тражи, као и сва остала села“.

Даље, практик бележи као власништво Лавре метох Гомата у истој области. На њему се налази 16 сељачких кућа, чије основне дажбине износе укупно 70 хиперпира. Али овде се каже да ове дажбине, као и кефалатикиј, сељаци морају да дају држави, вршећи уплату, према обичају, два пута годишње. Манастиру они дугују извесна плаћања уместо вршења работа, и то зевгаратни сељаци (*ζεγαράτοι*) по 4 хиперпира, воидатни (*βοιδάτοι*) по 3 хиперпира, удовице по 1 хиперпир. Интересантно је да сељаци овде не врше работе и стога се оне замењују новчаним плаћањима које иду у корист манастира. Они су дужни да дају манастиру и десетак од својих зевгара и кошница.

Према томе, овде је пред нама потпуно иста слика као и у дохијарској повељи од маја 1409 г., објављеној у Делгеровој збирци, где се такође манастир користио работама сељака, добијајући од њих и десетак и сличне дажбине, док му је право на основна плаћања сељака, дажбине од њихових кућа и кефалатикиј, било одузето и предато пронијарима. Нема сумње да је у истом циљу држава ставила своју руку и на основна плаћања сељака на лаврском метоху Гомата. Заиста, и простагма Манојла II Дохијарском манастиру од јануара 1409 г. (1415 г.), као што смо већ више пута наглашавали, говори о предаји половине манастирских имања држави, док се уствари ради о њиховом додељивању у пронију. Пошто сада знамо, на основу дохијарске повеље од маја 1409 г., да су манастири не само изгубили половину својих имања у корист пронијара, него да су се и на преосталим манастирским метосима основна сељачка плаћања могла препустати пронијарима, постаје јасно да је преузимање основних сељачких дажбина на лаврском метоху Гомата од стране државе фактички означавало њихову предају пронијарима. Пре објављивања дохијарске повеље од маја 1409 г. могућност такве предаје

није била позната, па сам у своме раду о византиским практицима неправилно протумачио стање на лаврском метоху Гомата, претпоставивши да овај метох Лавре још није имао имунитета.³¹³⁾ Користим се овом приликом да исправим ову грешку, која је увела непотребну нејасност у моју основну тезу да су приходи од феудалних поседа припадали — било у целини, било са само незнатним изузецима — сењору-феудалцу, као што се то види из целокупне остале грађе византиских практика, који не остављају ни најмању сумњу у то да су главна плаћања сељака увек ишла у корист сењора-феудалца, чинећи основу његове феудалне ренте, док су се из његовог имунитета изузимали, и то релативно ретко, само неки ситнији и споредни приходи. Исто такво је било стање сигурно и на лаврском метоху Гомата, али се оно изменило услед тога што је један део манастирских земаља био предат у пронију и што су поврх тога били предати пронијарима и извесни манастирски приходи.

У вези са секуларизацијом манастирских поседа налазе се несумњиво и извесни даљи подаци лаврског практика од 1420 г. Тако се овде потврђује право Лавре на метохе Дримосирту и Писону и на старо село Лорот, заједно са парицима на тим поседима, с тим да их Лавра поседује без плаћања дажбина и у целини (очигледно је Лавра раније поседовала та села само делимично). Уместо ових села, наставља практик, монаси су дали држави (*πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου*) половину од два своја друга метоха, Сидерокавсије и Карбеје, и друга стара села, као што је то било детаљно изложено у другој једној повељи, коју су издали претходници састављача овога практика.

Ми видимо, дакле, да је стање византиских манастира у последњем периоду постојања Византиског царства било још жалосније него што се то могло закључити на основу података простагме цара Манојла II од 1408 г. Пошто је седамдесетих година XIV века спровела широку секуларизацију манастирских поседа, о којој нам говори у поменутој простагми сам цар, византиска влада се и даље држала политике експропријације манастирских имања, и то не само у време на које се односе подаци ове простагме, него, као што то показује лаврски практик из 1420 г., и дуго година доцније. Штавише, као што се види из повеље солунских пореских инспектора издатој Дохијару и из истог лаврског практика, поред половине манастирских поседа, пронијарима су припали и извесни приходи на преосталим манастирским метосима.

Дуга непрекидна борба између манастира и пронијара завршила се на штету манастира. Под притиском турске најезде, византиска влада се определила у корист пронијара. Пронијари су ојачали као никад раније, на рачун манастира и по цену њиховог сиромашења. Од некадашње моћи и богатства византиских манастира није много остало.

³¹³⁾ Острогорски и, Писцовые книги 232 сл.

Економска снага и утицај византиских манастира растао је вековима. Врхунац своје снаге и славе византиски манастири су постигли за време Андроника II, кад су огромно проширили своје поседе. Моћни положај, заснован на јакој материјалној бази, који су стекли почетком XIV века, манастири су углавном задржали и за време даљих царева, у току наредних деценија. Доба српске власти под Душаном, као што ћемо још видети, само је ојачало и повећало моћ и богатство главног средишта византиског калуђерства на Светој Гори. Но затим је дошло до оштрог преокрета. Бојазан од турске најезде натерала је византиску владу да и поред своје традиционалне љубави према монаштву жртвује интересе манастира у корист њихових старих супарника—пронијара, који су, како је изгледало, једини још били у стању да пружају завојевачима отпор. После дугог периода непрекидног напретка и материјалног богаћења, византиски манастири су се одједном нашли у крајње жалосном положају. Није чудо што су се светогорски манастири лако помирили са турском владавином, која им је оставила унутрашњу самоуправу и гарантовала материјалну безбедност, ликвидирајући у исто време класу византиске војне аристократије.

Дакле, пред претњом непријатељског освајања византиска влада се решила да спроведе секуларизацију манастирских посела у циљу њиховог додељивања пронијарима, јер је у повећању броја пронија видела једино средство за јачање војних снага царства и једини излаз из настале трагичне ситуације. Као што смо видели, цар Манојло II је тврдио да је половина манастирских посела била претворена у пронију „да не би сви до последњег били прогутани“, тј. да не би подлегла непријатељском освајању цела царевина.

Природно се поставља питање колико је такво схватање било оправдано с обзиром на стварни значај проније и на улогу коју је она одиграла у византиској историји као основа војне снаге царства. Нема сумње да је искоришћавање система проније у војне сврхе у доба Комнина знатно ојачало војну снагу царства, иако је Византија била и даље приморана да ангажује бројне најамничке одреде. Међутим, систем проније није могао довољно да осигура војну снагу царства: његове одбранбене снаге показале су се недовољне већ крајем XII века, у доба опадања византиске државе, а деловање центрифугалних снага које су дошле до изражаја у систему проније само је убрзало дезинтеграцију државног организма. После привременог јачања у Никејском периоду и после епохе империјалистичке политике Михаила Палеолога, која је исто онако као и империјалистичка политика Манојла Комнина потпуно истрошила снаге византиског становништва, Византија од краја XIII века испољава потпуну војну немоћ. И поред тога што се систем проније све више развија, византиска војска је немоћна и у знатној мери се састоји од страних најамника. О византиској војсци у време Андроника II савремени историчар Нићифор Григора каже да је била „смешна“ па чак као да

„уопште није постојала“.³¹⁴⁾ Истина, реформе које је предузео Андроник II ради побољшања финансиског стања имале су за сврху, између осталог, и повећање одбранбених снага царства. Али крајњи циљ царев било је формирање коњаничког одреда од 2.000 људи у Европи и од 1.000 људи у Азији.³¹⁵⁾ Најјасније се пак војна немоћ царства почетком XIV века види из самих историских догађаја тог времена. Довољно је да се сетимо чувене епизоде са Каталанском компанијом: група најамника-пустолова са далеког Запада, којој је византиска влада поверила одбрану земље од турског надирања у Малој Азији, годинама је терорисала цело царство, некажњено пљачкајући и пустошећи његове провинције.

Мора се, дакле, рећи да проније нису пружале чврст и сигуран ослонац византиске војне снаге и да у овом погледу ни из близа нису одиграле ону улогу коју су у своје време одиграла стратиотска имања. Међутим, византиска влада није имала другог средства за одржавање и учвршћивање своје војне снаге него да форсира развитак пронијарског система или да врбује стране најамничке одреде. Али врбовање страних најамника било је опасно оружје и захтевало је финансиске трошкове који су често превазилазили могућности тадашњег царства. Стога је у трагично доба турског освајања Балканског Полуострва ширење система проније изгледало као једино спасоносно средство. Стварни значај система проније као ослонаца војне снаге царства не сме се преувеличавати, али се не сме ни потцењивати. У очима византиске владе проније су очигледно претстављале такав ослонац. Најјасније сведочи о томе чињеница да се у циљу проширења система проније побожна византиска влада решила чак на секуларизацију манастирских земаља и да се, решивши се на такву меру, доследно ње придржавала.

Не треба ни наглашавати да секуларизација манастирских поседа, на коју се византиска влада решила под притиском тешких прилика ради јачања система проније, нимало није означавала начелно негативан, а камо ли непријатељски став према монаштву. Треба напротив истаћи да се византиска влада, спроводећи секуларизацију манастирских имања, у исто време није потпуно одрекла праксе даривања манастирима земљишних поседа. Даривање земаља и додељивање привилегија манастирима знатно се смањује али се не прекида потпуно. Традиције, верске побуде, молбе угледних и утицајних заштитника приморавала су византиску царску владу да понекад одступа од правца којим је пошла под притиском тешких прилика.

Да наведемо један пример из времена самог Манојла II, који је интересантан за питање проније. На молбу своје супруге, царице Јелене, и српског деспота Стевана Лазаревића, Манојло II је наредио простагом од октобра 1406 г. да се руском манастиру св. Пантелејмона на Светој Гори доделе три зевгара земље нај-

³¹⁴⁾ Gregoras, I, 223 и 158.

³¹⁵⁾ Gregoras, I, 317. Cf. Ostrogorsky, Geschichte 347 sq.

бољег квалитета „од слободне царске земље“ (ἀπὸ ἐλευθέρας βασιλικῆς γῆς) на Лемносу.³¹⁶⁾ Повела од јуна XV индикта, 6915 г., тј. од јуна 1407 г.,³¹⁷⁾ говори о испуњењу ове наредбе; царски чиновници су пронашли земљу назначеног квалитета и обима међу парцелама које је пок. Никола, син Јевдокима, држао у пронији (буквално: у саставу прихода своје економије)³¹⁸⁾ и предали је Руском манастиру. Занимљиво је да се ова бивша пронија састојала од мноштва појединих ситних парцела: у свему је Руски манастир добио више од 20 парцела са површином од укупно 748 модија, што је и одговарало трима зевгарима земље вишег квалитета, јер, као што су објаснили царски чиновници, они нису могли да нађу на Лемносу такву количину земље вишег квалитета у једном комаду.

Дакле, цар је наредио да се манастиру св. Пантелејмона доделе три зевгара од слободне царске земље и као таква манастиру је била дата земља која се раније налазила у пронији. Овај пример показује нам још једанпут да се земља додељена у пронију сматрала царском или државном земљом. Овај принцип остаје на снази и поред честог наслеђивања пронија.

Међу многобројним подацима о византиским пронијама нема нажалост ниједног директног податка о томе како су и на који начин вршили службу византиски пронијари и њихови парици. По свој прилици већина пронијара, који се нису узалуд називали стратиотима, лично су вршили војну службу, иступајући у походима на челу извесног броја својих сељака, како то, на пример, за период латинске владавине показују подаци Морејске хронике. Услед тога је потчињеност парика своје господару неизбежно добијала нарочити карактер, типичан за феудални поредак. Ти нарочити односи између сењора и његових људи, који га прате у ратним походима, врло јасно се испољавају у повељи коју је 1 августа 1384 г. издао светогорском манастиру Пантократора велики примикерије Јован, богати земљопоседник-баштиник и један од оснивача манастира Пантократора.³¹⁹⁾ Остављајући Пантократору тестаментом своје огромне поседе, велики примикерије Јован ставља под покровитељство манастира и своје људе који су насељавали те поседе. О тим својим људима велики примикерије Јован говори у свом тестаменту доста детаљно. Назива их својом децом и браћом своје душе, које је он отхранио и којима је био и отац и брат. Они су се много трудили и помагали му коликогод су могли, показујући се према њему верни

³¹⁶⁾ Акты Русск. мон., бр. 24, стр. 188—89 (уместо 1406 погрешно је наведена 1407 г.).

³¹⁷⁾ Акты Русск. мон., бр. 25, стр. 190—98.

³¹⁸⁾ ἄλλερ ἐκράτει ὁ ἀποικόμενος Νικόλαος τοῦ Εὐδοκίμου λόγῳ εὐεργεσίας ἐντὸς τῆς ποσότητος τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ. Како су слабо схватили старији истраживачи специјалне византиске термине а нарочито термине повезане са пронијом, показује превод овог места у издању аката Руског манастира: „которые держал за собой в своем хозяйстве, в виде благодеяния (царского), удалившийся Николай Евдокимов“.

³¹⁹⁾ Actes de Pantokrator № 6.

и исправни и излажући се често свакојаким опасностима. Према томе, иза идеалних патријархалних односа које приказује велики примикерије Јован крију се односи нарочите врсте: његови људи нису били само његова „деца и браћа“, али нису били ни само његови зависни сељаци, које он као такве поклања манастиру, него су били у неку руку његови поданици, „верни и исправни“ према њему и као такви су учествовали у његовим ратним подвизима излажући се „свакојаким опасностима“. Предајући их манастиру, он жели да им обезбеди прилично велику слободу, али уједно ставља их у односу према манастиру у исти положај феудалног поданства, које се заснива с једне стране на покровитељству и помоћи сењора, а с друге стране на верности и вршењу службе поданика. Према жељи великог примикерија његови људи, као и њихови потомци, не смеју да трпе никакве сметње ни од стране његових рођака, ни од трећих лица, ни од самог манастира. Ако после његове смрти неко од његових рођака или нека друга лица буду хтела да их оптерете неком обавезом, манастир је дужан да их од тога заштити. Са своје стране они су дужни да помажу манастир и да му указују верност и љубав, али не као зависни људи, него као лица која се слободно користе покровитељством — „не на основу парикије или дулије него пре на основу слободе и моћног покровитељства.“ Карактеристично је да велики примикерије жели да осигура својим људима право одласка: ако неко од њих буде хтео да се пресели у неко друго место, он је слободан да то учини и да прода своју непокретну имовину, а манастир нема право да га у томе спречава.

Значај овог документа не умањује се за нас тиме што он потиче од баштиника. Разуме се да пронијар није могао да тако слободно располаже својим земљама и својим сељацима. Али онај однос специфичног поданства који је везао за великог примикерија Јована његове људе морао је постојати и између пронијара и њихових парика, који су били дужни да врше не само своју сељачку него и војну службу под вођством свога господара-пронијара. Врло је вероватно да су такви односи настали управо на пронијама, а да су се одатле проширили и на баштинске поседе.

Интересантан је у тестаменту великог примикерија Јована типично феудални менталитет овог претставника вишег византиског племства. Подвлачећи разлику у правно-политичкој структури између Византије и феудалног Запада, историчари нису довољно обраћали пажњу на то да је не само економска и социјална основа Византиског царства имала чисто феудални карактер, него да је и сав живот доцније Византије, који се на тој основи развијао, неизбежно све више испољавао чисто феудалне црте.

У византиским изворима доцнијег периода има доста података који говоре о таквим цртама у пракси византиске државе и у животу византиског друштва. Нарочито јасно се те црте испољавају управо у војсци, у којој све већу улогу почиње да игра лична пратња појединих магната. Тако, на пример, у једном походу Јована Кантакузина, поред редовне војске, узимају учешће

„његови рођаци и други племенити људи, тако да је њихов број заједно са људима из њихове пратње износио скоро пет стотина.“⁸²⁰) Везе са Западом и долазак многих претставника западног племства у Византију доприносили су томе да су се Византинци упознали са извесним карактеристичним обичајима западног феудалног ритерства. Јован Кантакузин нам сам прича како је он, пошто је проглашен за цара у Димотици, 1341 г., неким лицима из одреда Латина доделио достојанство ритера (*τὴν χαβαλλαρῶν παρῆχε τιμὴν*); том приликом је он, претставник конзервативне византиске аристократије, „извршио над њима све што се захтевало по обичају“ (*πάντα ἐπ' αὐτοῖς τὰ εἰδισμένα πράττων*).⁸²¹) Многи такви западни „кавалери“ налазили су се, као што знамо, у византиској служби и у својству пронијара.

Може се посумњати у то да ли је пронија била довољно ефикасна као средство појачања војне снаге царства. Али се не може посумњати у то да је систем проније, који је почивао на чисто феудалној основи, у најјачој мери допринео феудализацији Византиског царства. У томе је главна историска улога овог система и главни интерес његовог проучавања.

10. Пронија уочи пропасти Византиског царства. Пронијари као обласни управитељи

Пронија је од почетка водила ограничавању централне власти, јер је централна влада морала да се у корист пронијара одриче извесних својих права, препуштајући им пре свега скупљање пореза у додељеним им областима, а затим и право суђења њиховим сељацима. Што се систем проније више развија а централна власт више слаби, утицај пронијара у провинцијама царства постаје све већи, тако да се на крају крајева на територијама додељеним у пронију власт владиних претставника практички потпуно потискује и власт царске бирократије скоро потпуно замењује влашћу земљопоседника-пронијара. Не само да пронијару припадају приходи од његове области и да он суди становништву те области, него он врши у њој и сву политичку власт и постаје фактички њен управитељ. У накнаду за то он је дужан да за цара врши службу, тј. да му пружи војну помоћ. Ако му се поврх тога намеће и дужност давања држави ове или оне дажбине, обично споредног значаја, то ова обавеза има пре свега симболички карактер, не претстављајући ма какво значајно реално ограничење. У области која је поверена пронијару сва права државе фактички прелазе на њеног управитеља-пронијара. Таква је завршна етапа и коначни резултат историје византиске проније. Такво је стање које нам приказују документи XV века.

Нарочито је интересантна, како по свом садржају, тако и по својој терминологији, серија докумената, царских хрисовула и деспотских аргировуља, издатих у доба последњих Палеолога

⁸²⁰) Gregoras, II, 628.

⁸²¹) Kantakuz. II, 166, 20—22.

чувеном филозофу-хуманисти Георгију Гемисту Плитону и његовим синовима. Ови документи нам приказују чувеног пелопонеског мислиоца-идеалисту у својству крупног магната, власника и управитеља једне области на територији Морејске деспотовине.

Деспот Теодор Палеолог наређује аргировуљом од новембра 1427 г.³²²⁾ да његов дворанин кир Георгије Гемист „држи и управља (ὡς ἂν κρατῆ καὶ κεφαλαιτικῆς) тврђавом и облашћу Фанарија са целим округом, добијајући сваке године као приход све дажбине кефалатикија, тј. дажбине кефалије-управитеља ове области (πάντα τὰ δίκαια τοῦ κεφαλαιτικίου τῆς αὐτῆς χώρας), мизе (? τὰς μύζας) и све остало што су становници (οἱ ἐποίκοι) дужни да дају као владаочев данак (αὐθεντικὸν δίκαιον), изузимајући само давање флоријатика (τῆς τοῦ φλωριατικοῦ δόσεως), које припада држави“. Он ће држати овог област и управљати њом без икакве сметње у току целог свог живота, али је обавезан да врши службу (καὶ ἐκδουλεύειν ὀφείλων).

Према томе, Гемист Плитон има не само да држи (κρατεῖν) извесну територију него и да њоме управља (κεφαλαιτικῆς); веома је карактеристично да се његова права и његове функције одређују у изразима који потичу од званичног назива позновизантиског управитеља провинције — кефалије. У повереној му области Гемист Плитон фактички замењује кефалију. Дажбине кефалије као претставника државе препуштају се у овој области њему, и то као његов лични приход, као рента коју добија у својству пронијара. Као пронијар, он је обавезан да врши службу — овом обавезом условљена су сва његова широка права и све привилегије. Гемист Плитон је истовремено и обласни управитељ и земљопоседник-пронијар. Од ситнијих пронијара претходног времена он се разликује тиме што као власник веће територије, на којој се налази и једна тврђава, он ту територију не само држи него и управља њом као обласни управитељ-кефалија. С друге стране, од кефалија-чиновника он се разликује тиме што не само управља извесном облашћу, него и држи је у своје власништву као пронијар-земљопоседник, добијајући од ње одређене приходе. Ова област припада му доживотно, истина под условом вршења одређене службе, а после његове смрти прелази, под истим условом, у власништво његових синова.

Повеља деспота Теодора одређује, наиме, да после смрти Гемиста Плитона тврђаву и област Фанарија држе и њом управљају (опет: ἐν κρατῶσι καὶ κεφαλαιτικῆσι) у току целог свог живота и под истим условима његови законити синови, кир Димитрије и кир Андроник, а затим исто тако и њихова деца. Штавише, у својој дарезљивости деспот Теодор предвиђа за Гемистове синове и даља даривања, ако се они покажу тога достојни; а ако се и не покажу, нека добијају као приход (εἰς προσόδιον αὐτῶν) сваке године све наведене дажбине, изузимајући дажбину флоријатика која припада држави, а са своје стране нека врше одређену службу (καὶ ἐκδουλεύωσι τῇ βασιλείᾳ ἡμῶν τὴν ἀνήκουσαν ὑπὲρ τούτων

³²²⁾ М. М. III, 173—74.

δουλείαν). После смрти једног од њих његов део прелази у доживотно и неопозиво власништво другог.

Поред тврђаве и области Фанарија, Гемист је добио на основу друге аргировуље деспота Теодора и село Врисис код Кастрија. Ова аргировуља није сачувана, али је њена садржина позната из хрисовуље цара Јована VIII од октобра 1428 г., који је на Гемистову молбу потврдио обе деспотове аргировуље, детаљно изложивши њихову садржину.³²³⁾ Село Врисис било је дато Гемисту с целим округом, с тим да он у њему убира у своју корист сав приход, наиме приход од дажбина кефалатикија и загонетне „обе мизе“; додељене су му и све напуштене парцеле у овом селу као и „сва остала државна права“ (καὶ πᾶν ἄλλο δημοσιακὸν δίκαιον), изузимајући само дажбине за Хексамилион, тј. за бедем подигнут на Коринтској превлаци. Најзад, он има права да на свом поседу спроводи мелиорацију и да на њему насељава „туђинце непознате држави“, тј. да повећава број својих парика привлачећи нове насељенике из класе туђинаца-елевтера. После његове смрти његово власништво прелази на једног од његових законитих синова, и то најдостојнијег, а затим се истим редом наслеђује и даље, при чему је пак власник дужан „увек да врши одређену службу“ (ἀεὶ ἀποδίδοναι ὑπὲρ αὐτοῦ τῆν ἀνήκουσαν δουλείαν).

Иза тога исто тако детаљно, скоро дословно, наводи се позната нам аргировуља о тврђави и области Фанарија, те цар потврђује оба даривања свога брата деспота Теодора Гемисту Плитону. При томе, према правилима средњевековне дипломатике, главне тачке даривања излажу се понова, па чак и два пута — у диспозицији и у короборацији. Интересантно је да се за село Врисис каже да ће га Георгије Гемист и његови наследници имати, држати, поседовати (ἔχειν, κατέχειν, νέμεσθαι), али се нигде не каже да ће они њиме управљати (κεφαλαιτικεῦσθαι), како се то више пута каже за област Фанарија, на чијој се територији налазила тврђава и где су живели не само зависни сељаци — парици, него и други становници — епици. Државина села Врисис има исти карактер као и државиње већине пронијара са којима смо се упознали у документима претходног времена. Држање области и тврђаве Фанарија повлачи собом проширивање права пронијара и постанак извесне политичке власти на бази земљопоседничких права. На једном и на другом поседу Гемист Плитон и његови наследници имају право да убирају у своју корист све приходе, искључујући флоријатик у једном, а дажбину за Хексамилион у другом случају: на њих прелазе сва финансиска права која су раније припадала држави одн. цару (у томе се не прави никаква разлика и каже се час τὸ δημοσιακὸν δίκαιον час τὸ αὐθεντικὸν или βασιλικὸν δίκαιον). С друге стране, и једно и друго власништво условљено је службом, коју Гемист Плитон и његови наследници дугују цару одн. држави. Код свих понављања ни аргировуља деспота Теодора ни хрисовуља цара Јована VIII не пропуштају ниједанпут да нагласе да су поседи Георгија Гемиста оптерећени обавезом вршења службе,

³²³⁾ М. М. III, 174—76.

која заједно с тим поседима прелази на наследнике из генерације у генерацију. Ова два момента, додељивање пореских прихода у виду феудалне ренте и обавеза службе на основу додељеног поседа показују да су Гемист Плитон и његови синови несумњиво били пронијари, иако се њихови поседи у нашим документима не зову пронијом.

Принцип наслеђивања пронијарских поседа изгледа да је потпуно победио и сматра се као нешто сасвим природно. Међутим, с обзиром на обавезу службе, којом је пронија оптерећена, ред наслеђивања регулише се од стране власти: допушта се да се пронија предаје у наследство само мушкарцима, а аргировуља за село Врисис одређује чак да се тај посед у целини преда једном од Гемистових синова, и то достојнијем. Царска хрисовуља наводи, али не понавља са своје стране ову одредбу, која је постала сувишна после додељивања области Фанарија.

Још за живота Георгија Гемиста, вероватно у вези са његовим одласком у Италију, новом аргировуљом деспота Теодора, која није сачувана, али која нам је позната на основу хрисовуље цара Константина XI од фебруара 1449 г., старијем сину Гемиста Плитона била је дата област Фанарија, а млађем село Врисис. По свом повратку у Мистру Гемист Плитон поднео је ову аргировуљу деспота Теодора, тада већ покојног (умро 1443), цару Константину XI и молио га да потврди даривање свога брата деспота и да „дода нешто по својој дарежљивости“.

С обзиром на то да се Гемист Плитон и према њему и према његовом брату показао исправан и веран, Константин XI изашао је у сусрет његовој молби и одредио хрисовуљом од фебруара 1449 г.³²⁴⁾ да старији Гемистов син, кир Димитрије Гемист, има тврђаву Фанариј са свим њеним поседима и округом и да њом влада и управља (*καὶ ἀρχὴν οὗτος αὐτοῦ καὶ κεφαλαιτικῆν*), убирајући све уобичајене и одређене царске дажбине (*δότες αὐθεντικῆς*). Специјално се спомињу опет кефалатикиј и две мизе, али се затим каже да му се препуштају све царске дажбине, јер је ранијим његовим правима цар додао сада и флоријатик од његове тврђаве, с тим да после смрти свога оца Димитрије Гемист убира и ову дажбину, као и све постојеће царске дажбине у дотичној области. Према томе, једина дажбина коју је првобитно држава задржала за себе сада се такође додељује власнику тврђаве, те се овај користи потпуним и ничим више неограниченим имунитетом и убира у своју корист све царске дажбине без икаквог изузетка.

Исто тако, у сасвим сличним изразима, предају се другом Гемистовом сину, киру Андронику Гемисту, сва права на село Врисис, које се при томе, што је нарочито занимљиво, потпуно издваја од власти локалног претставника владе, гувернера суседног Кастрија. Услед тога се више не прави разлика између поседовања села Врисис и управе тврђавом Фанариј која се спроводила у првим аргировуљама деспота Теодора и у хрисовуљи Јована VIII.

³²⁴⁾ Уп. изд. Е. В. Κουγέας, *Ἑλληνικά* 1 (1928) 373—75.

Андроник Гемист има да влада и управља својим поседом самостално, независно од власти кефалије Касторија (*καὶ ἀρχὴ οὗτος αὐτοῦ καὶ κεφαλαιτικῆν ἰδίαν τε καὶ χωρὶς ἀπὸ τοῦ Καστορίου κεφαλαιτικίου*). Другим речима, он има на своје поседу потпуну власт као и његов старији брат, па се на њега примењује иста формула „владати и управљати“. Изрази претходних докумената чак су појачани додавањем уз глагол *κεφαλαιτικῆν* још изразитијег глагола *ἀρχεῖν*. Као и његовом старијем брату, и Андронику Гемисту препуштено је убирање флоријатика, што изгледа мало чудновато, јер из претходних докумената знамо да је из имунитета села Врисис био изузет не флоријатикон, него данак за Хексамилион, који се овде уопште не спомиње. Ма како да је било, оба се брата сада користе на својим поседима потпуним и неограниченим имунитетом. Обојица имају право да убирају у своју корист све постојеће царске дажбине у дотичној области. Штавише, ако у тој области буде уведена нека нова дажбина, они имају право да убирају и ту дажбину, један у Фанарију, други у селу Врисис, користећи се њоме као и свим осталим дажбинама.

Сва права дата Гемистовим синовима на основу аргировуље деспота Теодора цар Константин XI потврђује својом хрисовуљом и истиче при томе да они, добијајући све поменуте дажбине *εἰς προσδία καὶ οἰκονομίας αὐτῶν*, морају да врше и одређену службу (*τὴν ἀνήκουσαν πρὸς τούτων δουλείαν*, а два реда даље: *καὶ ἐκδουλεύωσιν*). А ако се покажу достојни, добиће, како каже цар, и веће приходе *ἐντός τῆς ποσότητος τῶν προσοδίων αὐτῶν*. Треба обратити нарочиту пажњу на изразе *οἰκονομία* и *ποσότητος*, карактеристичне за пронију и пронијарску ренту.

Поседи које синови Гемиста Плитона добијају по наследству остају у њиховом роду, али се могу предавати само мушкарцима, по мушкој линији, и то само старијем сину, тако да увек један буде власник Фанарија а други села Врисис. Тако то има да се наставља доклегод у Гемистовом роду буде било мушких потомака по мушкој линији. Ако се деси да у једној грани не буде мушких потомака, а у другој их буде више, тада ће из те гране један примити Фанариј а други Врисис. Исто тако може да буде замењен другим лицем старији претставник рода ако се покаже „потпуно недостојан таквог поседа.“³²⁵⁾

На тај начин утврђује се строги ред мајората, који се, као што смо видели, наговештавао већ у првој хрисовуљи деспота Теодора за село Врисис. Утврђивање таквог реда било је условљено, разуме се, тежњом да се осигура правилно вршење службе којом су оба поседа била оптерећена. Додељујући Георгију Гемисту и његовим потомцима најшира права и изванредне при-

³²⁵⁾ Све наведене одредбе хрисовуље Константина XI и аргировуље деспота Теодора поновљене су још једанпут у аргировуљи деспота Димитрија од јула 1450 г. (М. М. III, 225—227). Браћа Димитрије и Андроник Гемисти поднели су деспоту Димитрију оба документа с молбом да их потврди. Дајући им ову потврду, деспот Димитрије скоро дословно понавља текст хрисовуље Константина XI.

вилегиије, врховна власт ипак им не даје право да слободно располажу додељеним поседима по свом нахођењу, већ најтачније одређује правила наслеђивања и тиме потпуно искључује како могућност отуђивања додељенихседа у корист трећих лица, тако и њихово распарчавање или предају у наследство лицу неспособном да врши службу. Иако је постала наследна и стекла најшира права и привилегије, пронија се није претворила у баштинску својину, — услед обавезе службе којом је она и даље оптерећена.

До последњих дана опстанка Византиског царства пронија остаје посед нарочите врсте, условљен обавезом вршења одређене службе.

11. Пронија у средњовековној Српској држави

Значај проније се не ограничава на улогу коју је она одиграла у византиској историји. Из Византије систем проније је прешао у словенске земље Балканског Полуострва, јер је овај систем одговарао условима и потребама феудалног поретка у тим земљама.

Систем проније је ухватио чврстог корена у држави Немањина, знатно се проширио како у Македонији тако и у самој Србији, па је постојао до последњег дана српске државне независности. Велико проширење и значај добила је пронија и у Зети, где се, као што ћемо видети, одржала и под млетачком влашћу.

Једва се може посумњати у то да је пронија била и у Бугарској, где су постојали сви услови за развитак пронијарског система. Ако се сетимо да су још пре постанка Другог бугарског царства вође бугарског устанка Петар и Асен тражили да добију пронију од византиске владе, онда је тешко претпоставити да у држави која је произашла из њиховог устанка пронија уопште није дошла до изражаја. Чињеница да немамо података о пронији у Другом бугарском царству, које се у XIII веку проширило на велике делове византиске територије, несумњиво се објашњава само том случајном околношћу да су средњовековни бугарски документи очувани у веома малом броју.

Први податак о пронији сачуван у српским документима пада у 1299/1300 г. и налази се у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа Горга код Скопља.³²⁶⁾ Желећи да обнови овај манастир, Милутин му дарује читав низседа и додељује широке привилегије. Између осталог краљ потврђује право манастира на село Речице, које је манастиру св. Ђорђа поклонило још цар Роман (вероватно Роман IV Диоген) и за које је манастир имао повеље Алексија и Манојла Комнина, бугарског цара Асена II и других „светих и правоверних царева и краљева“. У овом селу налазила се парцела („место“) неког Драготе. Милутин поклања манастиру и ту парцелу. При томе он објашњава зашто

³²⁶⁾ Ново издање: Грујић, Три хиландарске повеље 5—24.

је сматрао да има право да преда Драготину земљу манастиру: испоставило се да ова земља није претстављала Драготину баштинску својину, већ је била царска пронија (оверће се царска пронија, а не ваштина Драготина).³²⁷⁾

Као што се види, Драгота је добио ту земљу у пронију још од византиске царске владе. Запосевши област Скопља, која се дотле налазила под византиском влашћу, Милутин је наишао овде на византиске проније, којима он, нови носилац врховне власти у тој области, располаже исто онако како су њима располагали и византиски цареви.

Према томе, занимљиви податак о Драготиној пронији указује и на то којим је путем византиски систем проније продирао у Немањинску државу. На освојеним бившим византиским територијама, нарочито на територији Македоније, српска влада наилази на поседе пронијара и, не мењајући постојећи поредак, прима и легализује затечени систем византиског земљопоседа. Поред многих других византиских установа, овај систем се затим проширује и на српске области, одговарајући потребама феудалне српске државе.

Чињеница да први податак који нам показује како је тај процес текао спада у доба Милутиново, несумњиво је карактеристична, јер је српско продирање у бивше византиске земље управо у ово време узело нарочито јаког маха. Но, као што је познато, српска експанзија на рачун Византије почела је много раније и привремено постигла велике успехе већ за време самог Немање, док је у Византији систем проније, као што смо видели, у то време већ био добио знатно проширење. Стога је могуће да је систем проније продро у Српску државу, као што је то претпостављао већ Стојан Новаковић, много раније него што је то забележено у сачуваним документима.³²⁸⁾

³²⁷⁾ Грујић, Три хиландарске повеље 15 (XXXIII).

³²⁸⁾ Новаковић, Српска војска 74 сл. Тарановски, Српско право I, 34 сл. прихвата и прецизира Новаковићеву претпоставку. Међутим, никако се не може прихватити мишљење В. Ђоровића да је пронија постојала већ крајем XII в. у Босни, како је то Ђоровић покушавао да докаже на основу познатог натписа Бана Кулина, који се данас чува у Сарајевском музеју. Овај натпис, који је објавио у своје време П. Трухелка, Натпис Кулина Бана, Гласник Зем. Музеја 10 (1898) 618, каже да је Бан Кулин саградио цркву и да „наде на ноу гром“... В. Ђоровић, Бан Кулин, Годишница Н. Чупића 34 (1921) 33 хтео би да уместо „гром“ чита прои(е) или прои(иаре) и закључује из таквог читања да је Бан Кулин подигнутој цркви тобоже дао проније; у таквом случају требало би и „наде“ заменити са „даде“, ма да се ни сам Ђоровић није решио да унесе и ову промену у текст натписа који је поново објавио, већ је задржао читање „наде на ноу прои(е)“. Но и поред тога, што се овако тумачење не може довести у склад са контекстом и што и „даде на ноу прои(е)“ звучи врло чудновато, док читање „наде (у смислу наиде) на ноу гром“ не изазива нарочите тешкоће, натпис несумњиво даје ово последње читање, како се лако може уверити свако ко би се упознао са овим спомеником у Сарајевском музеју. Уп. и напомене Ј. Вуковића, Један стари босански надгробни споменик и натпис, Гласник Зем. музеја у Сарајеву, Н. С. 2 (1947) и 27 сл. Дакле, с пронијом овај натпис нема никакве везе. Међутим, полазећи од претпоставке да је пронија постојала у Босни, В. Ђоровић, Хисторија Босне I (1940) 193 доводи у везу

У сваком случају, у оном стадију у коме наилазимо на систем проније у српским документима, тај систем није више претстављао за српску власт ништа ново. Милутин схвата систем проније у суштини исто онако како су га схватили сами византиски владари. Српски краљ прави јасну разлику између баштине и проније. Он располаже Драготином земљом по свом нахођењу и предаје је цркви управо зато што та земља није била Драготина баштина, већ пронија. За разлику од баштине, пронија је условна државина и не претставља пронијарову својину. Право својине и слободног располагања пронијом задржава државна власт. Исто тако, као што знамо, право својине на проније припадало је држави и у Византији. Исто тако ни у Византији проније се нису мешале с баштинама, па је врховна власт слободно располагала пронијама и у извесним случајевима поклањала пронијарске поседе манастирима, чак и онда, кад је наслеђивање пронија постало уобичајена појава.

Принцип наслеђивања пронија прихвата и српска власт, и то у пуној и неограниченој мери. Драгота, о чијој земљи говори Милутинова повеља из 1299/1300 г., у то време изгледа није више био жив, па је његову пронију држао његов зет Манота. Да не би изгубио пронију свог таста, коју је краљ предао манастиру, Манота је сам ступио у службу цркве св. Ђорђа. Као што каже Милутинова повеља, Манота се, видећи да је „отступила од њега тастова прикија“, предао цркви, обавезавши се да јој врши војну службу, те је под овим условом задржао своју „тастнину“.

Према томе, Манота је ступио у службу цркве као пронијар и Милутинова повеља нарочито истиче да је он дужан да у корист цркве врши управо војну службу: „**Да работа цркви оу воиничьски законь**“. Напротив, од работа које се траже од зависних људи селачког сталежа Манота се изрично ослобађа карактеристичном одредбом повеље „да му се коњ не товари и товара да не води“. Повеља предвиђа да ће исто тако и под истим условима служити цркви св. Ђорђа и Манотини питомци, при чему се истиче да ће Манота и његова деца и унуци у случају да „отступе“ од цркве изгубити Драготин посед, који ће припасти цркви. „**Акоже га и оврѣте краљевство ми оу старихъ хрисовоуѣхъ, царьскъ пронию а не Драготиноу вациноу**“, истиче још једанпут краљ Милутин.

Као што видимо, повеља краља Милутина, која садржи први познати податак о пронији под српском влашћу, даје низ интересантних и важних података. У потпуној сагласности са визан-

са пронијом и писмо бана Матије Нинослава, који се 1233 г. жалио папи на своје феудалце, који су од његових претходника добили извесна села и области и који се нису потчинили његовом захтеву о повратку тих даривања, кад је он, пошто је прешао у католичку веру, почео да прогања „јеретике“. Процес је јасан, вели Ђоровић, бан је хтео да одузме проније извесним лицима, која нису хтели да изврше његове жеље и наредбе“. Међутим, уствари нема разлога да се сматра да су ти поседи били дати босанским феудалцима управо у пронију и бан Нинослав нигде то и не каже. Као што ћемо видети, систем проније у Босни уопште није постојао.

тиским системом, веома јасно и прецизно прави се начелна разлика између проније с једне и баштине с друге стране. Исто тако јасно, јасније чак него у ма ком византиском документу, истиче се да је пронијарова служба војна служба. Још више се учврстио под српском влашћу обичај наслеђивања пронија.

У Византији је наслеђивање пронија, као што смо видели, било од краја XIII века врло честа појава, али се право предаје проније наследницима давало само појединачно, као нарочита привилегија, на коју се пронијару према његовој претходној молби издавала специјална царска повеља, и то повеља најсвечаније врсте — хрисовуља или хрисовуљни сигилиј. Међутим, у Милутиновој повељи прелаз Драготине проније у власништво његовог зета Маноте сматра се као нешто што се само по себи разуме: Драгодина пронија се просто посматра као Манотина „тастнина“, па чак и као његова „прикија“ — мираз који је Манота добио преко своје жене, Драготине кћери. Међутим, и поред таквог неограниченог права наслеђивања, пронија у Србији, као и у Византији, не сматра се својином пронијара и не само да се не идентификује са баштином, него јој се и изрично супротставља.

На тај начин, византиски систем проније сачувао је на словенском тлу своје основне и најкарактеристичније црте, као посед нарочитог типа који је условљен војном службом и који се налази под контролом државе. Под српском влашћу ове црте су се даље и доследно развијале. Међутим, има у Милутиновој повељи једна потпуно нова црта, непозната Византији. У Византији није било црквених пронијара. Византиски пронијари су служили искључиво држави. Међутим, пошто је његова пронија прешла у власништво цркве, Манота и сам прелази у службу манастира и постаје манастирски пронијар. Као такав, он је очигледно био дужан да чува и брани велике манастирске поседе од евентуалних напада. Ово не треба да нас чуди: у тадашњим условима потреба такве заштите несумњиво је постојала — средњевековни манастири нису узалуд подизали тврђаве и зидали специјалне куле, које су у Византији, а затим и у јужнословенским земљама познате под називом „пирг“ (πύργος).

Неколико година доцније, Милутин је поклонιο хиландарском пиргу Хрусији у истој области Скопља више цркава и поседа, међу којима и село Бањане које је било у пронији. Повеља Милутина о овим даровима није сачувана, али његове дарове хиландарском пиргу потврђује повеља Стефана Дечанског,^{328 а)} као и сачувана у српском преводу хрисовуља цара Андроника II од маја 1308 г., која, набрајајући поседе поклоњене хиландарском пиргу, бележи на првом месту: „село Бањане пронија, сь свѣтми правинами њего“.^{328 б)} Грчки оригинал хрисовуље

^{328 а)} Л. Стојановић, Споменик III, 13—15. Новаковић, Зак. споменици 476—78. Actes de Chilandar II, 415—16.

^{328 б)} Грујић, Три хиландарске повеље 24. О овој повељи: Грујић, Гусари на Светој Гори и Хиландарски пирг Хрусија, Гласник Скопског Научног Друштва 14 (1935), 4 сл. Ђоровић, Даровање св. Никите Бањског Хиландару, ib. 19 (1938) 53 сл.

Андроника II такође није сачуван, али постоји хрисовуља његовог сина и савладара Михаила IX, који према обичајима византиске царске канцеларије тога времена потврђује очеву хрисовуљу сопственом хрисовуљом. У овом документу место које нас интересује гласи: *ἔτι δὲ καὶ χωρίον προνοιαστικὸν καλούμενον Μπάνιαν μετὰ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ.*^{828 в)} Из ових кратких навода српског превода хрисовуље Андроника II и грчког оригинала хрисовуље Михаила IX не види се да ли је село Бањане прешло у власништво Хиландара као пронија, заједно са својим пронијаром, онако како смо то видели у случају Маноте и проније његовог таста Драготе, или је то била само једна од оних бивших пронија које су често поклањали манастирима како византиски тако и српски владари (в. доле стр. 137 сл.).

Манота је несумњиво био ситан пронијар и његов посед, који се зове „место“ (тј. парцела, уп. грчки τόπος) и који је чинио само један део села, очигледно није био велик. Ипак је он као пронијар припадао властeosком сталежу и вршио је за манастир само војну и то коњаничку службу, која је одговарала његовом сталешком положају; он није имао обавезе које су се наметале манастирским људима сељачког сталежа, а ни његов коњ није смео да се употребљава за превозне работе које се у византиским (а доцније и у српским) документима обухватају појмом „ангарије“, а у Милутиновој повељи карактеришу речима: „да му се коњ не товари“.

Поред важних података о Драготиној пронији треба обратити пажњу и на неке даље наводе у истој повељи краља Милутина из 1299/1300 г., који претстављају извештан интерес за питање проније. Тако непосредно после приказа о Драготиној пронији краљ Милутин каже да је дао манастиру св. Ђорђа „и Калогорџина зъ дѣтню и съ вощинномъ ихъ... да работаютъ Светомоу Георгию оу воиничьскы законъ, а да имъ се коњ не товари ни товара да воде“.⁸²⁹⁾ Изгледа да се земља Калођорђа налазила у истом селу Речице, јер се прво потврђују права манастира св. Ђорђа на Речице у општој форми (§ 32); затим му се предаје Драготина земља (§ 33) и Калођорђева земља (§ 34), а иза тога Милутин истиче (§ 35) да он „създини... село Рѣчице съ всѣми стасми, да га дрѣжи Свети Георгию безъ изма“ и при томе наређује: „а отъселѣ и до вѣка да не оуѣзѣ инъ пронигаръ оу Рѣчице“. Истовремено се забрањује, објављује неважећим и кажњивим свако отуђивање њива и винограда у Речицама, као

^{828 в)} Actes de Chilandar № 51, 12. Крај, а према томе и датум ове повеље је изгубљен; међутим, пошто ова повеља претставља потврду хрисовуље Андроника II од маја 1308 г., она спада у исто то време, те је напомена издавача „vers 1320“ погрешна, као што је истакао већ Ђоровић, н. д. 53. У горе споменутој повељи Дечанског не каже се да је село Бањане било пронија, већ само: „село Банјане съ всѣми мегъми“ (Новаковић, Зак. споменици 477).

⁸²⁹⁾ Грујић, Три хиландарске повеље 15—16 (XXXIV).

и у црквеним селима Водну и Нерезима, „**пониже цркви пронија истъ, а не ничиѣ вѣщина**“.⁸⁸⁰⁾

Ове наредбе несумњиво су у вези с претходним параграфима, и то не само с § 33, него и с § 34. Истина Калођорђе очигледно није био пронијар, јер се његова земља изрично назива баштином, али по свом социјалном положају он потпуно личи на Маноту, као што то показује и идентичност њихових обавеза према манастиру: Калођорђе се такође обавезује да служи манастиру „у војнички закон“, али се у исто време ослобађа сваких работа. После прелажења у власништво манастира и његова земља се сигурно сматрала „црквеном пронијом“, као и Манотина земља. За разлику од Маноте, који је ступио у службу манастира формално добровољно, иако натеран на то предајом свог поседа манастиру, Калођорђе је био просто додељен манастиру заједно са својом земљом и у томе се можда испољава извесна његова социјална деградација.

На први поглед изгледа чудновато да је краљ Милутин, који је специјално образлагао предају Драготине земље тиме што она није била баштина већ пронија, одмах иза тога без даљег предао манастиру и Калођорђеву баштину заједно с њеним власницима. Међутим, у српским документима наилази се на случајеве предаје манастирима не само сељака и сељачких земљишта, него и претставника ситног племства — војника и властеличића. Случај Калођорђа у Речицама сасвим је аналоган случају његовог имењака, Ђорђа или Калођорђа у Глусима, кога је исти краљ Милутин поклонио хиландарском пиргу Хрусији. У горе поменутој хрисовуљи Андроника II, којом се потврђују Милутинова даривања хиландарском пиргу, истиче се између осталог да се пиргу поклања и „**село Глоуси сѣ млини и сѣ прочими правинами љуго; и воиницѣ кон љз тоу нарекомн Гешоргиѣ Рѣпану**“.⁸⁸¹⁾ На сличан начин доцније је Душан поклонио манастиру св. Арханђела код Призрена „**властеличичкиѣ царства ми Новака Пецију сѣ дворми и сѣ виноградми, и сѣ нивами, и сѣ млини**“.^{881а)} У науци се већ истицало, и то са пуно разлога, сродство између сталежа властеличића и војника.⁸⁸²⁾ Треба такође нагласити и сродство ових сталежа са ситним пронијарима Манотине врсте. После своје предаје манастиру Калођорђе се несумњиво придружио сталежу војника-пронијара, заузевши у служби манастира исти положај као и пронијар Манота.

Још више но Калођорђе личи на Маноту Хранча, о коме такође говори Милутинова повеља из 1299/1300 г. И он се предао

⁸⁸⁰⁾ Исто, 16 (XXXV).

⁸⁸¹⁾ Исто, 25. У повељи Дечанског којом се потврђују Милутинова даривања: „и Глоусы а оу Глоусѣхъ Калогорги Рѣпану“ (Новаковић, Зак. споменици 477). У грчкој хрисовуљи Михаила IX, чији крај није сачуван, нема податка о Глусима и њиховом војнику.

^{881а)} Новаковић, Зак. споменици 685.

⁸⁸²⁾ Тарановски, Српско право I, 15 сл. Уп. и Јиречек, Историја III 73.

манастиру св. Ђорђа формално добровољно. Исто онако као и Манота, Хранча „по тѣстниѣмъ облюби цркви“ и постао је „црквени воѣникъ“. Он је такође био ослобођен работа и ово је изражено у истој формули: „и да имъ се кони не товаре и товара да не воде“. ³³³⁾ Већ је Тарановски, који је дао једну одличну ма да и непотпуно анализу података српских докумената о проѣнији, упоредио Манотин и Хранчин прелаз у манастирску службу и тачно је истакао сличност таквог добровољног потчињења са западноевропском комендацијом. ³³⁴⁾

Сталеж војника повезује се са властеоским сталежом и заједно са њим супротставља сталежу „убогих људи“ већ у повељи Стефана Првовенчаног о оснивању манастира Жиче из 1220 г. Код одређивања казне због нарушавања извесних црквених проѣнија за властелу и војнике утврђују се једне, а за убоге људе друге норме, ³³⁵⁾ а у једном случају прописује се да се на име казне узима од властеле по 6 коња, од „инѣхъ воѣникъ“ по два коња, а од убогих људи по два вола. ³³⁶⁾ На тај начин овде се испољава знатна диференцијација у средини самог војничког сталежа: делимично се он уједињује с вишим властеоским сталежом, а делимично претставља посебан сталеж ситних војника. Овом сталежу припадали су очигледно и Хранча и Грк Калођорђе и сам проѣнар Манота.

Проѣнари, међу којима и у Византији и у јужнословенским земљама наилазимо на људе веома различитог имовног стања, по својој природи припадају војном сталежу: према свом имовном стању они припадају нижем или вишем сталежу феудалаца и према томе се у Србији уједињују сталешки било с властеличима, било са властелом, који су у феудалној држави сасвим природно у првом реду такође вршили војну службу. Видели смо да су се у Византији власници проѣна по правилу звали војницима — стратиотима, док се назив проѣнар употребљавао само ретко и пре свега незванично. У словенским земљама назив проѣнар се потпуно одомаћило, али и подаци српских докумената о војницима претстављају за нас изванредан интерес: горе наведени подаци Милутинове повеље показали су нам сродство војника са ситним проѣнарима, док су нам подаци повеље Првовенчаног предочили сталешку структуру која је створила погодно тле за развитак система проѣне. Проѣна у Србији, као и у Византији, претставља пре свега нарочиту врсту условног земљопоседа који намеће власнику обавезу војне службе у корист државе, а који се налази на располагању државе и чини њену својину. Не разликујући се у сталешком погледу ни по чему од осталих претставника

³³³⁾ Грујић, Три хиландарске повеље 21 (LXIX).

³³⁴⁾ Тарановски, Српско право I, 33 сл., 39.

³³⁵⁾ Новаковић, Зак. споменици 574—75; Соловјев, Одабр. споменици 22—23, § 27 и 28.

³³⁶⁾ Новаковић, Зак. споменици 573; Соловјев, Одабр. споменици 21, § 18.

земљопоседничког племства, било властеле или властеличића, српски пронијар се начелно разликује од земљопоседника-баштиника тиме што његова пронија, за разлику од баштине, не претставља безусловну својину, већ само условну државину, макар и наследну.

Таква начелна разлика између проније и баштине врло јасно се истиче и у Душановом Законику. Позната одредба Душановог Законика гласи: „Пронию да нѣсть вољнь никто продати ни коупити кто не има ващиноу. Отъ пронигарске землиц да нѣсть вољнь никто подложити подѣ цркъвовѣ; ако ли подложи, да нѣсть тврѣдо“.³³⁷⁾

Незграпна стилизација прве реченице задала је научницима много тешкоћа. Међутим, очигледно је да ова одредба није имала у виду да забрани продају проније ономе који није имао, поред проније, и баштину,³³⁸⁾ а да је дозволи ономе који је баштину имао и тиме да му да право слободног располагања не само баштином него и пронијом. Очеvidно законодавац забрањује уопште продају и куповину проније, образлажући своју забрану — нејасно по форми, али јасно у суштини — тиме што пронија није баштина и подвлачећи да власник нема права да продаје своју земљу уколико та земља не претставља његову баштину већ само пронију.³³⁹⁾ Даље из истих разлога забрањује се и даривање пронијарских поседа цркви и таква даривања објављују се као неважећа.

Међутим, забрањујући одлучно отуђивање пронија у корист трећих лица, Душанов Законик ниједном речју не устаје против њиховог наслеђивања. Исто онако, као што смо видели, ни византиски пронијари нису имали права да своје проније продају или да их прилажу цркви и нису стицали ово право ни онда кад су се проније претварале у наследно власништво.

Питање о наслеђивању проније у Србији није нашло у науци правилно решење, јер су историчари, покушавајући да га реше, полазили од византиских услова, а ови услови нису им били довољно познати. Стојан Новаковић је у својој специјалној расправи о пронији, после извесних колебања, дошао до углавном правилног закључка да су се проније у Србији фактички наслеђивале;³⁴⁰⁾ међутим, у доцнијем истраживању он је дефинисао про-

³³⁷⁾ Новаковић, Законик § 59.

³³⁸⁾ Такво је тумачење Јиречека, Историја III, 67. А тако преводи и Н. Радочић, Душанов Законик, Нови Сад 1950, стр. 47.

³³⁹⁾ Такво тумачење ове одредбе даје углавном и Тарановски, Српско право I, 35. Слично тумачење дао је, уосталом, и Мајков, Пронија 230, што нису запазили доцнији истраживачи. Истом схватању нагињао је првобитно и Новаковић, Пронијари 23, али доцније, у коментару свом издању Законика (стр. 182), дао је, као што тачно каже Тарановски, једно врло нејасно тумачење. Међутим, схвативши у основи тачно одредбу Законика, Тарановски уноси затим извесну забуну кад поставља питање од кога је могао пронијар да купи своју властиту пронију, и кад одговара на то: од државе. Продаја проније забрањује се пронијару који је држи, а куповина ономе који би желео да је од пронијара купи. Другим речима, законодавац има у виду обе стране које учествују у незаконитој купопродаји и оба акта такве купопродаје.

³⁴⁰⁾ Новаковић, Пронијари 58.

нију као лично, ненаследно војничко добро.³⁴¹⁾ Одбацујући ову дефиницију, Јиречек је, напротив, тврдио да су се проније наслеђивале „све до шестог степена сродства“.³⁴²⁾ Ову грешку Јиречека, која очигледно почива на мешању пронија и стратиотских имања, исправио је Тарановски, али се и Тарановски трудио да докаже да пронија у Србији није била наследна, побијајући податке извора компликованим јуристичким конструкцијама. Нису га поколебали ни јасни подаци Милутинове повеље из 1299/1300 г., јер према његовом мишљењу, „ако се баш у датом случају подвлачи, да пронија није баштина, тиме се без сумње истиче, да није пронија наследна“.³⁴³⁾ Међутим, видели смо да се ни у Византији пронија која се претварала у наследно власништво нимало није изједначавала с баштином и да пронијар, који је добијао право да преда свој посед наследницима, нимало није имао права потпуног и слободног располагања својим поседом, које је право имао баштиник. Као што смо већ нагласили, обичај наслеђивања проније у Србији се учврстио још више него у самој Византији, али се упркос томе пронија и овде, као и у Византији, начелно разликује од баштине и нарочито јој се супротставља као землопосед посебне врсте. Заиста, као што се види из Милутинове повеље од 1299/1300 г., Милутин нарочито инсистира на основној разлици између проније и баштине, слободно располаже Драготином земљом као пронијом и предаје је манастиру св. Ђорђа, али, упркос Тарановском, ни једном речју не устаје против чињенице прелаза Драготине проније у власништво његовог зета Маноте, већ напротив, прима такав прелаз као нешто сасвим природно, сматра Драготину пронију просто „прикијом“ — мирозом Манотиним, па чак и предвиђа да ће она прећи у власништво Манотине деце и унука, уколико они буду вршили на основу те проније војну службу. Према томе, јасно је да је обичај наслеђивања пронија, као што смо већ нагласили приликом анализе Милутинове повеље, био не само прихваћен од стране српске власти, него да је у време откада можемо да пратимо развитак система проније у српским документима претстављао опште правило. Нећемо наићи ни у даљим српским документима ни на један податак који би ограничавао право наслеђивања пронијарских поседа, већ ћемо напротив наићи на читав низ података који то право потврђују. Не ограничава га ни Душанов Законик, иако он, као и остали српски и византиски споменици, прави јасну разлику између проније и баштине, категорички забрањује отуђивање пронија у корист трећих лица и тиме ограничава пронијарово право располагања својим поседом.

Међутим, пронија, која се начелно разликује од баштине као нарочита врста условног земљопоседа, по својој економској структури не разликује се битно од баштине, претстављајући

³⁴¹⁾ Новаковић, „Баштина и бољар“ у југословенској терминологији Средњег века, Глас 92 (1913), 229.

³⁴²⁾ Јиречек, Историја III, 64, прим. 4.

³⁴³⁾ Тарановски, Српско право I, 36.

типично феудални земљопосед, заснован на експлоатацији зависног сељака. Карактеристично је да Душанов Законик, који — под насловом „*Меропхомъ законъ по всѣмъ земли*“ — утврђује опште нормe дужности и обавеза зависних сељака-меропаха према њиховом господару, говори управо о работама и дажбинама сељака у корист пронијара: „*оу недељи да работая два дѣни пронигароу и да моу дане оу годици перпероу царскоу*“. Реч „пронијар“ замењује овде општи појам господара. Ово несумњиво доказује да је систем проније стекао у Српској држави у време Душаново знатно проширење, и уједно показује да су односи на феудалном поседу, и пронијарском и баштинском, били углавном исти. Поред своје обавезе да ради за пронијара у току читаве године два дана недељно, меропх је, према Душановом законуку, дужан да сваке године један дан врши работе приликом косидбе и један дан приликом бербе или, у случају да његов гооподар нема винограда, да врши неку другу работу и да покупи и среди све што је урадио. Преко ове утврђене нормe Душанов Законик забрањује да се ма шта тражи од сељака.³⁴⁴⁾ Исти систем работа видимо и у савременим манастирским повељама. Међутим, обавеза плаћања „царске перпере“ овде се не спомиње, док су допунске работе на манастирским баштинама нешто веће. Тако, на пример, Душанова хрисовуља Хиландарском манастиру, ослобађајући хиландарске сељаке њихових дужности према држави, намеће им обавезу да раде два дана недељно за манастир, а поврх тога и два дана код јесењег и пролећњег орања, један дан код косидбе и један код бербе, уз исту обавезу сакупљања и сређивања свега што је урађено.³⁴⁵⁾

Као у Византији, и у Србији систем проније се природно заснива на раду зависног сељаштва. Принцип везивања сељака за родну груду претставља карактеристичну црту Душановог законодавства, изражену у његовом Законику с највећом јасноћом, па чак и са извесним патосом. У § 140 Законика каже се: „*никто ничиуџга чловека да не прими*“, и додаје се ради објашњења и појачања: „*ни царство ми ни госпожда царица ни црква ни властелини ни прочи кто люво чловека да не прими ничиуџга чловека безъ книги царске*“. Ко наруши ову свечану забрану, кажњава се као најтежи злочинац — као „неверник“, а то значи да се његово имање конфискује.³⁴⁶⁾

Као у Византији, и у Србији пронијар, па и сваки феудалац-земљопоседник има право на известан и то знатан део рада својих

³⁴⁴⁾ Новаковић, Законик § 68. Уп. и § 139.

³⁴⁵⁾ Новаковић, Зак. споменици 31.

³⁴⁶⁾ Интересантно је да се одредбе које се тичу пријема побеглих сељака поштравају. На разлику која у овом погледу постоји између редакције Законика из 1349 и 1354 г. указао је већ Новаковић, Законик 230: према § 115, онај који је примио туђег кмета морао је само да га врати његовом господару, док се према § 140 онај који је примио туђег сељака кажњава, као што смо видели, конфискацијом имања.

сељака, који претставља његову феудалну ренту. У добијању те ренте управо се и састоји за њега главни смисао поседовања про- није. Међутим, и поред основне сличности самог система, засно- ваног на општим законима феудалне економике, лако је приметити да се рента коју уживају српски феудалци, па и српски пронијари, по свом карактеру јако разликује од ренте коју су добијали ви- зантиски феудалци, па и византиски пронијари. Одражавајући различите услове и различите стадије развитка феудалне еконо- мике, рента српског пронијара претстављала је пре свега радну ренту, док је рента византског пронијара, као што смо видели, претстављала јасан пример новчане ренте. Док су на српским земљопоседима сељаци по правилу радили у току целе године два дана недељно за свог господара, а поврх тога су вршили и одређене специјалне работе, дотле су византиски сељаци обично радили за свог господара само једанпут месечно, а понекад нису радили уопште, замењујући работе новчаним плаћањем. У српским манастирским повељама наилазимо на читав систем натуралних дажбина, које су у Византији чак и на манастирским баштинама играле сасвим споредну улогу. За пронијарске сељаке Душанов Законик замењује натуралне дажбине новчаним плаћањем, које се дефинише као уплата „царске перпере“.³⁴⁷⁾ Такав упрошћен систем објашњава се наравно тиме што су у српским условима новчана плаћања играла другоразредну улогу, док су основни значај имале работе, на које је законодавац и обратио главну пажњу. Напротив, у Византији, са њеном развијеном новчаном привредом, главну улогу су играла управо новчана плаћања, чинећи основу феудалне ренте и потискујући и работе и натуралне дажбине се- љака, па су стога новчане дажбине у византиским документима мно- гобројне и разноврсне, а њихове размере јако диференциране.³⁴⁸⁾

Међутим, чињеница да је феудална рента пронијара у Визан- тији и у Србији била различита по свом саставу, као што је различита била и рента византиских и српских баштиника, не искључује наравно битну истоветност саме природе пронијарског поседа на византском и словенском тлу. Пошто се ни у Визан- тији ни у Србији пронија не сматра као пронијарова својина, већ као својина државе, врховна власт слободно располаже пронијама и често их поклања манастирима, као што им поклања и државна земљишта. Како у византиским, тако и у српским манастирским повељама наилазимо на податке који говоре о томе да су извесне земље поклоњене цркви раније припадале пронијарима.

Тако краљ Стефан Дечански повељом из 1326 г. поклања Призренској епископији село Хочу код Луке, „што су држали пронијари“; при томе се епископији поклањају и „људи села тога“ и све земље, њиве и виногради, који том селу припадају.³⁴⁹⁾ Даље

³⁴⁷⁾ Могућност замене натуралних дажбина новчаним плаћањем предвиђа у општој форми и § 198 Душановог Законика, који, истина, постоји само у доцнијим рукописима.

³⁴⁸⁾ Уп. Острогорски и, Писцовые книги 295 сл.

³⁴⁹⁾ Новаковић, Зак. споменици 638, II.

Стефан Дечански потврђује права Призренске епископије на стас у Ђурђевиштима, коју јој је поклонио краљ Милутин, и то опет заједно са сељацима, „*да соу црѣковны и да работаю црѣкви што нимъ ю законъ, а отъ всѣхъ ракоть пронијарскихыхъ да соу свободни како соу и отъ испрѣва били*“ (тј. очигледно од момента даривања), а уједно се поклањају епископији и права на цркву Богородице у Доњем Пологу са три стаси, „*да юсть свободно отъ всѣхъ ракоть краљевства ми и поданькь, како ю и отъ испрѣва было*“.³⁵⁰⁾ По свему изгледа да се стас у Ђурђевиштима пре њеног даривања Призренској епископији налазила у власништву пронијара и да су сељаци овде вршили работе у корист пронијара, док су црква Богородице и њене три стаси давале дажбине држави. После прелаза у власништво Призренске епископије ови поседи и сељаци природно се ослобађају својих ранијих дужности у корист новог господара; према свом ранијем стању једни се ослобађају пронијарских, а други краљевских дажбина.

Исто тако цар Стефан Душан 1346 г. поклања Бањском манастиру, између осталих земаља село Кичику са свим његовим поседима „*како су га држали пре тога пронијари*“, као и село Улотино, опет „*како су га пронијари држали*“.³⁵¹⁾

Нарочиту пажњу треба обратити на повељу којом је Душан, по свој прилици 1336 г., потврдио Хиландарском манастиру даривања чувеног протосеваста Хреље у Штипу и његовој околини.³⁵²⁾ Између осталог ова повеља спомиње село Секирник

³⁵⁰⁾ Новаковић, Зак. споменици, 640, X и XI.

³⁵¹⁾ Новаковић, Зак. споменици 631, I и IV.

³⁵²⁾ Новаковић, Зак. споменици 399—401. У датуму ове повеље (6844 г. индикт XI, 6 маја) индикт не одговара години. Првобитно је Новаковић, Пронијари 36, полазећи од године, ставио ову повељу у 1336 г., сматрајући је Душановом хрисовуљом (Стојановић, Споменик III, 25 објавио је ову повељу под 1332 г. не образлажући тај датум, који не одговара ни години ни индикту). Доцније је пак Новаковић променио мишљење и у свом издању повеља, полазећи од индикта, ставио је овај документ у 1328 г. и према томе приписао га је Дечанском, позивајући се на то да се поседи Хиландарског манастира, а међу њима и Хрељина даривања потврђују Душановом хрисовуљом, која, према његовом мишљењу, спада у почетак Душанове владе (Новаковић, Зак. споменици 402, где је ова хрисовуља објављена са ознаком „око 1332“). Међутим, ни из чега се не види да је ова хрисовуља издата баш у почетку Душанове владе, и ово своје гледиште Новаковић није образложио ма каквим аргументима. Изгледа да је ова хрисовуља издата четрдесетих година XIV века, и то најраније 1343 г., јер се у рукопису који је Флорински користио према фотографијама Севасијанова, датум сачувао и Флорински, Афонские акты 29, предлаже да се прими 6851 или 6852 г., тј. 1343 или 1344 г., примећујући да се последње слово-бројка не може разабрати. Из члана XX ове хрисовуље види се доста јасно да је Хреља подигао цркву Арханђела Михаила у Штипу, коју је доцније поклонио Хиландару, за време истога краља који ту хрисовуљу издаје, тј. за време Душаново. Према томе, цркву арханђела Михаила у Штипу с околним поседима Хреља није поклонио Хиландару за време Дечанског, него тек за време Душаново. С друге стране, немогуће је такође, полазећи од индикта, ставити хрисовуљу која набраја Хрељине дарове у 1343 г., јер је Хиландар добио потврду за те исте и још друге Хрељине дарове и од византиске владе, у време кад се Хреља, прешавши Византинцима, налазио отприлике од 1340 до

„што њестъ дрѣжалъ Ласкаръ Котаницъ“ и суседно селиште Штука „што соу дрѣжали пронијарије грѣчъци Тоутко, Осанъ, Ласкаръ, Сидерофан“. Према томе, међу Хрељиним поседима у области Штипа, доцније поклоњеним Хиландару, било је једно село које су пре њега држала четири византиска пронијара и још једно село које је држао Ласкарис Котаниц, несумњиво такође византиски пронијар, а по свој прилици рођак једног од пронијара из селишта Штука. Другим речима, после заузећа штипске области поседи локалних пронијара били су одузети њиховим грчким власницима и предати једном од учесника победничке српске офанзиве. Нема сумње да се ту не ради о једној изолираној појави. Процес експропријације византиских феудалаца у корист српске властеле, о коме је ова повеља сачувала један случајни податак, није наравно остао ограничен на област Штипа, него је свуда неизбежно пратио процес освајања византиских земаља и био је управо главни циљ тих освајања.³⁵³⁾

Истина, Душанов Законик (§ 39) гарантује земљишне поседе властеле и властеличиња, и то како српских, тако и грчких. Но, ова одредба одражава положај после већ насталих промена. Разуме се да су права оних грчких архоната који су остали под српском влашћу морала бити обезбеђена, јер је без тога било немогуће успостављање иоле нормалног стања и реда. Штавише, правни ред и управни систем који се био формирао под византиском влашћу није уопште претрпео макакве битне промене. Али су се на челу управе појавили нови људи. Више положаје и у државној и у црквеној управи заузели су претставници српске властеле и више хијерархије.

Према томе, главну добит од Душанових освајања, као и од освајања његових претходника, имали су претставници српске властеле, између осталих и српски пронијари, а највећу штету су претрпели претставници византиског племства, нарочито византиски пронијари. Истина, страдала је у извесној мери и виша византиска црквена хијерархија, уколико су у освојеним градовима њене положаје заузели претставници српске хијерархије. Но, упркос томе, византиски манастири, нарочито манастири на Светој Гори, доживели су под српском влашћу изванредан процват и јако су се обогатили, и то пре свега на рачун византиских световних феудалаца.

Говорили смо горе о сталном супарништву између византиских манастира и пронијара и о честим сукобима њихових интереса. У различитим периодима, византиска влада је, као што смо видели, јаче подржавала час једну, час другу страну, трудећи се, међутим, да сачува интересе обеју група; само је тешка невоља натерала византиску владу да се крајем XIV века ослони једно-

1342 г., у византиској служби. В. Actes de Chilandar № 131. Нажалост, у овом занимљивом документу, који назива Хрељу *ὁ μεγας δομειστικος*, није се сачувао ни датум ни царев потпис.

³⁵³⁾ О томе в. моју расправу „Душан и његова властела у борби са Византијом“, која ће се објавити у Зборнику цара Стефана Душана.

страно на пронијаре и да жртвује интересе манастира. За Душана се питање постављало друкчије. Патронат над најчувенијим византским манастирима јако је повећавао његов углед у целом православној свету, те је потпуно разумљиво да се он после проширења своје власти на Свету Гору свима средствима трудио да стекне наклоност и подршку овог најславнијег средишта православља, обасипајући утицајне светогорске манастире богатим даровима и изванредним привилегијама. Напротив, интереси византских пронијара, нарочито ситнијих пронијара, нису могли имати у његовим очима веће значење. Стога није случајно да је Душан, кадгод су се сукобљавали интереси византских манастира и византских пронијара, колико се може видети из сачуваних повеља, увек доносио одлуке у корист манастира, излазио у сусрет свим њиховим жељама и, напротив, веома мало водио рачуна о интересима византских пронијара.

Већ смо навели низ података о томе у вези са историјом византских пронијара. Тако 1346 г. Душан поклања Ватопедском манастиру пронијарско село св. Маманта код Каламарије, које је припадало стратиотима Варваринима, групи пронијара која је мало пре тога била добила, а затим поново изгубила и извесне поседе Дохијарског манастира. Истовремено враћа Ватопеду два имања, која су му била одузета још за време византске власти, несумњиво такође у корист пронијара. Две године доцније Душан потврђује права Ватопедског манастира на поменуто село св. Маманта и додаје још једно ново даривање: два пристаништа, одузета истим Варваринима. Завлантичком манастиру у Тесалији, који се жалио да је један од ранијих господара Тесалије ставио руку на његово село и уврстио његове парике у војску, Душан враћа и село и сељаке узете у војску. Ивири манастир на Св. Гори, који је према одредби византске владе плаћао извесне државне дажбине непосредно пронијарима, Душан је, на молбу монаха, ослободио те дужности и тиме се не само одрекао тог прихода, него је и лишио извесне пронијаре ренте коју им је византска влада била одредила. Томе се може додати податак из Душанове хрисовуље Лаври св. Атанасија од децембра 1347 г.: Лавра, која је од раније имала половину села Сидеракавсија, добила је од Душана, поред осталих даривања, и другу половину тог села, која се под византском влашћу налазила у државном и пронијарском поседу (*ἄσων εὐρίσθηται δημοσίων καὶ προνοιαστικῶν*).⁸⁵⁴⁾

Ови подаци су интересантни и по томе што се у њима изједначају државни и пронијарски приходи, одн. државна и пронијарска власништва. Византска влада је једноставно пренела извесне пореске приходе на пронијаре, наредивши манастиру да одређену своту исплаћује пронијарима, а Душан је ослободио манастир ове обавезе како према држави, тако и према пронијарима. Исто тако се изједначају и државни и пронијарски поседи, пошто се пронија ни у Византској ни у Српској држави не сматра приватном својином пронијара већ остаје на располагању

⁸⁵⁴⁾ Соловјев—Мошин, Грчке повеље; бр. 16, 46—47.

врховне власти. У Сидерокавсији разликују се с једне стране манастирски поседи, а с друге стране државни и пронијарски, те српски владар исто тако слободно располаже пронијарским делом као и државним, поклањајући и један и други део манастиру.

Стога није никакво чудо да се у имунитетским формулама, које забрањују претставницима власти да се појављују на поседима имуниста, поред државних чиновника спомињу понекад и пронијари. Тако Душанова повеља издата цркви Богородице Перивлепте у Охриду 1345 г. не дозвољава улазак у црквена села и метохе „ни кефалији, ни севасту, ни пронијару“.⁸⁵⁵⁾

* * *

Систем проније несумњиво је постојао у свим областима Душановог царства, како то показује општи карактер одредаба Душановог Законика о пронијама. После распада Душановог грчко-српског царства, наилазимо на податке о пронијама и у бившим византиским областима, којима управљају као самостални господари Душанови епигони, и у самој Србији, где се систем проније одржава до последњег дана независности Српске државе.

Веома је занимљива хрисовуља коју је Душанов полубрат Симеон-Синиша, господар Тесалије и сизерен Епира, „цар и самодржац Ромеја и Срба Симеон Палеолог“, јануара 1361 г. издао свом великом конестаблу Јовану Цафи Урсину Дуки.⁸⁵⁶⁾ Из ове хрисовуље се види да је Јован Цафа, вероватно потомак грофова од Кефаленије,⁸⁵⁷⁾ који је себи присвојио презимена Орсини и Дука, добио од цара Стефана Душана у Арти и њеној околини, различитим областима Епира и на суседним острвима велике поседе. Али пошто је пожар у Арти уништио његова документа, Цафа је замолио Синишу да му потврди његово право власништва новом повељом. Излазећи у сусрет овој молби, Синиша набраја све многобројне поседе овог магната, додељује му потпун имунитет и истиче да сви наведени поседи претстављају његову потпуну и наследну својину и да стога он и његова деца имају право да их продају, поклањају, дају у мираз, замењују, прилажу цркви и да с њима раде уопште све што „божански и свети закони дозвољавају праведним и побожним власницима радити са својом имовином“. Очигледно се Јован Цафа већ за Душана користио свим тим широким правима, која му Синиша само потврђује. Код набрајања његовихседа спомиње се између осталог једно село, које је он дао у мираз свом зету протоспатарију и, што је за нас нарочито интересантно, село Фиача, које је он дао свом синовцу киру Јовану Цафи Урсину у пронију (*δία προνοίας*).⁸⁵⁸⁾

⁸⁵⁵⁾ Новаковић, Зак. споменици 673. Соловјев, Одабр. споменици 129. Уп. и повељу деспота Јована Угљеше манастиру св. Арханђела код Габрова од 29 маја 1369 г.: Новаковић, Зак. споменици 751.

⁸⁵⁶⁾ Соловјев—Мошин, Грчке повеље, бр. 32.

⁸⁵⁷⁾ Cf. Норф, *Geschichte II*, 36.

⁸⁵⁸⁾ Соловјев—Мошин, Грчке повеље, бр. 32, 42.

Према томе, овде наилазимо на чињеницу да се извештај посед додељује у пронију не од стране поглавара државе, него од стране једног од његових крупних вазала. На тај начин успоставља се двоструки однос вазалитета: Јован Цафа млађи није пронијар српског цара него његовог вазала — Јована Цафе старијег.

Већ се Ст. Новаковић детаљно зауставио на питању да ли су у Српској држави, поред пронијара у државној служби, постојали и пронијари у служби крупне властеле. Међутим, код решавања овога питања, Новаковић је полазио од одредаба Душановог Законика о тзв. пронијаревићима. У § 106 „о дворанѣхъ“ Законик убраја пронијаревиће у властеоске дворане. Због тога, као и по аналогји са западним приликама, Новаковић је дошао до закључка „да се може с довољно сигурности узети, да су и у Србији властела могла имати своје пронијаре, који су, без сумње, редовно били војници њихови, иако се то нигде не каже“.³⁵⁹⁾ Уствари, међутим, пронијаревићи никако нису пронијари, а према томе отпадају и сви прилично далекосежни закључци које је учинио Новаковић, полазећи од ове погрешне идентификације.³⁶⁰⁾ Очигледно је да је пронијаревић пронијаров син који нема пронију. „Јер, као што каже Тарановски са својом уобичајеном јасноћом и логичношћу, ако би је имао, онда би се звао пронијар“.³⁶¹⁾ Као што тачно примећује даље Тарановски, пронијаревић „у себи има црте извесне класне деградације и несумњивог сиромаштва“. Управо стога се и појављује у улози властеоског дворанина. На пронијаре у таквој улози не наилазимо ни у српским ни у византиским документима.

Једини изузетак претставља, како изгледа, поменута грчка хрисовуља Синишина, која говори о пронији коју је Јован Цафа дао свом синовцу и имењаку. Међутим, из овог случаја не могу се правити закључци општег карактера о приликама било у Српској или у Византској држави. Заиста, овде се ради о дошљаку са Запада, који је природно полазио од западних услова. Но ипак је несумњиво значајна чињеница да је Јован Цафа, вазал цара Срба и Грка и власник поседа на некадашњој византској територији, могао, уз пристанак српске власти, да да једно од додељених му имања своме рођаку и вазалу у пронију. Ово пока-

³⁵⁹⁾ Новаковић, Пронијари 36; уп. и стр. 39.

³⁶⁰⁾ Изједначивши пронијаревиће са пронијарима, Новаковић, Пронијари 27 сл. с друге стране посматра сваку државину као пронијарско држање и ово је друга основна грешка његове за своје време драгоцене студије. Услед таквог проширеног тумачења, појам проније очигледно губи своју конкретну историско-социолошку садржину. Заиста, своја излагања Новаковић завршава тврђом да су пронијари били и она властела којима је Душан дао своје области у управу: „Пронијари су били и Мрњавчевићи и Дејановићи у Македонији, пронијари су били Бранковићи у старој Србији, Војиновићи у Рашким земљама, Балшићи у Зети и кнез Лазар у Поморављу. И сви су се ти пронијари, после смрти Душанове, прогласили за господаре и старали се, да се одрже као владаци у земљама, које им је Душан дао у управу, онако исто, као што се држава Карла Великога распадала на државе и државице феудалне властеле, управо пронијара (!) његових, који нису хтели више да знаду за краља“ (Новаковић, Пронијари 56).

³⁶¹⁾ Тарановски, Српско право I, 38.

зује како се у сфери српске власти, на подлози византиског система проније, формирају под западним утицајем нови односи. Епирска област се већ давно налазила под јаким западним утицајем, па се односи који се у њој формирају не могу сматрати без оградe као карактеристични за Византиску државу у целини, исто као ни односи у суседној Тесалији, која се већ давно била одвојила од византиског центра и која је имала моћну аристократију западног типа.³⁶²⁾

Међутим, говорећи о Српској држави, треба ипак имати на уму да су пронијари у служби манастира, за разлику од Византије, овде несумњиво постојали. Наишли смо на ову појаву већ у најстаријем српском податку о пронији у Милутиновој повељи из 1299/1300 г., па смо видели да је већ у овој повељи црквена пронија била једна потпуно устаљена појава. Иако су подаци о томе у средњевековним документима врло оскудни, може се рећи да је ова појава била свакако веома распрострањена јер је доцније израз „прњавор“ добио у српским земљама значај манастирског села.³⁶³⁾ Да назив „прњавор“ потиче од речи пронија, о томе нема ни најмање сумње: већ се у повељи босанског краља Стефана Томаша из 1458 г., на коју ћемо се доцније осврнути, пронија назива прњия.³⁶⁴⁾

Као у Епиру, тако су, после распада Душановог царства, проније постојале и у источној Македонији, којом је владао деспот Јован Угљеша. У повељи од фебруара 1369 г., писаној на грчком језику, деспот Јован Угљеша решава спор који је избио због једне парцеле у Јерисоу између епископа овог града и Зографског манастира. Као што су показале изјаве сведока, Зографски манастир је добио спорну парцелу у замену: за своје земље у селу Макроген Зографци су добили у Јерисоу парцелу исте величине коју је имао у пронији (*εις πρόνοιαν*) стратиот Сара-

³⁶²⁾ Уп. интересантне напомене И. И. Соколова, Крупње и мелке властели в Фессалии, Виз. Врем. 24 (1923—26) 35 и 44 и А. В. Соловьева, Фессалийские архонты в XIV в., Byzantinoslavica 4 (1932) 159 сл.

³⁶³⁾ Уп. Вук Ст. Караџић, Српски рјечник: прњавор—das Klosterdorf, Weiler, pagus monasterii.

³⁶⁴⁾ У оквиру овога рада не можемо да се зауставимо на питању доцнијих прњавора, коме би вредело посетити засебно истраживање. Да упозоримо само, како је то учинио већ Ст. Новаковић, на врло занимљиве напомене у Вуковом речнику под „намастир“. Нагласивши да су манастири имали у своје време знатне земљишне поседе, Вук примећује да су они те поседе доцније изгубили и „само су до нашијех времена задржали по једно село, које је као на њиховој земљи насељено и које се зове прњавор“. Прњаворци су плаћали спахијама само „царев харач“, а калуђерима су радили најмање по један дан недељно, обично петком, али нису давали никакве дажбине. Томе Вук додаје да је манастирски старшина прњаворцима и судио „за којекаке ситнице, а кашто их је и затварао и био“. Као што видимо, установа црквених пронијара довела је током времена до њихове потпуне класне деградације. Прњаворци не врше само манастиру работe, којих су црквени пронијари у своје време били специјално ослобођени, него и иначе по свом социјалном положају личе више на средњевековне парике, него на претставнике властeosког staleжа—пронијаре. Није јасно зашто Новаковић, Пронијари 38 сматра да се у Вуковој белешци види „чист и разговетан, још ничим непомућен појам старе проније“.

варис.³⁶⁵⁾ На тај начин имамо пред собом један од случајева замењивања земљишних поседа, на које смо често наилазили у византиским документима. И у овом случају видимо да се влада ради замене слободно користи земљама пронијара, додељујући их по свом нахођењу манастирима у замену за неки манастирски посед. Пронијар који се при томе узгред спомиње и овде је стратиот — војник. Занимљиво је да се земља коју је он имао у пронији и која је затим била предата Зографском манастиру налазила у самом граду Јерисоу: ἡ ἐν τῷ Ἱερισσῷ γῆ, како се више пута истиче у овој повељи. Као што је познато, ненастањене парцеле, виногради па чак и њиве нису биле реткост у средњевековним градовима. Из наше повеље види се да су се у граду могли налазити и поседи пронијара.

Хрисовуљом од априла 1369 г., писаном словенски, деспот Јован Угљеша поклања Кутлумушком манастиру на Св. Гори село Неохори „св ксѣмъ цо в дрѣжалъ Ѡѣодоръ Ѡдѣвѣиць при царствѣ ми, и при Калавари прониари цо сѣ дрѣжали“.³⁶⁶⁾ Издавачи преводе ово доста нејасно место на следећи начин: „Avec tout ce qu' avait possédé Théodore Odujević sous mon empire et les proniars sous Kalavar (ou bien: et sous le proniar Kalavar)“.³⁶⁷⁾ Према томе издавачи предлажу два могућа тумачења. Прво тумачење је свакако правилније, али ко је био тај Калавар остаје непознато. У сваком случају је јасно да се село Неохори, пре него што га је Угљеша поклонио Кутлумушу, налазило у власништву пронијара. На тај начин од осам или девет сачуваних Угљешиних повеља,³⁶⁸⁾ у две повеље се спомињу пронијари. Ови случајно сачувани подаци, разуме се, само у малој мери одражавају стварну распрострањеност система проније у некадашњој византској области којом је владао деспот Јован Угљеша.

Доцнији подаци о пронији у самој Србији нису многобројни, али су интересантни и важни. У повељи издатој око 1392 г. кнез Стефан Лазаревић дарује Хиландарском манастиру цркву Ваведења у Ибру, заједно с неколико околних села и засеока.³⁶⁹⁾ Интересантан је историјат овог даривања. Црква у Ибру била је, како се то види и из ове повеље Стефана Лазаревића, задужбина неког властелина Обрада Драгосалића и претстављала је његову баштину. Детаљније говори о томе повеља коју је 1387 г. кнез Лазар издао самом Обраду Драгосалићу.³⁷⁰⁾ Овде се износи да је властелин Обрад Драгосалић саградио на својој баштини у селу Кукањ цркву Ваведења и да јој је са пристанком кнеза Лазара

³⁶⁵⁾ Соловјев-Мошин, Грчке повеље бр. 36, 76.

³⁶⁶⁾ Lemerle-Soloviev, Trois chartes 135.

³⁶⁷⁾ Lemerle-Soloviev, Trois chartes 136. У свом новом издању Кутлумушких повеља, Lemerle, Actes de Kutlumus 230 даје исти превод, не наводећи сам текст.

³⁶⁸⁾ Lemerle-Soloviev, Trois chartes 139—41 дају њихов списак, али аутентичност прве од девет повеља које они наводе врло је сумњива.

³⁶⁹⁾ Новаковић, Зак. споменици 458—59.

³⁷⁰⁾ Новаковић, Зак. споменици 775—76.

приложио село Кукањ као и низ засеока, који су претстављали баштину његову, његовог оца и деде. Кнез Лазар потврђује да су поменута црква и приложени поседи потпуна и неопозива својина Обрада Драгосалића, који може њима да располаже по својој жељи. Сачувана је и повеља патријарха Спиридона од 19 јануара 1389 г., којом се ова црква и њени поседи „записују“ војводи Обраду Драгосалићу (који се овде омашком назива Обрадом Декиндићем) у „вечиту баштину“.⁸⁷¹⁾ Ову своју баштину, како сазнајемо из повеље Стефана Лазаревића, Обрад Драгосалић је обећао Хиландарском манастиру па чак је и издејствовао хрисовуљу на ово намеравано даривање, али уствари није испунио своје обећање. Међутим, Обрад Драгосалић је изневерио свога кнеза и зато је био кажњен конфискацијом имања, уобичајеном казном за неверу. Пошто је одузео Обраду Драгосалићу његову баштину, Стефан Лазаревић ју је дао другом свом властелину, чије име не наводи, и то у пронију. Међутим, хиландарски калуђери потсетили су кнеза да је сам Обрад Драгосалић „обрекао“ своје поседе манастиру. Тада је Стефан Лазаревић, излазећи у сусрет тражењу калуђера, предао Хиландарском манастиру цркву Ваведења и приложена јој села и засеоке (његова повеља наводи их у већем броју него претходне повеље кнеза Лазара и патријарха Спиридона), одузевши их на тај начин пронијару коме их је недавно био доделио.

Ова повеља садржи низ занимљивих података. Пре свега је интересантно да је баштина властелина који је починио неверу била предата баш у пронију. Изгледа да се влада трудила да појача систем проније на рачун баштинских поседа. Занимљив је и навод да је пронијар који је тај посед добио такође био властелин: *и за његовоу неврѣу, каже Стефан Лазаревић, оузехъ моу, и дахъ његовоу баштиноу властелиноу момоу оу пронию.* Овим се још једанпут потврђује да су пронијари по правилу били припадници владеоског сталежа. Но, док се баштина, која у принципу претставља неопозиву својину, одузима власнику као казна за неверу и, као што то показују и други извори, само се у случају невере може одузети, посед предат у пронију не претвара се у својину пронијарову и може по жељи врховне власти увек да буде враћен држави или употребљен за неко друго даривање. Заслужује пажњу, најзад, и то да се на баштини Обрада Драгосалића, која је после конфискације била дата у пронију, налазила и црква, која је уствари и чинила језгро његове задужбине и око које су се груписала приложена села и засеоци. Из тога се види да су се заједно с земљишним поседима могле дати у пронију и цркве. Према томе, с једне стране наилазимо на ситне пронијаре, који се налазе у служби богатих цркава и манастира, а с друге стране видимо да су и цркве могле да улазе у састав крупнијих пронијарских поседа, као што су могле припадати и крупним баштиницима.

⁸⁷¹⁾ Новаковић, Зак. споменици 777.

О прелажењу бивше проније у власништво манастира говори и доцнија повеља деспота Стефана Лазаревића из 1404/1405 г.²⁷²⁾ Село Јабучје, „што је држало оу пронию Младенъ Писиниъ при господиноу и родителю ми светомоу кнезю“, деспот Стефан Лазаревић даје својој мајци деспотиси Евпраксији, с тим да га она има као „своју баштину или купљеницу“ и да га као такву може поклонити Хиландарском манастиру. У суштини овај случај потпуно је аналоган горе наведеним случајевима из повеља Де-чанског и Душана, којима су се манастирима давале бивше про-није. Разлика је само формално-правне природе, јер у овом случају поглавар државе не дарује бившу пронију непосредно манастиру, већ је предаје својој мајци да би је она поклонила у своје име. Деспотиса Евпраксија поклања село Јабучје Хиландару као приватно лице и њен поклон се правнички образлаже тиме што јој је Стефан Лазаревић дао право да располаже тим поседом као својом „баштином или купљеницом“. Из тога још једанпут видимо да, за разлику од пронијара, коме Душанов Законик нарочито забрањује да своје поседе прилаже цркви, власник баштине или купљенице има право да неограничено располаже својим породичним или куповином стеченим имањем, док право располагања пронијом има носилац врховне власти, јер сопственик проније није пронијар него држава.

Пронија о којој се ради у повељи деспота Стефана Лазаревића већ се прилично одавно није више налазила у пронијарском власништву. Стефан Лазаревић наводи да је Младен Писин држао ту пронију за време његовог оца кнеза Лазара, али не каже да ју је неко држао и за време његове владе. Видели смо да је у Србији, као и у Византији у време Палеолога, пронија могла, противно првобитном византиском поретку, да прелази у власништво пронијарових наследника. У случају кад се то није догађало и кад се пронија гасила, бивша пронијарска земља свакако се враћала држави, која је њом располагала по свом нахођењу, задржавала је за себе или поново додељивала у пронију или, најзад, давала у баштинско власништво, како је то учинио у овом случају Стефан Лазаревић.

Нарочито важне податке о природи пронијарског поседа и о разлици између проније и других врста земљишних поседа даје интересантан докуменат од 14 марта 1447 г., који се сачувао у Дубровачком архиву, а који досада није издат.²⁷³⁾ Из овог документа, који претставља инструкцију дубровачким изасланицима упућеним деспоту Рашке (*ad dominum despotem Raxie*), види се да је деспот Ђурађ Бранковић дао Дубровчанима право да попи-сују непокретну имовину својих српских дужника, али да је унео у ово право и једну битну ограду, искључивши из њега „оно што је било дато у пронију“ (*quello fosse dato in pronia*). Ово ограничење уноси се наравно због тога што имања дата у про-

²⁷²⁾ Соловјев, Одабр. споменици 190—91.

²⁷³⁾ Кратак регест даје N. Jørga, *Notes et extraits II*, 421.

нију не претстављају приватну својину њихових власника и према томе не могу да служе као покриће за дугове. Она остају својина државе, па је у интересу врховне власти да буду сачувана неокрњена. Искључиво право врховне власти на пронијарске поседе изражено је врло речито у овом документу, који истиче да с кућама и поседима датим у пронију деспот може да ради све што жели (*e che la soa Signoria possa far de tal case et possession date in pronia ogni so voler*). Дубровачким изасланицима се налаже да замоле деспота за специјалну повељу којом би се Дубровнику дозвољавало да за наплаћивање дугова користе поседе дужника, изузимајући пак, како се још једанпут наглашује, поседе које је деспот дао у пронију (*salvo et reservando quello fosse dato per lo Signor in pronia*).⁸⁷⁴⁾

Повељом од 4 децембра 1457 г. деспот Лазар Бранковић даје свом ризничару Радославу за његову верну службу пронију која се састоји од три села у области Смедерева и Голупца.⁸⁷⁵⁾ Ово даривање садржи једну занимљиву клаузулу: ако Радослав умре или ако се замонаши, поменута села ће прећи у власништво његових сестрића, Радослава и Радована, „*да их држе оу пронију а да њих раковају и воюю како и ини прониари*“. Даље сазнајемо да је деспот Лазар још раније био дао Радославу три села у области Петруса (близу Ђуприје и Параћина), која је у то време већ била освојена од Турака. Ако му успе да поново завлада заузетим земљама, деспот Лазар одређује да и ова села држе исти Радослављеви сестрићи „у пронију“; поврх тога, и изгледа не на основу проније, припаشته им после Радослављеве смрти и његове куће у Смедереву.

Према томе, видимо још једанпут да су се проније у Србији наслеђивале, и то чак и по женској линији. При свему томе, пронија ипак ни сада не претставља приватну својину пронијарову, задржавајући карактер нарочите врсте условног земљопоседа. Ако се Радослав замонаши и према томе прекине своју

⁸⁷⁴⁾ Lett. e comm. di Levante 13 (1440—1448) fol. 233. Наслов овог документа гласи: „*Littera ser Marino Ju. de Georgio et ser Alovixio de Restis ambaxiatoribus ad dominum despotum Raxie*“. Наводим овде онај део који се односи на пронију и изражавам и овом приликом своју најлепшу захвалност д-р М. Дивину, који га је преписао у Дубровачком архиву: „*Appresso sopra el fato de le possession et case per li debiti de nostri cittadini regratiareti anche lo prefato Signor asay per nostra parte de la bona et iusta resposta via fato vogliando che li nostri si possan pagar per li lor debiti su tal beni stabeli de li debitori et laudando la reservation che voi sia sopra quello fosse dato in pronia perche iusta cosa e condecante. E che la soa Signoria possa far de tal case et possession date in pronia ogni so voler. Ma una cosa instantemente pregareti la soa M. si voglia far una patente lettera con la soa boila per parte soa et de li fioili per laqual sia per bel comandamento acomesso a cadaun suo valioso et a coloro iquali ano aministrar la raxon alli nostri mercadanti che vogliamo observar tal iusta disposition et comandamento del Signor in dover ministrar la raxon alli nostri mercadanti sule detto possession e case de li debitori ad instantia de li creditor salvo et reservando quello fosse dato per lo Signor in pronia*“.

⁸⁷⁵⁾ M. Lascaris, Actes serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935—36) 183 sq.

пронијарску службу, он ће изгубити своју пронију: неће моћи да је задржи за себе, јер она не претставља његову својину и његово право на држање додељених му земаља гаси се с прекидом његове службе; неће моћи ни да приложи своју пронију манастиру у који ступа. Пронија ће прећи у власништво његових наследника, способних да га замене у пронијарској служби.

Држање проније условљено је вршењем одређене службе и повеља деспота Лазара Бранковића изрично наводи да је та служба војна служба, као што се то наводи и у првом познатом српском податку о пронији, у Милутиновој повељи из 1299/1300 г. Нарочито драгоцен је податак да су војну службу дужни да врше сви пронијари: Радослав и Радован су дужни да „војују“ — „као и други пронијари“. Према томе, од првог спомена проније под српском влашћу и до краја независне Српске државе пронија задржава свој војни карактер. Као у Византији, и у Србији је пронијар пре свега војник.

Међутим, према повељи Лазара Бранковића пронијари су дужни не само да „војују“ него и да „рботају“. Ово не значи да им се намећу оне работе које су обично вршили сељаци и од којих је Милутинова повеља из 1299/1300 г. специјално ограђивала чак и ситног пронијара Маноту, приликом његовог ступања у манастирску службу. Работа, као и δουλεία у византиским документима, може да значи службу уопште. Нарочито јасно то показује почетак повеље, где се каже да деспот Лазар даје пронију свом ризничару, за „*његовоу работу и за вѣрно послужение*“. У формули „да рботају и војују“, под работом се свакако подразумева грађанска служба, као друга могућа врста пронијарове делатности поред војне службе.

На крају повеље Лазара Бранковића наведено је да ју је писао логотет Стефан Ратковић. Логотет Стефан Ратковић позната је личност у историји овог времена.⁸⁷⁶⁾ Њему, као истакнутом веледостојнику и крупном земљопоседнику - пронијару, посвећена је повеља босанског краља Стефана Томаша од 14 октобра 1458 г.,⁸⁷⁷⁾ којом ми завршавамо наш преглед историје проније у Србији. Ова повеља босанског краља стварно завршава историју проније у независној средњовековној Српској држави, бацајући уједно светлост на разлику у односима у Србији с једне, а у Босни с друге стране.

Вршећи дужност логотета на двору Ђурђа и Лазара Бранковића, Стефан Ратковић је био у исто време и пронијар. Читав низ села био му је дат у пронију, а пред сам пад Деспотовине, у време унутрашње борбе између различитих политичких струја и праваца, његови су се поседи још повећали. После привременог пораза турске странке извесни поседи њених присталица били су предати Стефану Ратковићу, и занимљиво је да су му и ти поседи били дати у пронију. Интересантно је такође да су неки од тих

⁸⁷⁶⁾ Уп. Јиречек, Историја II, 172—74; IV, 165—67.

⁸⁷⁷⁾ Ed. F. Rački, Rad I (1867) 156—58.

поседа одмах иза тога прешли у власништво других претставника победничке странке, док је Стефан Ратковић добио у замену друге поседе. Овде поново наилазимо на појаву брзог смењивања права власништва и праксу замењивања пронијарских поседа, јако распрострањену како у Византији тако и у Србији. На крају крајева, Стефан Ратковић, као што се то види из повеље краља Стефана Томаша, усредредио је у својим рукама неколико десетина села, која је држао у пронији.

Нарочиту пажњу заслужује чињеница да је чак и такав високи достојанственик на деспотском двору, као што је то био Стефан Ратковић, био пронијар и да сви његови бројни земљишни поседе нису претстављали његову баштинску својину, него су му били дати само у пронију. Изгледа да је систем проније добио у последњем периоду независности Српске државе нарочито велико проширење. Оскудица у изворима не даје нам могућност да о томе створимо себи јаснију претставу, али је сасвим природно да је како у Византији тако и у Србији турска опасност изазвала јачање система проније на рачун баштинског поседа.

Пошто је Српска деспотовина прешла под власт сина босанског краља, Стефан Ратковић, који је руководио преговорима с босанским двором, дошао је у служби босанског краља до нових почести и милости. О тим милостима управо и сведочи повеља из 1458 г. која му је била издата у име босанског краља Стефана Томаша и његовог сина кнеза Стефана Томашевића. Међутим, милости босанског двора нису се састојале у додељивању нових пронија већ, напротив, у претварању пронијарских поседа Стефана Ратковића у његову баштинску својину, као и у даривању нових баштинских поседа и додељивању права и привилегија које су уживали босански магнати, а које никад нису уживала српска властела.

Пошто му је било потврђено достојанство великог логотета, Стефан Ратковић је замолио краља Стефана Томаша, свог новог господара, да пронија, коју је он био добио од покојних српских деспота Ђурђа и Лазара, буде „записана у баштину“ — њему, његовој деци и потомцима. Излазећи у сусрет овој молби, босански краљ је одредио да сва своја села, која се овде поименце набрајају, логотет Стефан поседује као баштину и да их затим исто тако поседују и његова деца, како мушка, тако и женска, и сви његови даљи потомци на вечита времена. „Часни властелин“ логотет Стефан и његова деца и наследници имају право да раде с наведеним селима све што зажеље, да их дарују цркви, продају, залажу, дају у мираз, завештавају. „*Оу всімь да е волань како соуштомы сквомь баштином*“, још једанпут истиче повеља краља Стефана Томаша. А њима се ништа не може одузети од њихових поседа ни у ком случају, сем у случају невере.

Према томе, претварајући пронију Стефана Ратковића у баштину, босански краљ даје уједно јасну и исцрпну дефиницију суштине баштине као пуне и неограничене приватне својине, која се наслеђује без икаквог ограничења, прелазећи у власништво

не само мушких, него и женских потомака, коју власник може да отуђи како хоће и коме хоће, а која му се не може одузети сем у случају његове невере. Свим овим цртама баштина се из основа разликује од проције, која не претставља приватну својину, него само условно држање и која се, уколико се наслеђује, предаје само мушким потомцима, способним да врше дужну службу, коју власник не може ни на који начин отуђивати а коју му на-против, врховна власт може увек одузети. Све су ове црте биле и остале до краја карактеристичне за процију како у Византији тако и у Србији. Иако је наслеђивање проције постало у XIV веку у Византији честа, а у Србији чак и општа појава, проција се ипак ни у Византији, ни у Србији није претворила у баштину, задржавши карактер неотуђивог и условног поседа.

Да је проција задржала у Србији такав карактер до последњих дана независне Српске државе показује, поред докумената из доба српске деспотовине, и сама повеља босанског краља Стефана Томаша, која супротставља српску процију баштини. Тек у овом босанском документу наилазимо први пут на претварање проције у баштину. Босанском краљу није било тешко прихватити молбу свог „верног слуге“ логотета Стефана и претворити процију коју је он добио под српском влашћу у баштински посед, јер је Босна знала само за такав посед.

Заиста, не постоји ни један податак о систему проције у Босни. Такво ћутање извора, упоредо с честим споменима проције у Србији, Македонији и Црној Гори, није случајно. У Босни нису постојали услови за развитак процијарског система. Босанско племство било је исувише јако, његов положај исувише независан, да би се овде, поред баштинске својине, могла развити нарочита врста условног земљопоседа, која се налазила под потпуном контролом врховне власти. На извесне карактеристичне особине у положају босанске феудалне аристократије и на извесна њена права, непозната ни српском ни византиском феудализму, указује и сама повеља краља Стефана Томаша логотету Стефану Ратковићу.

Пошто је претворио његову процију у баштину, краљ Стефан Томаш, поврх тога, дарује логотету Стефану сто настањених сељачких кућа, и то опет у баштинску својину — њему, његовој деци и даљим потомцима на вечита времена, а уједно ослобађа њега, као и његове наследнике, сваке војне обавезе, чак и обавезе да ратује с Турцима. Тек кад би у поход ступио сам краљ, „*нашоѣ главоѣ*“, морао би му се придружити и Стефан Ратковић са својим слугама. Да се сетимо да су, према § 42 Душановог Законика, српски баштаници били ослобођени свих работа и дажбина, али да су били дужни да дају соће и да врше војну службу (да даю соце и воискоу да воюю по законуѣ). Ове обавезе Стефан Ратковић је био ослобођен у босанској служби, са изузетком само једног случаја у коме главну улогу игра лична веза између вазала и сизерена. Ова лична веза која условљава и даље одредбе повеље краља Стефана Томаша, почива на међусобном споразуму. Краљ свечано обећава да неће чинити логотету Стефану ни његовој деци никакво зло и да се неће на њега

гњевити, ако он сам не почини неверу. Штавише, краљ дозвољава логотету Стефану и његовим наследницима право одласка и на то му даје „речъ и вѣрау нашуу госпоцкоу“: ако се логотету Стефану или његовим наследницима не буде свидело „вѣти оу госпоцтва ни“ и ако зажеде „поити шт насъ ннамо... да е воланъ и слободанъ поклоннѣъ се оу госпоцтва ни поити слободно бело- дано, коуде моу драго, и свом челоудю и свонми слоугами и са всим своим добром“. На крају краљ Стефан Томаш и његов син кнез Стефан дају логотету Стефану Ратковићу реч да се ни у чему неће одрећи датих обећања, искључујући опет само случај његове невере.

Феудални односи у Босни у многоме личе на феудалне односе западног типа, док је српски феудализам сродан византиском. Сасвим је природно да византиски систем проније, који се широко развио у пределима Српске државе, није дошао до изражаја на босанском тлу, и није никакво чудо да је једини пронијар, који се спомиње у босанским документима, био српски пронијар и да се овај последњи познати српски пронијар, прешавши у босанску службу, претворио у баштиника и престао да буде пронијар.

12. Пронија у Зетској области под млетачком влашћу

Постигавши знатно распрострањење у Србији и Македонији, систем проније је продро и у област Зете. Нажалост, грађа сачувана за ову област, бројно веома богата, ограничена је и у хронолошком и у регионалном погледу. Расположиви документи односе се углавном на Скадарску област, и то у доба млетачке власти; према томе, најстарији документи потичу тек из последњих година XIV века. Томе треба додати да сачувана грађа још није издата у потпуности. Већ 1874 г. Макушев је учинио приступачним већи број докумената из Млетачког архива с врло драгоценим подацима о пронији у Скадарској области под млетачком влашћу, али је донео те документе само у изводима, а није дао једно систематско издање и није исцрпео, како он то сам наглашава, све податке Млетачког архива по питању проније.³⁷⁸⁾ Низ повеља из овог времена, које говоре о пронији, ушао је и у велику Љубићеву збирку, посвећену млетачко-јужнословенским односима, а неколико повеља с веома важним подацима о пронији објављено је у *Acta Albaniae*, но ова се публикација зауставља код 1406 г.³⁷⁹⁾ Љубић је објавио, нажалост с извесним скраћењима, и веома занимљив Скадарски земљишник из 1416 г.,³⁸⁰⁾ који је донекле искористио већ и Макушев у руко-

³⁷⁸⁾ В. Макушев, О пронии в древней Сербии, Ж. М. Н. Пр. 175 (1874) 1—20.

³⁷⁹⁾ S. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike I—X, Zagreb 1868—91; L. Thallóczy, C. Jireček et E. Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I—II, Vindobonae 1913—18.

³⁸⁰⁾ S. Ljubić, Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine 14 (1882) 30—57.

пису.⁸⁸¹⁾ Једно потпуно издање овај веома драгоцени докуменат ни до данас још није дочекао.⁸⁸²⁾

Међутим, иако грађа за Скадарску област потиче тек из доба млетачке владавине, нема ни најмање сумње да је систем проније у овој области био много старији и да је настао још пре млетачке власти. Млетачка власт није створила већ је само прихватила поредак пронијарског поседа, који се формирао у време кад је Скадар улазио у састав Српске државе.

О томе да се систем проније у Скадарској области заснивао на старим традицијама и да га је млетачка власт наследила од претходне епохе, довољно јасно говоре и сами млетачки документи. Нарочито јасно говоре о томе, сасвим природно, најстарији расположиви документи, који садрже одредбе о пронији из првих година млетачке власти у Скадру. Тако повеља од 9 марта 1400 г. захтева да грађани Скадра и Дриваста, који имају проније од својих ранијих господара и који су на основу тога дужни да врше коњаничку војну службу и извесне друге обавезе, испуњавају према млетачкој власти исте обавезе које *ob dictas pronias fatiebant et observabant dominis preteritis.*⁸⁸³⁾ Актом од 4 децембра 1399 г. млетачка влада налаже својим претставницима, комесу Скадра и потестату Дриваста, да извиде и проуче узроке устанка који је био избио у тој области, да утврде пре свега број тамошњих пронијара и да пронађу *modos et vias, per quas possemus proniarios illius contracte tenere fideles et nobis obedientes.*⁸⁸⁴⁾

Утврдивши своју власт на новој територији, Млетачка република је морала да се прилагоди постојећем поретку у овој области. Прихватила је, а није ни могла да не прихвати постојећи систем пронијарског поседа, у чијем су одржавању били заинтересовани најугицајнији елементи локалног становништва. Стабилност млетачке власти у знатној мери је зависила од тога какав ће став према њој заузети локални феудалци - пронијари, те се Млетачка република трудила да их задовољи и привуче себи, чинећи им извесне повластице. Тако, на пример, млетачка влада актом од 6 маја 1403 г. прихвата предлог свог комеса у Скадру да се према обичају, који је постојао из времена ранијих господара, пронијарима сваке године издаје извесна количина сукна, *ut sint magis fideles et plus solliciti ad honorem nostri dominii et ad conservationem contracte.*⁸⁸⁵⁾

Са своје стране, локални пронијари су се прилагођавали новим условима и задовољавали су захтеве нове владе. Као што су у своје време византиски пронијари, прилагодивши се влада-

⁸⁸¹⁾ Макушев, Прония; и Исторические разыскания о славянах в Албании в средние века, Варшава 1871.

⁸⁸²⁾ Ново издање које је спремао Миклошић (уп. Јиречек, Историја III, 68, прим. 3) није било никада објављено.

⁸⁸³⁾ Ljubić, Listine IV, 422, где је уместо *pronias* три пута штампано бесмислено *promas*.

⁸⁸⁴⁾ Acta Albaniae II, бр. 631.

⁸⁸⁵⁾ Acta Albaniae II, бр. 727.

вини западних крсташа, задржали своје поседе, тако су два века доцније и скадарски пронијари сачували своја имовна права и привилегије под млетачком влашћу, користећи се истим предностима и имајући према новој власти углавном исте обавезе, као и према претходној српској власти. Према томе је сасвим природно да систем проније у Скадарској области и под млетачком влашћу испољава углавном исте карактеристичне особине које смо могли да констатујемо проучавајући систем пронијарског поседа у средњовековној Српској држави, па и у самом Византиском царству, на чијој је територији овај систем настао. Из свог главног средишта на Јадрану, Драча, Византија и непосредно вековима утиче на суседну Скадарску област. Проучавајући систем проније у Скадарској области под млетачком влашћу, ми уствари проучавамо систем, који се формирао у Зети још у доба српске власти. Међутим, развијајући се на општој подлози, систем проније показује на скадарској територији и извесне особине које он у другим областима није у таквој мери имао.

Као у Византији и Србији, и у Скадарској области под млетачком влашћу пронија се сматра државном својином. Проније додељује врховна власт, Велико Веће (*Consilium Maius*), или у његово име локални претставници млетачке власти (*provisores, rectores*), чије одредбе Велико Веће затим потврђује. Но, Велико Веће не само додељује проније и потврђује права на њихово држање, оно може и да одузме додељену пронију. Другим речима, исто онако као врховна власт у Византији и Србији, Велико Веће неограничено располаже пронијарским поседима, задржавајући право својине и потпуну слободу располагања пронијама. Интересантно је да се питање додељивања пронија или укидања додељеног пронијарског власништва сматра тако важним да је за његово решавање у Великом Већу потребна квалифицирана већина.

Као илустрација може да послужи случај скадарског пронијара Владе Калођорђевића, који је више пута занимао млетачко-Велико Веће крајем четрдесетих година XV века. Новембра 1447 г. Влади Калођорђевићу дато је у пронију (*in proniam*) село Обличје у Скадарском округу. Затим, већ марта 1448 г., ово даривање је укинато (*concessio fuit revocata*). Децембра 1449 г. оно је поново потврђено, али је ова потврда (*confirmatio*) после призната неважећом, јер је одлука била донета у присуству само 76 чланова Већа, док је потребно било присуство најмање 100 чланова. Велико Веће је, наиме, 11 јуна 1449 г. закључило, позивајући се на своју ранију одлуку од октобра 1441 г., да је за додељивање пронија и њихово укидање потребно присуство најмање сто чланова и већина од три четвртине гласова.³⁸⁶⁾

У пронију дају се у Скадарској области поједина села као и њиве, виногради и друга имања. Као што млетачка влада указује у упутствима својим провизорима из 1421 г., проније се могу

³⁸⁶⁾ Макушев, Прония 4.

давати властели и другим верним људима уз обавезу вршења службе млетачкој комуни, и то само месним људима, верним поданицима млетачке власти, — nisi personis deinde qui sint fideles nostri.³⁸⁷⁾

Водећи рачуна пре свега о обезбеђењу своје власти и својих интереса, млетачка влада ипак узима у обзир и интересе локалног феудалног племства. При томе она води рачуна о компликованим односима у етнички хетерогеној средини и о различитим групацијама властеоског staleжа у Скадарској области. Интересантан је у овом погледу уговор који су Млеци закључили са Дривастом, пошто је овај град, који је 1396 г. заједно са Скадром дошао под млетачку власт, а који је затим 1421 г. освојен од стране Срба, био 1442 г. приморан да се поново потчини Млецима. Споразум потписан 5 августа 1442 г. садржи низ одредаба којима се у интересу грађана Дриваста ограничавају права суседног албанског становништва: између осталог, млетачка влада обећава да ниједан Арбанас неће моћи да има пронију ни у самом граду, ни у његовој околини.³⁸⁸⁾

Међутим, први и главни услов за добијање проније у области која се налази под млетачком влашћу јесте верност према млетачкој влади. Овај моменат се стално истиче приликом додељивања пронија у Скадарској области, односно приликом потврђивања права власништва на пронију. Довољно је навести само неколико карактеристичних примера. Скадранину Којачи млетачка влада је 24 јула 1416 г. дала пронију „ob sua fidelia portamenta“. Своју верност Венецији овај локални феудалац доказао је нарочито онда кад је Скадар покушавао да се устанком ослободи млетачке владавине (cum civitas Scutari nostro dominio rebellavit); тада је он даноноћно бранио интересе Млетака, бранио их је и после устанка.³⁸⁹⁾ На сличан начин одлуком од 7 јуна 1448 г. неком Прогану с браћом било је дато у пронију село Баладрини, чији је ранији пронијар био њихов отац Алексије Бигано, који се у служби Млетака истакао „многим похвалним делима“; доцније ово село није имало свог пронијара, побунило се против млетачке владавине и придружило се Скендерберу (rebellavit nostro dominio et adhesit Scandarbegu); Проган је обећао да ће обновити опустошено село и да ће conservare illam sub obedientiam nostri dominio.³⁹⁰⁾ Према томе, разлог за додељивање проније претставља како сопствена верност тако и очева верна служба, која даје основа да се иста таква служба очекује и од сина. На заслуге свог оца приликом одбране Скадра од Срба и освајања Зете од стране Млетака позива се врло речито и горе поменути Влада Калођорђевић, који је добио село Обличје у пронију 12 новембра 1447 г., изгубио своју пронију наредне године, а затим тражио

³⁸⁷⁾ Ljubić, Listine VIII, 100. Уп. и Макушев, Прония 3.

³⁸⁸⁾ Ljubić, Listine IX, 158; Item nec aliquis albanensis possit habere aliquam proniam vel in civitate vel extra civitatem in nostris finibus.

³⁸⁹⁾ Макушев, Прония 6.

³⁹⁰⁾ Исто, 11.

њен повратак.⁸⁹¹⁾ Проније се дају *propter fidelia opera et laudabilia portamenta* и остају у власништву пронијара *quousque fecerit et operatus fuerit ea, que sint honoris dominationis postre.*⁸⁹²⁾ Невера према Венецији повлачи собом губитак проније и њену предају другом, поузданијем лицу.⁸⁹³⁾

Пронијари — верни поданици Млетака, који имају своје земљишне поседе и који се налазе на челу појединих села, фактички држе област у својим рукама. На њима почива у Скадарској области млетачка власт, коју они бране оружјем и снабдевају материјалним средствима, убирајући дажбине од потчињеног становништва. Месни феудалац, који добија пронију, постаје „пронијар и поглавар“ извесног села или групе села. Тако је горе поменути Алексије де Бигано био *propter sua fidelissima opera* постављен од стране ректора млетачке владе за поглавара и пронијара — *caput et proniarius territorii vocati Cazapi et ville Baladrini et de Ixehi*; 15 маја 1421 г. Велико Веће је потврдило њему и његовим синовима ово власништво.⁸⁹⁴⁾ Влада Калођорђевић био је, на препоруку млетачких ректора, због заслуга свог оца и своје сопствене ревности, постављен за поглавара и пронијара села Обличје. У својој молби он је тражио да буде *caput et proniarius ville vocate Obliqua... secundum consuetudinem paysii et per illum modum, quo tenebat precessor suus et sicut alia capita et proniarii omnium aliarum villarum nostrarum illius provincie tenent*. Решење Великог Већа 12 новембра 1447 г. гласило је: *sit caput et proniarius dicte ville Oblique ea conditione, qua erat precessor suus.*⁸⁹⁵⁾

Нарочито је интересантна у овом погледу грађа Скадарског земљишника из 1416 г. Овде су наведена сва села Скадарског округа, указана пре свега лица која се налазе на челу појединих села, а затим поименце набројани власници појединих кућа у сваком селу и назначене њихове дажбине. Лица која се налазе на челу појединих села зову се или *savo* или *propiario* или, најзад, *savo e propiario*. Макушев грешни кад сматра да је једно лице само изузетно могло бити постављено за пронијара и поглавара додељеног му села и кад тврди да у 114 села Скадарског округа забележених у Земљишнику од 1416 г. има само 5 таквих случајева.⁸⁹⁶⁾ Да је уједињавање функција пронијара и поглавара било само ретки изузетак, Влада Калођорђевић не би могао у својој горе цитираној молби да тражи да му се село Обличје додели под истим условима под којима држе своје поседе *alia capita et proniarii omnium aliarum villarum nostrarum illius provincie*.

Истина, у Скадарском земљишнику из 1416 г. „пронијари и поглавари“ спомињу се само седам (а не пет) пута, при чему су

⁸⁹¹⁾ Исто, 15 и 4.

⁸⁹²⁾ Исто, 6 и 10. Уп. и *Acta Albaniae II*, бр. 752.

⁸⁹³⁾ Исто, 10.

⁸⁹⁴⁾ Исто, 5.

⁸⁹⁵⁾ Исто, 15—16.

⁸⁹⁶⁾ Исто, 9.

Андрија Омој и његов синовац Којачин забележени у два случаја. Али ово не значи да је од преко сто села забележених у Скадарском земљишнику само седам села било потчињено лицима која су имала функције и поглавара и пронијара. Макушев није запазио да су таква лица у већини случајева несумњиво држала не само она села код којих су њихова имена уписана него и она околна села која се цитирају иза тога. Тако су поменути Андрија Омој и његов синовац Којачин забележени као *propiarii e savi* села Болше.³⁹⁷⁾ Међутим, иза тога долазе четири села с белешком *sotto Bolsa*, али без уобичајене ознаке власника.³⁹⁸⁾ Нема сумње да су и ова четири села, у којима је било укупно 29 кућа, била у власништву Андрије Омоја и Којачина, спадајући у пределе њиховог села Болше. У самој Болши забележено је 9 кућа, које су, као и већина кућа у поменутом четири околна села па и уопште велика већина свих кућа у Скадарском земљишнику, плаћале млетачкој влади свака по 1 дукат и по 1 модиј жита. Поред тога, у овом главном селу пронијара забележено је 8 *homini darne*, који као професионални војници не плаћају никакве дажбине.

Исти Андрија Омој и Којачин поседовали су као поглавари и пронијари и градић Балецо (*cita de Balezo*). Ово једино насеље које се у Скадарском земљишнику зове градом имало је 25 кућа; на првом месту у списку јавља се *comandatore Domenico Molasigi*, који не плаћа никакве дажбине, док сви остали становници, међу њима и 8 свештеника плаћају по 1 дукат, а скоро сви и по 1 модиј жита.³⁹⁹⁾ Иза списка становника града Балецо забележено је пет мањих села, која имају укупно 29 кућа, и 5 ненастањених села.⁴⁰⁰⁾ Сва ова села имају ознаку *sotto Balezo* и ни код једног од њих није забележен неки други власник, тако да и у овом случају несумњиво треба претпоставити да су сва та села припадала пронији Андрије Омаја. Балецо је било само средиште његове проније, која је, као и његова пронија у Бољши, претстављала цео комплекс поседа.

Исто такав комплекс поседа претстављала је и пронија Ђина Мурароа, поглавара и пронијара великог села Грише, у коме је забележено 38 кућа, при чему је на првом месту и овде наведен командатор села.⁴⁰¹⁾ Овом селу, а према томе и пронији Ђина Мурароа, припадају несумњиво и њиве и виногради који се у њему налазе, и три села са 22 куће, забележена иза тога са ознаком *in terren de Grisa*, а без ознаке власника.⁴⁰²⁾

³⁹⁷⁾ Ljubić, *Skad. zemljišnik* 37.

³⁹⁸⁾ Исто, 37—38.

³⁹⁹⁾ Исто, 38. О градићу Балецо в. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens*, Wien 1924, 25.

⁴⁰⁰⁾ Исто, 38—39: Радница Омој (*Raducius Homoy*), Којачинов отац, био је потврђен као пронијар Балеца или Балећа 16 септембра 1404 г. (*Acta Albaniae* II, бр. 752). Већ у повељи од 9 јула 1403 г. он се назива *propiarius quinque villarum* (*Acta Albaniae* II, бр. 737).

⁴⁰¹⁾ Исто, 39.

⁴⁰²⁾ Исто, 40.

Исто тако, ни село Подгора, које се састоји од 19 кућа и које има свог командатора Радослава Дросину (истина, он је забележен на крају и плаћа, као и остали становници овог села, уобичајене дажбине од 1 дуката и 1 модија жита), није било једино власништво свог пронијара и поглавара Андрије Отона, који га држи заједно са својом браћом и читавим низом других пронијара.⁴⁰³⁾ Јер је иза тога забележено још пет мањих села без ознаке власника, али са ознаком *soto Podegora*; једно од њих, *Egressi*, има свог командатора *Pali Egressi*, ослобођеног уобичајених дажбина, које дају два његова рођака *Jon* и *Lazaro Egressi* и три остала кућевласника овог села.⁴⁰⁴⁾

Поглавар и пронијар Битри Килиоти изрично је споменут као власник три села, која су забележена заједно и која имају укупно 24 куће.⁴⁰⁵⁾ У списку кућевласника на првом месту је забележен сам *savo e rponiario Bitri Chiloti*; према томе он станује у једном од тих села, за разлику од горе наведених крупних пронијара, који имају своје заменике - командаторе. Дажбине он, наравно, не плаћа, за разлику од осталих кућевласника потчињених му села, који сви плаћају по 1 дукат, а већина и по 1 модиј жита.

Само једно, али веома велико село, *Trompsi grandi*, поседује *rponiario e savo Bitri Ysi*.⁴⁰⁶⁾ Он се такође налази на челу списка кућевласника свог села, који се састоји од 68 имена; међу њима наилазимо на још неколико претставника породице *Ysi* и других пронијарских родова; њихове дажбине нису наведене.

Скромних размера било је власништво поглавара и пронијара Рајка Прекалија; оно је мање од поседа више лица названих само пронијарима, па чак и неких лица названих само поглаварима. Рајко Прекали имао је омање село са 10 кућа, у једној од њих становао је сам.⁴⁰⁷⁾

Лица названа у Скадарском земљишнику просто пронијарима, а не пронијарима и поглаварима нису имала такве комплексе поседа као горе споменути пронијари и поглавари Болше, Балеца, Грише и Подгоре. Неки од њих имали су по неколико села и били су знатно богатији него пронијар - поглавар Рајко Прекали. Тако је *el nobel homo ser Marin Bonzi* с наследницима имао као пронијар шест села, односно пет посебних насеља; код два села списак кућа није наведен, док су три његова остала насеља, од којих је једно обухватало два села, бројала укупно 37 кућа и имала свако свог командатора.⁴⁰⁸⁾ Пронијар Јонема Прекали с браћом и наследницима имао је село од 18 кућа и два мања села са по 3 куће; сам пронијар је становао у једном од тих малих села, које се и звало *Prescali*, док су га у великом селу

⁴⁰³⁾ Исто, 35.

⁴⁰⁴⁾ Исто, 36.

⁴⁰⁵⁾ Исто, 45.

⁴⁰⁶⁾ Исто, 52.

⁴⁰⁷⁾ Исто, 40.

⁴⁰⁸⁾ Исто, 42, 43, 48 и 49.

Dayci замењивала два командатора: Giergi Dayci и Dayci Dayci; овде се налазио и Andrea Chrisolichochi el grande, који је, као и оба командатора, био ослобођен дажбина, док су остали становници давали уобичајене дажбине од по 1 дукат и 1 модиј жита.⁴⁰⁹⁾ Пронијар Никола Салуме и његов синовац Вукица Салуме, поред мањег села од 6 кућа, имали су још једно село од 5 кућа, заједно с пронијаром Радославом Ромесаном.⁴¹⁰⁾

Пронијар са звучним именом Ion Bestole el grande da Isamarise имао је у пронију само мало село Bellani од 6 кућа, али је исти Ion Bestole el grande био поглавар великог села Samarisi у коме је и живео; на списку кућевласника овог села, које броји 50 кућа, први је забележен сам Ion Bestole el grande savo.⁴¹¹⁾ Исто тако је и Dabeseio Bonci имао као пронијар село Piera Negra од 8 кућа и суседно село Vladami од 3 куће. Али је са њим несумњиво идентичан ser Deleseio Bonci, savo крупног села Barbarossi од 37 кућа; ово село, као и пронијарско село Piera Negra, имало је свог командатора из исте породице Dayci, из које су била и оба командатора Јонеме Прекалија.⁴¹²⁾ Вук Губечић, savo села Luorsi од 12 кућа забележен је такође и као savo села Somesi, у коме је било 19 кућа.⁴¹³⁾ Међутим, ово последње село он је несумњиво држао у пронији, јер је у списку кућевласника забележен на првом месту као Vucho Gubecich prorario; иза њега је наведен Petro Costa comandador — појава исто толико уобичајена у селима пронијара колико необична у селима којима се на челу налази само savo.

Може се приметити да су многи пронијари, са којима смо се упознали у Скадарском земљишнику, били у међусобном сродству. Рођаци су несумњиво били ser Dabeseio Bonci (или Bonzi) и крупни пронијар, „племенити човек“ ser Marin Bonzi (или Bonci), а исто тако Јонема Прекали и пронијар-поглавар Рајко Прекали. Никола Сигеци и његова браћа, пронијари мањег села Сигеци, у коме су они сами становали и у коме је било још неколико претставника исте породице Сигеци, очигледно су били у сродству с Димитријем Сигецијем који је са синовима и наследницима имао (вероватно такође у пронији) суседно село Chimecheci.⁴¹⁴⁾ Ови пронијари су имали само по једно мање село, као што су по једно село имали и Zuane Englesi, пронијар села Gleros, у коме је било 19 кућа и посебан командатор, и пронијар Битри Словен (Bitri Sclavo), који је сам живео у свом селу Andrea Schiano, једном мањем селу од 10 кућа.⁴¹⁵⁾

Поседи ових ситних пронијара нису већи од неких села потчињених „поглаварима“, па чак и заостају иза неких од њих.

⁴⁰⁹⁾ Исто, 48, 49 и 50.

⁴¹⁰⁾ Исто, 37 и 36.

⁴¹¹⁾ Исто, 49 и 50.

⁴¹²⁾ Исто, 40 и 44—45.

⁴¹³⁾ Исто, 44.

⁴¹⁴⁾ Исто, 47.

⁴¹⁵⁾ Исто, 42 и 43—44.

Према томе, у неким случајевима не постоји јасна граница између пронијара и поглавара у погледу величине њиховихседа, као што у неким случајевима не постоји ни јасна граница између пронијара и пронијара-поглавара. Но углавном анализирана грађа дозвољава да се утврди извесна градација између ове три групе. По правилу поседи пронијара су већи од појединих села потчињених поглаварима, а најкрупнији поседници су пронијари-поглавари, тј. пронијари који су истовремено и поглавари појединих села.

Такво упоређивање и зближавање земљопоседника-пронијара с функционерима-поглаварима потпуно је оправдано у условима феудализма, за које је карактеристично мешање приватноправних и јавноправних начела. Пронијари су не само власници него и управитељи додељених им насеља, а поглавари, са своје стране, нису само управитељи потчињених им села. Млетачка влада сама посматра функцију пронијара као *officium*.⁴¹⁶⁾ О томе говори и сама појава пронијара-поглавара. Моћни пронијари у извесним случајевима потискују и замењују управитеље појединих села и постају пронијари-поглавари, а поглавари већих села, са своје стране, успевају да добију ово или оно село у пронију. Како се тај процес одигравао, довољно се јасно види на примеру Јона Бестолеа, Дабесеја Бонција и Вука Губечића, који се у једном селу јављају као пронијари, а у другом као поглавари. Карактеристично је да су Јон Бестоле и Дабесејо Бонци били поглавари управо веома крупних села, која су бројала десетине кућа, док је већина села у Скадарском округу која су била потчињена појединим поглаварима била веома скромних размера, ретко су имала више од десет кућа, а често и много мање.⁴¹⁷⁾ Исто тако је карактеристично да је Вук Губечић, као што смо видели, у наслову назван саво села *Somesi*, а у списку кућа овог села јавља се као пронијар. Још је значајније да се *Bitri Ysi*, који се у Скадарском земљишнику из 1416 г. јавља као *proniaro e savo* села *Trompsi grandi*, у једном извештају скадарског комеса из 1403 г. цитира још као *caput ville de Tronsis*.

Поменути извештај скадарског комеса и капетана *Donato de Porto* од 9 јула 1403 г.⁴¹⁸⁾ претставља за нас велики интерес. Овај докуменат доказује правилност закључака које смо учинили на основу података Скадарског земљишника, јер *Donato de Porto* у свом извештају с једне стране посматра пронијаре и поглаваре села као једну групу претставника више локалне аристократије, а с друге стране утврђује између њих извесну градацију. Гореспоменути акт од 6 маја 1402 г., којим је млетачка влада на предлог свог скадарског комеса наредила да се пронијарима са

⁴¹⁶⁾ Тако више пута у документу од 16 септембра 1404 г., којим је Радница Омој потврђен у својству пронијара Балца: *Acta Albaniae II*, бр. 752.

⁴¹⁷⁾ Већа села под управом поглавара сусрећу се у Скадарском земљишнику само ретко. Карактеристичан изузетак претставља *Tomasio Schiavo, scrivano de la corte in Schiavo*, који је био саво двају врло великих села у Скадарском округу: *Ljubic, Skad. zemljisnik 33, 34*.

⁴¹⁸⁾ *Acta Albaniae II*, бр. 737.

његове територије сваке године издаје извесна количина сукна. За ово млетачка влада предвиђа по 300 хиперпира годишње и наређује свом комесу да изврши расподелу са свом потребном пажњом, како не би дошло до свађе, и да о извршеној расподели поднесе тачан и детаљан извештај.

У свом извештају од 9 јула 1403 г. Донато де Порто управо и обавештава млетачку владу о томе како је изашао на крај са повереним задатком. Пошто је добио послата му два комада (petia) сукна, он га је расподелио онако како му је изгледало најправичније; но пошто послата количина није била довољна, а пошто су цене за сукно веома високе, он сукно није дао свима коме је намеравао да да, већ само пронијарима и неким поглаварима села.

Изражавајући наду да ће идуће године прилике бити повољније, комес каже да ће у таквом случају набавити један комад доброг црвеног сукна по цени од највише 1 дукат по лакту (brachio) и да ће га расподелити *inter nobiles et magnos proniarios*; затим ће набавити још један или два комада сукна од по 40 солда по лакту и расподелити га међу осталим пронијарима и поглаварима села нижег положаја (*inter alios proniarios et capita villarum minoris conditionis*), а ако успе, не прекорачивши при томе општу своту од 300 хиперпира, набавиће још два или три комада платна (*fustaneum*), које ће расподелити међу неким другим слугама млетачке владе (*inter aliquos alios servitores vestre dominationis*) по градовима.

Ова рачуница скадарског комеса тачно одражава сталешку хијерархију у његовом округу. На врху те хијерархије стоје малобројни најугледнији и најмоћнији пронијари, који треба да имају одела од сукна највишег квалитета. Иза њих долазе остали бројнији пронијари и поглавари мањих села, којима се даје простије сукно. Ове две групе обухватају претставнике феудалне аристократије. Даље, долазе већ грађани, који се могу задовољити и платном.

Према томе, виши феудални сталеж у Скадарској области сачињавају пронијари и поглавари села, али међу њима скадарски комес разликује људе већег и мањег угледа, утврђујући при томе исту градацију, коју смо констатовали и у земљишном попису Скадарског округа. Уосталом, као што смо то такође већ констатовали на основу података Скадарског земљишника, граница између пронијара и поглавара није била непрелазна. Поглавари најкрупнијих села уживали су већи углед од многих пронијара. Свом извештају скадарски комес је приложио списак лица, којима је расподелио сукно послато из Венеције. У том списку видимо 11 пронијара и 4 поглавара. Поред пронијара и поглавара, овде се налази само *dominus Coia*, који је добио највишу количину од 12 лаката сукна, и обласни војвода *Petrus Mangulfi*, процењен са 10 лаката. Поред војводе, по 10 лаката добили су: претставник моћног арбанаског рода, пронијар Георгије Дукагин; познати нам власник града Балеца, *proniarus quinque villarum* [Радица Омој,

као и Битри Иси, *caput ville de Tronsis*. Међутим, као што знамо, Битри Иси ускоро је постао пронијар и у Скадарском земљишнику јавља се већ као *proniaro e savo* свог великог села. Осам лаката добили су заједно два пронијара из познатог нам рода Прекалија; по шест лаката два пронијара, од којих је један био *proniarus trium villarum*, а исто тако и два поглавара; остали су морали да се задовоље са по четири, по три и чак по два лакта.

Иако су пронијари блиски поглаварима села и по свом сталешком положају и по извесним својим функцијама, они се разликују од њих не само својим већим угледом него и својим специфичним војним задацима. Обавеза вршења војне службе исто тако је карактеристична за пронијаре Скадарске области, као што је била карактеристична за византиске и српске пронијаре. Видели смо да су у Скадарском земљишнику у селима потчињеним пронијарима често забележени командадори, на које обично не наилазимо у селима потчињеним поглаварима.⁴¹⁹⁾ По правилу командадори се јављају у селима крупних пронијара који имају неколико села и који сами не живе на својим пронијама. Командадори су заменици таквих пронијара у својству војних команданата дотичних села, док су ситнији пронијари, који живе по својим селима, сами команданти својих села. Врло је карактеристичан и спомен осам *homeni darne* у селу Болши, у средишту крупног комплекса посела пронијара - поглавара Андрије и Којачина Омоја.

Разуме се да су проније имале у Скадарској области војни карактер и пре млетачке власти. Као и сам систем проније, тако су и његове војне функције настале и развиле се у Зети у доба кад је ова била у саставу Српске државе, па су се сачувале под млетачком влашћу као наслеђе из претходног периода. Да би се отклонила свака сумња, довољно је да се још једанпут позовемо на горе цитирану повељу од 9 марта 1400 г., у којој млетачка

⁴¹⁹⁾ Изузетак претставља, на пример, село Баладрини које се налази, према Скадарском земљишнику, под управом поглавара — *savo*, а које има свог командадора (Ljubić, *Skad. zemljišnik* 46). Међутим, ово село раније је било у поседу моћног пронијара Георгија Дукагина (*Acta Albaniae* II, бр. 726; уп. и Макушев, *Прония* 14). Можемо да пратимо у току више деценија историјат овог села, које се час налази под управом поглавара, час је у пронији, и које служи према томе као илустрација чињенице да између посела пронијара и управе поглавара није било оштре границе. Скадарски комес дао је Георгију Дукагину села *Baladrini* и *Sasarichi*, те је Велико веће потврдило његова права власништва својом одлуком од 5 маја 1403 г. Затим, 1416 г., према Скадарском земљишнику, село *Baladrini* се налазило под управом поглавара Алексија Бегама; имало је 15 кућа. Исто тако се налазило, према Скадарском земљишнику, под управом поглавара и суседно село *Sasarichi*, у коме је било 11 кућа. Међутим, 15 маја 1421 г. Велико веће је доделило село *Baladrini* у пронију истом (?) Алексију де Бигано, који за доказану своју верност од стране скадарских ректора *factus fuerit caput et proniarus territorii vocati Cazari et ville Baladrini et de Ixexi* (Макушев, *Прония* 5). Изгледа да је село Баладрини остало прилично дуго у пронији Алексија де Бигано. Али затим, као што већ знамо из преставке коју је Проган, син Алексија Бигано, поднео Великом већу, оно се нашло *sine proniaro*, побунило против млетачке власти и придружило Скендербегу. Због тога и с обзиром на заслуге његовог оца, Велико веће је одлуком од 7 јуна 1448 г. дало село Баладрини у пронију Прогану и његовој браћи (Макушев, *Прония* 11).

влада, захтевајући да пронијари Скадра и Дриваста испуњавају исте обавезе које су испуњавали за време својих бивших господара, пре свега истиче њихову дужност да врше коњаничку војну службу (*equitare*). Према томе, коњаничка војна служба била је већ под српском влашћу основна обавеза скадарских пронијара. Та обавеза остаје и под млетачком влашћу. Не само Скадарски земљишник, него и многи други млетачки документи за све време млетачке владавине на Зетском приморју сведоче о војним функцијама скадарских пронијара.

Споменули смо већ неке документе у којима скадарски пронијари истичу своје ратне подвиге у млетачкој служби или подвиге својих очева, да би им се потврдило њихово право власништва или да би добили нове проније. Као карактеристичан пример навешћемо још случај пронијара Павла Врате Памалиота, *qui pridie, dum cum comite nostro Scutari in servitiis nostris equitasset, transeundo quoddam flumen, submersus est*. Његовом рођаку Прогану Велико веће је дало у пронију један део села Булкије, с тим да *ipse Proganus teneatur servire nostro dominio, sicut tenebatur prefatus Paulus et sicut teneantur alii Pamalioti nostri*.⁴²⁰⁾ У инструкцији датој п. овизору Јовану Боланију 13 марта 1455 г. млетачка влада говори о пронијарским поседима чији власници *cum suis equis nobis servire tenentur*.⁴²¹⁾ Власништво проније као такво повлачи за собом обавезу вршења војне службе. Према карактеристичном изразу исте инструкције из 1455 г. пронијари су дужни да врше војну службу *iure proniarum suarum*.

Начин и размере службе зависе од величине поседа и пронијарових средстава. Као што смо већ наглашавали, проније су и у Скадарској области биле врло различите величине, па су према томе различите биле и обавезе пронијара. Ситнији пронијари су били дужни да врше службу лично, при чему чак нису сви били дужни да врше коњаничку службу. Поменута инструкција од 13 марта 1455 г. прави разлику између пронијара који су *iure proniarum suarum* дужни да држе коње и пронијара који *iure proniarum suarum non obligarentur tenere equos*: истина, уколико и такви пронијари имају коње, млетачка влада, наравно, нема ништа против тога да их они држе и да врше одговарајућу службу.⁴²²⁾ Крупни пронијари јављају се пак на челу читавих војних отреда; неки од њих су имали, као што смо видели, своје командандоре, који су командовали појединим групама њихових војника. Колико су значајне могле бити војне снаге појединих пронијара, показује пример Георгија Дукагина. Један од најмоћнијих скадарских пронијара из почетка XV века, кога је скадарски комес Донато де Порто у свом извештају ставио у највишу категорију пронијара, Георгије Дукагин је према повељи од 5 маја 1403 г. имао 40 коњаника и 100 пешака, „увек спремних за све наредбе наших ректора“.⁴²³⁾ Овај податак је нарочито драгоцен,

⁴²⁰⁾ Макушев, Прония 16.

⁴²¹⁾ Ljubić, Listine X, br. 62, p. 52.

⁴²²⁾ Ib. p. 52—53.

⁴²³⁾ Acta Albaniae II, br. 726.

јер ни у византиским ни у српским документима немамо тачних података о броју војника појединих пронијара; слични подаци налазе се само у Морејској хроници за западне феудалце у Грчкој.

Као војна снага у млетачкој служби, скадарски пронијари су потчињени локалним претставницима млетачке владе и налазе се под непосредним надзором и руководством млетачких ректора. Скадарски пронијари налазе се на располагању млетачког провизора, а понекад, као горе споменути Павле Памалиот, прате скадарског комеса у његовим походима. Шаљући 1469 г. у Албанију свог провизора, племенитог Јосафата Барбароа, млетачка влада му налаже да пази да пронијари испуњавају своје обавезе и нарочито да инсистира на томе *ut equitent et stent in castris apud te ad obedienciam tuam*. Ако се пронијари не потчине наредбама, провизор и ректори, под чијим ће руководством бити (*sub quoque iurisdictione erunt*), предузеће одговарајуће мере по свом нахођењу.⁴²⁴⁾

Према томе, у току целог времена млетачке владавине на Зетском приморју, млетачка влада је категорички тражила од локалних пронијара да неизоставно врше војну службу. Међутим, пронијари нису увек испуњавали своје обавезе, како се то види из самих млетачких докумената, нарочито из докумената доцнијег периода. Очигледно су пронијари осећали све веће тешкоће млетачке владе, па су почели да избегавају вршење војне службе. У горе цитираној инструкцији провизору Јовану Боланију од 13 марта 1465 г. млетачка влада се жали на то да неки пронијари не испуњавају своје обавезе.⁴²⁵⁾ А у мало пре наведеној инструкцији провизору Албаније Јосафату Барбароу од 2 јуна 1469 г. наилазимо на ово карактеристично признање: „*Habemus multos propriarios in provincia illa, qui habent certas obligationes, quas minime observant*“.⁴²⁶⁾ Захтевајући од провизора да натера зетске пронијаре да врше своју службу, млетачка влада сама као да није уверена у успех, већ предвиђа непослушност пронијара.

Поред војне службе, коју су вршили у почетку са више а доцније са мање ревности, скадарски пронијари су били дужни да плате Млетачкој републици у виду десетка извесне дажбине од својих села. Били су дужни не само *servire* него и *solvere*. О пореским обавезама пронијара млетачки документи садрже много интересантних детаљних и прецизних података, које немамо у другим документима. Богатство млетачких докумената у овом погледу није случајно, већ се објашњава тиме што се систем пореских обавеза наметнутих пронијарима под млетачком влашћу знатно развио и проширио.

Заиста, у византиским документима, и поред њиховог великог броја, не наилазимо уопште на податке о макојим пореским обавезама пронијара и по свему изгледа да византиски пронијари

⁴²⁴⁾ Ljubić, Listine X, br. 467, p. 445.

⁴²⁵⁾ Ib. br. 62, p. 52.

⁴²⁶⁾ Ib. br. 467, p. 445.

нису имали никакве пореске дужности, већ су задржавали за себе све приходе од својих поседа као феудалну ренту. Говорећи о обавезама пронијара, византиски документи истичу само њихову обавезу вршења службе. На обавези вршења службе, и то пре свега војне, инсистирају у првом реду и српски документи. Међутим, поред тога, српски пронијари су, према Душановом Законику, плаћали држави и по 1 царску перперу од сваке сељачке куће. Сем тога, они изгледа нису имали никакве друге пореске обавезе и користили су се плодовима од свих работа својих сељака. У Зети пронијари су били већ под српском влашћу оптерећени и извесним другим дужностима, како се то види из више пута цитиране млетачке повеље од 9 марта 1400 г., којом се захтева да пронијари Скадра и Дриваста испуњавају према млетачкој власти исте обавезе као и према својим пређашњим господарима, када су морали *equitare et facere certas angarias*.⁴²⁷⁾ У чему су се управо састојале дужности зетских пронијара у време српске власти, не види се тачно из неодређеног израза *certas angarias*; под ангаријом овде се вероватно подразумева грађанске или привредне службе уопште, а не работе у правом смислу, од којих су се српски пронијари, као што смо видели, специјално ограђивали. Да напоменемо да и повеља Лазара Бранковића из 1457 г., која говори о дужности пронијара „да работају и војују“, подразумева под „работом“ не сељачко кулучење већ грађанске службе за разлику од војне службе. Но, ма како да је било, очевидно је у сваком случају да дужности зетских пронијара већ под српском влашћу нису биле ограничене на плаћање перпере, на које су се сводиле пореске обавезе српских пронијара у доба Душаново. Врло је вероватно да су и у самој Србији, услед све већих тешкоћа и турске опасности, пореске дужности пронијара биле повећане.

Под млетачком влашћу систем дажбина које су се наметале пронијарима даље се развио и разграно. Међутим, овај систем је несумњиво полазио од поретка и обичаја који су се формирали још за време српске власти, како то показују словенски називи извесних дажбина које су скадарски пронијари убирали у корист млетачке власти.

Јасне и прецизне податке о пореским дужностима пронијара према млетачкој влади даје Скадарски земљишник из 1416 г., чији је главни циљ управо и било утврђивање прихода Млетачке републике у Скадарском округу. Из Скадарског земљишника се види да су се у свим селима Скадарске области од сваке куће пре свега по правилу тражиле дажбине у висини од једног дуката и једног модија жита. Дајући списак свих кућевласника сваког појединог села, Скадарски земљишник код огромне већине имена бележи управо ове дажбине. Само мали број лица налази се у повлашћеном положају, било да не плаћа ништа, или да плаћа мање: тако, разуме се, сами пронијари и поглавари села за себе не плаћају ништа; ослобођени су дажбина обично и командадори,

⁴²⁷⁾ Ljubić, Listine IV, br. 583, p. 422.

као и иначе неки угледни људи, док су неки други ослобођени само плаћања дуката или, чешће, само давања жита.

Међутим, плаћање дуката и давање модија жита претстављала су главне, али не и једине обавезе Скадрана. Уз ове главне, долазиле су и извесне допунске дажбине. На крају спискова кућевласника појединих села, Скадарски земљишник сваки пут нарочито истиче да је, поврх наведених дажбина, тј. плаћања дуката и давања модија жита, свака кућа дужна да плати и 4 гроша на име оброка (*l'obrocho che e grossi quatro per casa*), вршећи уплату о Божићу и о Ускрсу, и да даје десетак од проса (*la diesta del mio*).⁴²⁸ Карактеристично је да се при томе напомиње да ће се у случају да се повећа број кућа у дотичном селу, повећати на одговарајући начин и висина дажбина: од сваке нове куће тражиће се такође 1 дукат, 1 модиј жита, оброк и десетак од проса.

Све ове дажбине, у новцу и у натури, пронијари, као и поглавари појединих села, морали су да убирају од становника својих села и да достављају млетачкој влади. Према томе, ове дажбине су се одузимале од феудалне ренте пронијара, претстављајући његову пореску дужност према млетачкој влади.

Ако упоредимо висину ових дажбина с пореским обавезама српских пронијара из Душановог доба, јасно је да су се дажбине јако повећале. У Душаново доба, као што смо мало пре напоменули, меропси на пронијарским поседима давали су „цареву перперу”. Према једном другом члану Душановог Законика, као „царски доходак“ сматрао се кабао жита, који је свако био обавезан да даје на име соћа и извесних других пореза, при чему се давање каба жита могло заменити плаћањем „перпере динарми”.⁴²⁹ Према томе, у Душаново доба сељаци на земљама феудалаца плаћали су држави или перперу или кабао жита. Међутим, према Скадарском земљишнику из 1416 г., пронијари и поглавари појединих села у Скадарској области давали су млетачкој влади од сваке куће на потчињеној им територији и по 1 дукат у новцу и по 1 модиј жита, а поврх тога још и 4 гроша оброка и десетак од проса.

Са подацима Скадарског земљишника потпуно се слажу подаци и других савремених млетачких докумената. Тако, акт млетачког сената од 10 фебруара 1416 г. истиче да су браћа Павле и Ника Која-Бутадоси, пронијари села Сант-Аурацио, које се састојало од 12 кућа, дужни да плаћају десетак од својих поседа; локалне млетачке власти одредиле су да на име десетка „*Nicha Butadossiolvere debeat ducatos duodecim et totidem modios frumenti et obrochum, quod est grossi quatuor pro domo, et decimam*

⁴²⁸) Ове напомене о допунским дажбинама Љубић је у свом издању Скадарског земљишника навео само код прва два села (Skad. zemljišnik 33). Међутим, како он сам истиче, сличне напомене постоје и у свим даљим случајевима, али их је он изоставио ради скраћења.

⁴²⁹) Новаковић, Законик § 68 и § 198.

miley⁴³⁰⁾ Према томе, исто онако као што смо то видели у Скадарском земљишнику, Ника Бутадоси је био дужан да од сваке куће свог села плаћа по 1 дукат, по 1 модиј жита и по 4 гроша оброка и да даје десетак од проса.⁴³¹⁾ И овде се чини једна карактеристична ограда: ако се временом број кућа у његовом селу повећа, Ника Бутадоси мораће да даје толико дуката, модија жита и оброка више, колико ће се повећати број кућа; ако се пак број кућа смањи, он ће ипак морати да даје утврђену своту од 12 дуката и 12 модија жита са obroком и десетком од проса. Смањивање дажбина, сасвим природно, није било у интересу Венеције, те су пронијари морали да пазе да њихова села не опусте и да се способност плаћања подређеног становништва не смањи, што уосталом није одговарало ни њиховим властитим интересима.

Пореске обавезе скадарских пронијара у основи су остајале исте и у доцнијим годинама млетачке владавине. Истина, касније је отпала обавеза давања десетка од проса, али се зато тражило давање соћа, које се у доцнијим документима редовно спомиње поред плаћања оброка. Оброк, а нарочито соће има овде друго значење него у Српској држави Немањина. Међутим, сама употреба ових пореских термина показује да је традиција српског пореског система остала жива на зетској територији и под млетачком влашћу. Као у почетку оброк и десетак од проса, тако су доцније „соћ и броћ“ претстављали у Зетској области под млетачком влашћу допунске дажбине, које су долазиле уз основне пореске обавезе — плаћање дуката и давање модија жита.

Solutio ducati et modii, ac syoch et broch — тако су формулисале пореске обавезе млетачких поданика у инструкцији млетачком претставнику у Бару од 8 маја 1444 г., која се позива на одлуку Већа од 9 маја 1424 г.⁴³²⁾ Сходно томе и акт од 12 новембра 1447 г. условљава додељивање проније у селу Обличје Влади Калођорђевићу тиме што ће он давати *pro dicta villa sioch et broch, et modium et ducatum camere nostre Scutari*. При томе се наглашава да је Влада дужан да плаћа ове дажбине *sicut respondent et solvunt alia capita et proniarii villarum Scutari et sicut per statuta et consuetudines provincie Albanie fieri debet*.⁴³³⁾ Исто

⁴³⁰⁾ Макушев, Прония 13–14.

⁴³¹⁾ У Скадарском земљишнику село Sancto Augacio наведено је на трећем месту (Ljubić, Skad. zemljišnik 33). На челу овог села налази се Ника Бутадоси, који се међутим овде не зове пронијар, већ саво, што још једанпут указује на сличност функција пронијара и поглавара. Списак кућевласника отвара сам Nicha Butadossi саво; иза њега долазе, сходно наводима у повељи од 10 фебруара 1416 г., имена дванаест других кућевласника (тројица припадају истој породици Бутадоси). Никакве дажбине овде нису забележене. Могло би се претпоставити да је управо ова околност и изазвала специјалну одлуку и специјалну повељу млетачке владе за ово село, али се с таквом претпоставком не слаже, како изгледа, датум повеље млетачког сената, ако је само тај датум тачно наведен код Макушева и ако је ова повеља стварно претходила изради Скадарског земљишника, који је датиран са 10 новембра 1416 г.

⁴³²⁾ Ljubić, Listine, IX, 191. В. доле прим. 436.

⁴³³⁾ Макушев, Прония 16.

тако се и у другом једном документу, чији датум Макушев на жалост не наводи, додељивање проније арбанаском племићу Рајку Моноти условљава његовом обавезом *servire secundum conditionem territoriorum et solvere ducatum, sioch et broch et modium*.⁴⁸⁴⁾

Млетачка влада будно је пазила на то да пронијари испуњавају све своје обавезе. Исто тако како је инсистирала на неизоставном вршењу војне службе, она је захтевала и плаћање свих дажбина у потпуности. Због неиспуњавања обавеза пронија је могла бити одузета. Занимљив је случај пронијара Зафалије, који је, на жалбу млетачког провизора у Улцињу, одлуком млетачке владе од 21 маја 1431 г. лишен своје проније зато што је, договоривши се са становницима свога села, платио само половину дужног десетка. Пошто је висина дажбина зависила од броја настањених кућа дотичног села, пронијар Зафалија, у договору са становништвом свога села, утајило је стварни број кућа у својој пронији.⁴⁸⁵⁾

Тражење неизоставног испуњавања како војних обавеза тако и пореских дужности нарочито је јасно изражено у горе цитираној инструкцији млетачке владе од 8 маја 1444 г. Млетачка влада потсећа свог претставника у Бару на решење Већа од 9 маја 1424 г. да ректори Албаније никако не смеју да некога ослобађају службе коју је обавезан да врши, ни плаћања дуката и модија, соћа и оброка, већ морају да траже од свих поменути дукат и модиј и соће и оброк, као и вршење службе млетачкој држави с људима и коњима, према стању њихових земаља.⁴⁸⁶⁾

Молбе за ослобађање од дажбина редовно су наилазиле код млетачке владе на категоричко одбијање. Тако је био одбијен чак и моћни пронијар Георгије Дукагин, који је молио да му се потврди право власништва на додељена му села Баладрини и Какарики и да та села буду ослобођена плаћања десетка. Одлуком Великог већа од 5 маја 1403 г. Дукагинова права власништва била су призната, али је његова молба за ослобођење од дажбина одбијена, без обзира на то што је Дукагин, како је он наглашавао у својој молби, издржавао у служби Венеције 40 коњаника и 100 пешака и што су дотична села била мала и могла да буду обрађена са само 6 волова.

Млетачка влада је тако упорно инсистирала на испуњавању свих пореских обавеза не само да би сачувала своје приходе, него и због тога што је плаћање десетка Венецији означавало признање њеног суверенитета. Стога је млетачка влада више волела да даје пронијарима специјалну новчану помоћ, него да им дозволи да не плаћају утврђене дажбине. Одбијајући Дука-

⁴⁸⁴⁾ Исто 16.

⁴⁸⁵⁾ Исто 13.

⁴⁸⁶⁾ Ljubić, Listine IX, 191: Denotamus tibi, quod in nostro consilio rogatorum 1424 die 9 maii captum fuit, quod rectores Albanie nullo modo possint absolvere aliquem a servitiis, que facere debet pro territoris suis, nec etiam a solutione ducati et modii, ac syoch et broch, ymo ab omnibus exigant dictum ducatum et modium, ac sioch et broch, et nihilominus tenentur servire nostro dominio cum personis et equis secundum conditionem territoriorum suorum.

гинову молбу да ослободи дажбина два његова мања села, млетачка влада одређује му у исто време годишњу помоћ од 60 хиперпира и 12 лаката сукна, „pro possendo facere sibi unam clamidem et unum carputem.“⁴⁸⁷⁾

Дукагин није био једини пронијар који је добијао од млетачке владе новчану помоћ, и понекад је та помоћ била прилично велика. Не наводећи нажалост документа, Макушев спомиње двојицу пронијара, од којих је један добијао месечно 25 дуката за издржавање 10 коњаника, а други 7 дуката за издржавање 3 коњаника.⁴⁸⁸⁾ А сукно се издавало, као што смо видели, већем броју пронијара и других скадарских властелина, који су са своје стране били дужни да плате дажбине Млетачкој републици.

Разуме се да је терет пореске дужности наметнуте пронијарима свом својом тежином падао на подређено им становништво. Повећање пореских дужности скадарских пронијара под млетачком влашћу фактички је значило повећање пореског терета становништва на територијама додељеним у пронију. Што се више тражило од пронијара, то су више они тражили са своје стране од подређеног становништва. Само се по себи разуме да је пронијар све дажбине које је дуговао властима убирао од становништва своје проније. Ово потпуно јасно показује и Скадарски земљишник, који израчунава и бележи дажбине за сваку кућу понаособ. Међутим, поред дажбина које је убирао од становништва у корист власти, пронијар је морао да добија извесне приходе и за себе. У противном случају држање проније не би за њега имало никаквог смисла. Несумњиво је, међутим, да је држање проније било врло уносно. Као што се види из документа, скадарски феудалци су се много трудили да добију проније, а ово значи да приходи које су они добијали од подређеног становништва нису били безначајни. Међутим, плаћајући млетачкој влади исте дажбине као и села под управом поглавара, пронијарска села су била поврх тога оптерећена и обавезом вршења војне службе. Другим речима, положај становништва у пронијарским селима био је, како је тачно истакао већ Макушев, врло тежак. Стога није никакво чудо да је, на пример, општина Улциња тражила као нарочиту милост (*gratia specialis*) да њена земља не буде давана у пронију.⁴⁸⁹⁾

О висини прихода које су скадарски пронијари задржавали као своју феудалну ренту говори и чињеница да су једно село понекад поседовали више пронијара; према томе, приходи су

⁴⁸⁷⁾ Макушев, Прония 14. Истина, исте 1403 г., делећи претставницима скадарске властеле сукно послато из Венеције, комес и капетан Донато де Порто, као што смо видели, није дао Дукагину 12, већ 10 лаката. О селима Баладрини и Какарики в. горе, прим. 419. Према Скадарском земљишнику, ова села су, поред уобичајеног оброка и десетка од проса, плаћала укупно 24 дуката и 22 модија жита, пошто је у селу Баладрини било 15, а у суседном селу Какарики 11 кућа, али ни поглавар Какарикија, ни командатор Баладринија нису плаћали дажбине а два лица у Баладринију нису давала жито.

⁴⁸⁸⁾ Макушев, Прония 17.

⁴⁸⁹⁾ Исто 18.

били довољно велики да задовоље и неколико власника. На случајеве заједничког поседовања пронија наилазили смо већ и у Византији и у Србији. У Скадарској области ова појава је била, како изгледа, нарочито распрострањена. Заиста, поред великих пронијара, који су сами држали по неколико села, наилазимо чешће и на села која заједнички држе у пронији неколико лица. Дешава се чак да неколико лица заједно добију само један део села. Тако је актом од 11 јуна 1446 г. потврђена одлука скадарског комеса од 11 јуна 1443 г., којом су три лица, Божидар Андрић, Андрија Макушић и Божидар Новаковић, за верну службу добили *in pronom* половину села Синодерија.⁴⁴⁰⁾ Обично је таквих заједничких власника било два до три и већином су то били рођаци. Често је пронијар држао пронију заједно са својом браћом, синовима или другим рођацима. Међутим, у Скадарској области наилази се понекад и на читаве групе лица која заједнички поседују проније. Понекад су ове групе веома многобројне и у таквим случајевима њима не припадају само поједина села, него већи комплекси поседа. Нарочито бројна била је група која је са пронијаром и поглаваром Андријом Отом на челу држала Подгору и пет суседних села. У Скадарском земљишнику забележено је: „*Villa clamada Podegora, de la quale e pronario e savo Andrea Otto e fradelli e Radas Otto e Zacharia Lubici e fradelli e Zorzi Mida e fradelli e Masarecho Otto e fradelli e Nichugla Bachsio e fradelli*“.⁴⁴¹⁾ Као што је тачно истакао Макушев, ова се група састојала од најмање 16 лица, чак ако се претпостави да се ни у једном случају кад се спомињу *fradelli* не ради о више но двојици браће. Сва ова лица морала су да добију од проније приходе, иако ти приходи нису морали да буду за све једнаки.

Решавајући о спору између Михаила Омоја и три његова брата, која су заједно са њим држали пронију, Велико веће је 6 септембра 1445 г. одредило да половина прихода има да припада Михаилу, а друга половина осталој тројици браће. Пошто је Михаил био најстарији од њих и пошто је пронија била дата за његове заслуге, он треба да буде доживотно поглавар и пронијар овог села (*sit caput et pronarius ville, quousque vixerit*), али се приходи морају поделити (*sed utilitas proniarie dividatur*).⁴⁴²⁾ Према томе, у случајевима кад су браћа заједнички држала пронију као ефективни пронијар сматрао се један од њих, обично, наравно, најстарији, док су се приходи делили међу свима власницима, при чему је пак пронијар добијао много већи део него његови сапоседници.

Заједничко држање проније с браћом, синовима и другим рођацима довољно јасно показује да је пронија у Скадарској области добила карактер породичног наследног власништва. Међутим, постоје и директни подаци о томе да се наслеђивање проније, доста распрострањено у Византији и уобичајено у Србији, сматрало као нормална појава и у Зетској области.

⁴⁴⁰⁾ Исто 7.

⁴⁴¹⁾ Љубић, *Skad. zemljišnik* 35.

⁴⁴²⁾ Макушев, *Прония* 7.

Макушев је потценио значај тих података кад је дошао до следећег закључка: „Понекад су проније даване само на привремено уживање, понекад и доживотно; често су проније потврђиване после пронијарове смрти његовим синовима и другим рођацима; постојала је и наследна пронија“. Наводећи ове различите могућности и супротстављајући их једну другој, Макушев на другом месту каже: „Пронија се обично давала на доживотно уживање — *quousque vixerit*“.⁴⁴³⁾ Међутим, ова формула нимало не искључује могућност фактичког наслеђивања. Ако се поводом спора између Михаила Омоја и његове браће у мало пре цитираном решењу Великог већа од 6 септембра 1445 г. каже да ће Михаило Омој бити пронијар и поглавар свога села „*quou que vixerit*“, то ово очевидно значи да ће га после његове смрти заменити један од његове браће. Нажалост, Макушев не наводи које је село Михаило Омој држао заједно са својом браћом. Видели смо да је већ 1403 г. претставник ове породице, Радица Омој, имао у пронији пет села, а наредне године додељен му је у пронију и градић Балецо. Међутим, у Скадарском земљишнику, тј. 1416 г. Балецо и село Болша са 4 околна насеља налазе се већ у пронији његовог сина Којачина и брата Андрије, а повељом од 13 фебруара 1418 г. Којачину и Андрији Омоју дата је и формална потврда на власништво Балеца.⁴⁴⁴⁾ Поседи које пронијар држи доживотно после његове смрти обично прелазе у власништво његових наследника, на шта им се издаје потврда, а таквим потврдама из генерације у генерацију, потврдама које уз то често имају само формални значај, управо се и ствара поредак фактичког наслеђивања проније. Додуше, уколико је сопственик проније врховна власт и уколико врховна власт слободно располаже пронијама, наслеђивање проније не претставља утврђено и безусловно право пронијара и његових наследника. Обично се после пронијарове смрти признавало право власништва његовим наследницима, али је врховна власт могла да донесе и другу одлуку, да преда пронију другом лицу или да је не преда уопште. Видели смо, на пример, да је Проган, син Алексија де Бигано, специјално тражио да добије село Баладрини, које се раније налазило у пронији његовог оца, а које је затим остало „без пронијара“. Важно је, међутим, да је његова молба била испуњена и карактеристично је да је ова пронија била дата њему заједно са браћом. Штавише, већ је сам Алексије де Бигано молио у своје време да његово власништво у Баладринију и у другом суседном селу буде потврђено њему и његовим синовима (*confirmare sibi et filiis suis*) и Велико веће актом од 15 маја 1421 г. прихватило је његову молбу, тако да није сасвим јасно зашто се Проган у својој претставци није позвао на ово решење, већ је надугачко расправљао о заслугама свога оца и о томе да се село Баладрини, оставши без пронијара, побунило и придружило Скендербегу.

⁴⁴³⁾ Исто 10 и 19.

⁴⁴⁴⁾ Исто 12.

Истим актом од 15 маја 1421 г., којим је пронија Алексија де Бигано била потврђена њему и његовим синовима, Велико веће је прихватило и молбу Скадранина Стефана Милутина *quod ipse et sui filii masculi legitimi tantum confirmentur in proniaria ville de Postropati.*⁴⁴⁵⁾

Према томе, наслеђивање проније било је у Скадарској области уобичајена и нормална појава. Проније су се наслеђивале из генерације у генерацију, остајући у власништву једне те исте породице. Нарочито јасно сведочи о томе докуменат од 7 јуна 1417 г., у коме се излаже молба трију скадарских пронијара. Пронијари Радослав Роместина и Никола и Вукица Салуме истичу да су у својој молби да њихови *predecessores sive avi et proavi eorum semper fuerint proniarii villarum Xagnevo, Police et Sairti districtus nostri Scutari et ipsas villas iure patrimonii tenuerint.* Тачност њихових навода потврдили су комес и капетан Скадра и провизор.⁴⁴⁶⁾ Потврда њихових права на поменута села имала је у овом случају само формално значење, јер су та села већ у Скадарском земљишнику, тј. 1416 г., записана као проније Радослава Ромесане, Николе Салумеа и његовог синовца Вукице Салумеа.⁴⁴⁷⁾

Чињеница да су пронијари у поменутим селима били већ деде и прадеде оних пронијара који су та села поседовали 1416 г. показује да су ова села била у власништву те породице још под српском влашћу, да су се још онда у тој породици наслеђивала а да је исти ред наслеђивања трајао и под млетачком влашћу, без обзира на промену врховне власти и да је био признат од стране нове владе. Навод да су преци Радослава и његових другова поседовали своје проније *iure patrimonii* потсећа на аналоган израз *κατὰ λόγον γονιότητος*, који употребљавају византиски документи ради карактеристике наследног поседовања проније. Но, исто као и у Византији, добивши карактер наследног власништва, проније у Зетској области не престају да се сматрају као проније и не претварају се у баштине, већ претстављају нарочиту врсту власништва, условљену вршењем одређене службе. Ми наилазимо у документима Скадарске области на много података о наслеђивању пронија, али не наилазимо у њима ни на један податак о томе да су пронијари имали право неограниченог располагања својим поседима.

Међутим, обичај наслеђивања проније није могао а да не изазове у неким случајевима извесну дегенерацију система проније. У неким документима доцнијег периода трагови такве дегенерације јасно се примећују. Док се у горе цитираном акту од 15 маја 1421 г. наглашавало да је Велико веће на молбу Стефана Милутина потврдило у својству пронијара њега *et sui filii masculi*, дотле су одлуком Великог већа од 20 септембра 1454 г. вино-

⁴⁴⁵⁾ Исто 5.

⁴⁴⁶⁾ Исто 12.

⁴⁴⁷⁾ Ljubić, Skad. zemljišnik 36—37.

гради у селу Гриши били додељени у пронију Стевану и Николи Баничићима, њиховој браћи и сестрама.⁴⁴⁸⁾

У занимљивом документу од 18 септембра 1443 г. поседи Леке Захарије, крупног и заслужног пронијара, после његове смрти се предају његовој мајци, удовици Које Захарије, њеној ћерци и синовцу, јер су они *veri ac legiptimi heredes condam domini Choie Zacharie et Leche eius filii legiptimi successores.*⁴⁴⁹⁾ Приликом набрајања свих поседа, села, њива и винограда, који се њима предају, за села *Zaravina* и *Sclixi* речено је да им се она дају *in pgoniam*. Но приликом поновног набрајања истих поседа у завршном делу документа таква примедба се прави само за село *Zaravina*, а не прави се ни за *Sclixi*, ни за остала села и добра. Међутим, непосредно иза тога каже се да млетачка комуна задржава за себе сва права (пре свега позната нам права убирања дуката, модија, соћа и оброка) *in his omnibus pgoniis suprascriptis*. Према томе, овде се пронијама називају сви ти поседи, међу којима се налазе и виногради, које је био посадио Која Захарија, па чак и сама његова удовица Боса. Још је занимљивије да се удовица Боса, њена ћерка и синовац директно називају *pgoniarii dictarum villarum*. Као што видимо, појам проније и пронијара губи своју прецизност: назив проније употребљава се произвољно и примењује се на сваки земљопосед, а пронијарима се називају старија жена, њена ћерка и синовац.

Таква проширена употреба појма проније је симптом извесне дегенерације самог система, али уједно и доказ колико је велико распрострањење овај систем био постигао у Зетској области. Само због великог распрострањења пронијарског земљопоседа могло је доћи дотле да се пронијом зове скоро свако властеоско власништво. Заиста, млетачки документи који се одnose на Скадарску област довољно јасно показују да је пронија овде била главна врста крупног земљопоседа и да је у великој мери потиснула баштински посед. Нема сумње да такав значај пронија није стекла тек под млетачком влашћу, већ је она постигла знатно распрострањење и у претходном периоду кад је Зета улазила у састав Српске државе. Као у Византији и самој Србији, тако је и у Зети спољна опасност приморала владу да форсира систем проније, као посед који је био оптерећен обавезом војне службе и који се налазио под контролом владе. У доба млетачке власти настављао се раније започети развитак, јер је и млетачка влада била заинтересована у јачању пронијарског система.

И поред тога што се средином XV века понекад показују извесни знаци дегенерације пронијарског система, и поред тога што се у ово време, као што смо видели, млетачка влада често жали на то да пронијари не испуњавају своје обавезе, систем проније и даље постоји. Многи подаци које смо горе искористили

⁴⁴⁸⁾ Макушев, Прония 7.

⁴⁴⁹⁾ Ljubić, *Starine* 14 (1882) 55 sq. Уп. и кратку потврду овог даривања од јануара 1444 г. (ib. 54).

потичу управо из докумената овог времена. Пронија постоји у Зетској области све до краја млетачке владавине, а постоји и после пропасти млетачке власти.

Док се за Скадарску област располаже са великим бројем података о пронији, дотле су такви подаци за остале области Зете најжалост врло ретки. Међутим, расположиви подаци о пронији у северној Зети из доба управе Црнојевића пружају знатан интерес, допуњавајући, и поред своје оскудности, богату грађу скадарских докумената. Уз то су ови оскудни подаци драгоцени као доказ да је пронија постојала у Зети и ван Скадарске области и да, према томе, карактеристика пронијарског система дата на основу скадарске грађе важи и за друге области Зете. Драгоцени су ови малобројни подаци и по томе што се односе не само на време млетачке владавине него и на доцнију епоху, доказујући тиме да је систем проније постојао у Црној Гори и после престанка млетачке власти.

Интересантан је податак о судским правима пронијара у уговору од 5 августа 1455 г., којим су се зетска племена предала Венецији. Уговор гарантује права локалних пронијара, па одређује да ниједно лице потчињено пронијару не сме да се суди са својим пронијаром ~~ни~~ пред којим господаром (*alcuna persona, che sia sotto proniario; che non possa aver zudisio cum el suo proniario davanti algun signor*); али ако неко има жалбу против пронијаровог човека, он може да га позове пред суд сењора или војводе,⁴⁵⁰⁾ тј. Стефана Црнојевића, који је у ово време управљао Црном Гором под млетачким суверенитетом као капетан и велики војвода горње Зете. Ова интересантна одредба довољно јасно показује потпуно бесправан положај становника који су потчињени пронијару, а који немају никакве могућности да се жале на свога господара. Пронијар очевидно има право да суди својим људима, како су га имали, изгледа, и византиски пронијари доцнијег периода. Да се пронијарови људи нису налазили у његовој јурисдикцији, не би било ни потребно наглашавати да се пронијаров човек (*lo homo del proniario*) ипак може позвати пред војводин суд.

Као капетан и војвода горње Зете Стефан Црнојевић је делио проније. Опат католичког манастира св. Марије у Ротецу жалио се да је војвода Стефан одузео његовом манастиру једно село и да је једну половину тог села дао православној цркви, а другу половину неким пронијарима (*la mità a una giexia crecha, e l'altra mità a certi homeni proniari*). Његова жалба се наводи у повељи млетачке владе од 8 јула 1457 г., из које и сазнајемо за овај случај.⁴⁵¹⁾

⁴⁵⁰⁾ Новаковић, Зак. споменици 123. Љубић, Listine X, 68. Јиречек, Историја IV, 155 наводи нетачно да овај уговор одређује „да се спорови између пронијара и њихових сељака имају решавати само у присуству војводе Стефана Црнојевића“.

⁴⁵¹⁾ Љубић, Listine X, 113.

О једном другом даривању Стефана Црнојевића сазнајемо из доцније повеље коју су његови унуди, Ђурађ и Стефан, дали манастиру Богородичиног рођења на Цетињу 15 јуна 1495 г.⁴⁵²⁾ Међу многобројним поседима који се дају том манастиру спомиње се и пронија коју је деда дародаваца, Стефан Црнојевић, у своје време дао Михаилу Пиперу. Њихов отац, Иван Црнојевић, доцније му је одузео ову пронију због невере, при чему повеља наводи да одузету пронију он „узе за себе и држа“. Ђурађ и Стефан Црнојевићи поклањају сада ову бившу пронију манастиру.

Повеља Ђурђа и Стефана Црнојевића од 10 јануара 1492 г. наводи да су браћа Црнојевићи отерали Радоњу Балочевиха и његовог сина Ивана због почињеног убиства и да су пронију „на кои ови су седили на селу на нашемъ, на Орахову-лутъ предали делом Грубичевићу, делом Шћепану (Малошевићу), сину Николе Голубовића.⁴⁵³⁾ Из повеље Ђурђа Црнојевића од 29 децембра 1494 г. види се да је Шћепану Малошевићу била дата у пронију једна трећина поменутог села.⁴⁵⁴⁾ Међутим, после две године, Ђурађ Црнојевић је констатовао да Шћепан нема додељени му део, па је наредио да се међе његовог поседа тачно утврде. Потврђујући своју ранију одлуку, Ђурађ Црнојевић даје Шћепану Малошевићу тај посед „оу ваштиноу нѣмоу и нѣговнѣмъ по нѣмъ“.⁴⁵⁵⁾ Уз то даје му и пет „кућа људи“ да њему и „нѣговнѣмъ по нѣмъ“ служе „оу вѣкѣ“. А према поменутој повељи браће Црнојевића од 10 јануара 1492 г., пронија је била дата Шћепану „у прѣнию да му бѣде у вѣчну ваштину нѣмѣ и нѣговнѣмъ по нѣмъ. Такво мешање појмова несумњиво је карактеристично за завршну фазу историје система проније, као знак извесне дегенерације овог система. Но, не треба ипак мислити да се Шћепанова пронија стварно претворила у баштину, као што се није претворила, а није ни могла да се претвори у његову прѣнију, тј. женин мираз. Ови изрази су очигледно употребљени само да би се што јаче нагласила чињеница да се пронија у Орахову даје Шћепану и његовим потомцима у наследно власништво. У повељи Ђурђа и Стефана Црнојевића она се више пута спомиње као пронија и браћа Црнојевићи моле оне који ће после њих „Господствовати на земли сѣи“ да признају важност њи-

⁴⁵²⁾ Г. Витковић, Споменници из будимског и пештанског архива, Гласник 5 (1 74) 176. Делимично ова повеља је издата и у П. Ровинског, Черногория I (1888) 728.

⁴⁵³⁾ П. Ровинский, Черногория I, 726—27. Обе цитиране повеље браће Црнојевића издате су према доцнијим преписима, што се одражава не само у језику, него понекад и у нејасном излагању. Радоња Балочевих назива се овде Лалевићем.

⁴⁵⁴⁾ Ј. Томић, Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе, Споменик 47 (1909) 20.

⁴⁵⁵⁾ Овај посед Шћепана Малошевића назива се баштином и у повељи Ђурђа Црнојевића из 1492 г.: Ј. Томић, н. д. 16.

ховог даривања како би та пронија могла и њима „у^средно по-
служити“.

Врло је интересантан податак повеље браће Црнојевића од 1492 г. о пореским дужностима пронијара. Шћепанова пронија није имала да даје ништа „него само на годину по један дукат господствујушћему“. Ова одредба показује да су пореске дужности пронијара у северној Зети под Црнојевићима биле знатно лакше него у Скадарској области под млетачком влашћу, а личи на познату одредбу Душановог Законика о „царевој перпери“. Истина, према Душановом Законику, пронијари су имали да дају по једну цареву перперу од сваке сељачке куће, док је Шћепан платио један дукат, како изгледа, од целе своје проније, која уосталом није била велика и којој је Ђурађ Црнојевић тек доцније накнадно доделио пет сељачких кућа. У сваком случају одредба о пореској дужности пронијара у повељи браће Црнојевића јако потсећа на аналогну одредбу Душановог Законика и вероватно претставља њен одјек.⁴⁵⁶⁾

Наведени документи сведоче о великој жилавости пронијарског система. Као што видимо, пронија се одржавала у Црној Гори под управом Црнојевића још последњих година XV века, испољавајући извесне особине које су биле карактеристичне за систем проније у свим временима и свим областима његовог ширења. Пронија још увек претставља нарочиту врсту земљопоседа, којом врховна власт слободно располаже и коју она додељује и одузима по свом нахођењу.

Већ је Јиречек, коментаришући повељу браће Црнојевића из 1495 г., нагласио значај њеног податка о пронији као последњег спомена пронијарског система.⁴⁵⁷⁾ Заиста, подаци о пронији у наведеним повељама браће Црнојевића могу се сматрати као последњи познати подаци о пронијарском систему, у којима овај систем још задржава своје нарочите конкретне црте, иако се овде већ запажају извесни знаци његове дегенерације. Проније и пронијари спомињу се још вековима. У Зетској области спомињу се још средином XVIII века у повељама Паштровића.⁴⁵⁸⁾ Међутим, у овим доцнијим повељама пронија је само назив иза кога се не осећа више никаква конкретна садржина. Реч је надживела институцију, сведочећи својом жилавошћу о некадашњем значају и распрострањености институције која се том речју означавала.

Пратећи развитак система проније, како у самој Византији тако и у словенским земљама на Балканском полуострву, могли

⁴⁵⁶⁾ О примени Душановог законика у Црној Гори под управом Црнојевића в. С. Јиречек, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, *Archiv f. Slav. Philol.* 22 (1900) 197. Уп. и Јиречек, *Историја II*, 191.

⁴⁵⁷⁾ С. Јиречек, *loc. cit.*

⁴⁵⁸⁾ У II тому издања повеља Паштровића, које је А. Соловјев спремио за штампу, у повељи бр. 20 од 15 маја 1595 г. пет племена „пронијара“ деле пронију у Ластовском Лугу; у повељи бр. 99 од 14 априла 1744 г. Паштровски суд бира 14 претставника из 7 племена ради дељења проније у Лугу. С овим подацима још неиздатих повеља упознао сам се захваљујући љубазности д-р А. Соловјева, коме изражавам своју захвалност.

смо да се уверимо да је пронија у сва времена свог постојања и у свим областима свог ширења претстављала власништво нарочитог карактера, које се разликовало од осталих врста феудалног земљопоседа. Дајући у пронију земље и друга уносна добра као награду за службу или под условом вршења службе, нарочито војне, врховна власт је задржавала за себе право својине и слободног располагања пронијама. Мада пронија временом престаје да буде само лично и привремено држање, ма да наслеђивање проније постаје у Византији Палеолога честа, а у словенским земљама чак и општа појава, пронија се ипак не претвара у баштину и не претставља неограничену својину пронијарову, већ остаје и даље једно условно и неотуђиво власништво.

Развијајући се на истој феудалној подлози, систем проније и у Византији, и у Србији, и у Македонији, и у Зети, како под домаћом тако и под туђинском влашћу, увек испољава исте основне црте; уједно пак, према нарочитим условима места и времена, свака епоха и свака област уноси у заједнички систем извесне своје особине, својствене само тој епоси и тој области. Пронија у Византији и у јужнословенским земљама, као феуд на Западу и поместије у Русији, јесте израз развијеног феудализма.

Изванредна је жилавост коју показује систем проније у свим областима свог постојања. Одговарајући потребама државе, а уједно задовољавајући и тежње властеле за земљишним поседима и за повећањем феудалне ренте, пронија се и у Византији и у јужнословенским земљама одржала до самог турског освојења, при чему је с једне стране доприносила у извесној мери јачању одбранбене снаге земље, а с друге стране поткопавала државни организам као јака центрифугална снага.

Дубоке трагове оставила је пронија и у самом Османлиском царству. Турске спахије, које су замениле пронијаре, држале су своје тимаре, зијамете или малике под истим условима под којима су пре тога и на тим истим територијама византиски и јужнословенски пронијари држали своје проније.⁴⁵⁹⁾ Историја византиске и јужнословенске проније има свој наставак у историји турског тимара. Проучавање историје овог система, важно за разумевање развитка турског феудализма, моћи ће да баца светлост и на извесне црте пронијарског система, недовољно осветљене у византиским и јужнословенским изворима.

⁴⁵⁹⁾ Уп. Новаковић, Пронијари 68 сл.

РЕГИСТАР

Имена пронијара штампана су курсивом

- Аврамит**, село пронијара Р. Сампије, 86, 87.
- Аврелије**, село пронијара Сиргариса, 52, 53.
- Адам*, сир, пронијар-ритер, 53. ἀδνουμαστῆς 85.
- аир** (аерикон), 76-79, 113.
- Акова** 38.
- Албанија** 163, 166, 167.
- Алексијада** 17, 55.
- Алексије I Комнин**, византиски цар (1081-1118), 16, 17, 19, 22-25, 28, 30, 31, 48, 55, 127.
- Алексије II Комнин**, византиски цар (1180-1183), 27-29.
- Алексије III Анђео**, византиски цар (1195-1203), 30, 31.
- Алой Конштантин*, пансеваст, пронијар, 49, 52.
- Амаријане**, село Дохијарског манастира, 110-114.
- Амнос Алексије*, процијар, 98, 99.
- Ана**, жена пронијара В. Влатера, 43.
- Ана**, жена парика Г. Италиота, 76.
- Ана**, кћи парика Г. Теофилакта, 76.
- Анастасијевић Д.** 30.
- ангарија** 131, 164.
- Ангелина Ана**, жена пронијара Мих. Анђела 56, 64.
- Ангелов Д.** 58, 59.
- Ангорска битка** 110, 112.
- Андрин Божидар*, пронијар, 169.
- Андровида** 38.
- Андроник I Комнин**, византиски цар (1183-1185), 28, 29, 31.
- Андроник II Палеолог**, византиски цар (1282-1328), 64, 67, 68, 73, 84, 88, 94, 98-103, 105, 118, 119, 130, 131.
- Андроник III Палеолог**, византиски цар (1328-1341), 71, 74, 81, 91, 98, 100-103, 105, 106.
- Андроник IV**, византиски цар (1376-1379), 86, 87.
- Анђели**, византиска царска династија, 28, 31; 36, 41.
- Анђео - Комнин Георгије*, пронијар, 46, 47.
- Анђео Јован**, дукс Тракесиске теме, 48, 49.
- Анђео - Дука Јован**, севастократор, 30, 31.
- Анђео - Дука Манојло**, солунски деспот, 60.
- Анђео Михаило*, пронијар, 56-59, 63, 64.
- Анђео - Дука - Комнин Теодор**, еписко - солунски цар, 58, 60.
- Анема Панкрашије*, пронијар, 21-23. ἀνδρομέα (homage) 37.
- Апелмене Димитрије**, апографус Солунске теме, 94, 95.
- Апелмене Михаило**, севаст, 54.
- Апокавк Јован**, митрополит наупактски, 59-61, 80.
- аргировуља** 123-126.
- Арта** 141.
- архонти** 37, 40.
- Архонтица Михаило**, парик, 46.
- архонтопули** 37.
- Архонтохорион**, посед Лавре св. Атанасија, 21.
- Архонтохорион**, посед пронијара П. Анеме, 22, 25.
- Асен I**, вођа бугарског устанка, 35, 127.
- Асен II**, бугарски цар (1218-1241), 127.
- Астра Георгије**, велики стратопедарх, 89.
- Аталијат Михаило**, византиски историчар, 14, 15.
- Бакшо Никуља*, пронијар, 169.
- Баладрини**, село у Скадарској области, 154, 155, 161, 167, 168, 170.
- Балецо (Балећ)**, градин у Скадарској области, 156, 157, 159, 170.
- Балканско Полуострво** 2, 7, 67, 119, 127, 175.
- Балочевин Иван*, пронијар, син Радоње Б., 174.
- Балочевин Радоња*, пронијар, 174.
- Баничић Никола*, пронијар, 172.
- Баничић Стеван*, пронијар, 172.
- Бањане**, село у области Скопља, 130, 131.

- Бар** 166, 167.
Барбаро Јосафат, млетачки провизор у Албанији, 163.
Барбароси, село у Скадарској области, 158.
баштина, баштински посед, 3, 4, 25, 26, 29, 45, 46, 51, 53, 70, 90, 91, 127-130, 134-136, 144-146, 149, 150, 171, 174.
баштаник 45, 46, 51, 72, 74, 75, 79, 90-93, 130-132, 134, 135, 150, 151.
Белани, село у Скадарској области, 158.
βελτιοῦν, βελτίσιος 73, 74.
Бештоле Јон, провијар, 158, 159.
Бигано (Бегам) Алексије, провијар, 154, 155, 161, 170.
Бигано Проган, провијар, син Алексија Б., 154, 161, 170.
Бишри Словен, провијар, 158.
Бољани Јован, млетачки провизор, 162, 163.
Болша, село у Скадарској области, 156, 157, 161, 170.
Бонифације од Монтферата 20.
Бонци Дабесејо (Далесејо), провијар, 158, 159.
Бонци Марин, провијар, 157, 158.
Боса, удова провијара Које Захарије, 172.
Босна 128, 129, 148, 150, 151.
Бранковић Ђурађ, деспот, 146, 148, 149.
Бранковић Лазар, деспот, 147-149, 164.
Brucyères, Hugue de 38.
Brucyères, Geoffroi de 38.
Бугари 32, 35, 36, 67.
Бугарска, Бугарско царство (друго) 35, 127.
Булкија, село у Скадарској области, 161.
Бушадоси Ника, провијар, 165, 166.
Бушадоси Павле, провијар, брат Нике Б., 165.

Валсамон, византиски канониста, 27.
Варварини, провијари, 105-107, 140.
Вардан, земљопоседник, 95-97.
Вари (Миле), село у области Смирне, 43, 44.
Варлаам, игуман Лавре св. Атанасија, 21, 22.
Варцанахион, имање Лавре св. Атанасија, 24, 25.
Васа, стратиот-провијар, 59.
Василије I, византиски цар (867-886), 14.
Василије II, византиски цар (976-1025), 9.
Василике 8.
Васиљевски В. Г. 3, 9, 43, 45.

Ватац Јован, први ловац, 75, 81, 106.
Велика Влахија (Тесалија) 66.
Велика црква 108, 109.
велики војвода 173.
велики доместик 67-69, 105.
велики етеријарх 28.
велики конестабл 141.
велики логаријаст 31.
велики примикерије 101, 102, 120, 121.
велики стратопедарх 89.
Велико веће (млетачко) 153, 155, 161, 162, 166, 167, 169, 171.
Венеција 40, 154, 155, 160, 165, 167, 168, 173; в. и Млетачка република.
Венецијанци 40.
вестијарије 105, 106.
вестијарит 43, 55-57.
вивариј 55, 64.
Византија, Византиско царство, 1-7, 9, 10, 16, 17, 20, 25, 28, 33, 36, 37, 40, 41, 43, 62, 66, 68, 70, 87, 93, 94, 108, 112, 117, 118, 121, 122, 127-130, 133, 135, 140, 142, 143, 146, 148, 169, 171, 172, 175, 176.
Византинци 12, 20, 122.
Вилардуен Виљем II 40.
Вилардуен Жофроа I 37-40.
Вилардуен Жофроа II 40.
Власи 32.
Владами, село у Скадарској области, 158.
властела, византиска 11, 20, 37, 40, 42; српска 133, 134, 139, 142, 149.
властеличии 132-134, 139.
Влаштер Василије, вестијарит, провијар, 43-45.
Водно, село у области Скопља, 132.
вождат 116.
војна служба провијара 4-8, 12, 14-19, 24, 26, 42, 54, 56-58, 65, 67-69, 80, 83-85, 90, 91, 120, 129-133, 147, 148, 152, 161-164, 167, 168, 172, 176.
војник 6, 8, 10, 16, 18, 21, 22, 24, 26, 48, 54-56, 63, 65, 106-108, 132, 133.
 В. и стратиот.
Воловонт Константин, сељак, 50.
вотчина 4, 70.
вражда 73.
Врасто, село у Тесалији, 65, 66.
Врисис, село у Мореји, 124-126.

Газис, провијар, 94.
Гавис Павле, порески чицовник, 111, 115.
Гази(с) Сиријанов, провијар, 95-97.
Гемист Андроник, син Георгија Гемиста Плитона, провијар, 123, 125, 126.
Гемист Димитрије, син Георгија Гемиста Плитона, провијар, 123, 125, 126.

Гемист Плишон Георгије 122-126.
Георгије (презиме непознато), пронијар, 83.
Гервасије, игуман Хиландарског манастира, 102, 103.
 Gerland E. 28, 29.
Глерос, село у Скадарској области, 158.
 глобе 76-79, 82.
Глуси, посед Хиландарског пирга, 132.
Голубац 147.
Гомат, метох Лавре св. Атанасија, 116, 117.
Гонија Питакија, пронијарски посед, 46.
 горнина, дажбина, 73.
 Готи 2.
Градац, село, посед Хиландарског манастира, 95-97.
 градовидање 73.
Григора Нићифор, византиски историчар, 41, 118.
Гриша, село у Скадарској области, 156, 157, 172.
Грубичевић, пронијар, 174.
 Грци 39, 142.
 Грчка 37, 62, 163.
Губеџић Вук, пронијар, 158, 159.
 Гумплович Ј. 2.
Гунаропул Јован, парик, 43, 44.
Гунаропул Михаило, парик, 43, 44.
Гунаропул Никола (Никодим, Никандар), парик, 43, 44.
Гунаропули, породица парика, 43-45, 53.
 дажбине 18, 19, 26, 32, 34, 47, 49, 51, 55, 56, 71-74, 76-81, 110-117, 122, 123, 125, 126, 136-138, 140, 150, 157, 158, 164-168.
Дајчи, село у Скадарској области, 158.
Дајчи Дајчи, командадор, 158.
Дајчи Ђерђи, командадор, 158.
 Даничић Ђ. 2.
Девлицин Димитрије, пронијар, 85, 90.
Девлицин Манојло, пронијар, 95-97.
Девлицин Манојло, земљопоседник, 113.
Девлицин Филип, севаст, пронијар, 101.
 десетак 30, 32, 47, 66, 76, 79, 113, 116, 165-167.
 деспот 60, 66, 67, 109, 115, 123-126, 143, 146, 147, 149.
 деспотиса 146.
 „διά“ 32, 44.
 дивеггарат 25.
Дијаволокамп, територија, 105.
 διακρίματα 13.
 Димотика 122.
 Динић М. 147.

Диловаџаци Алексије, пансеваст, војни судија, пронијар, 74, 75, 89.
Добровиџија, село Ивирског манастира, 108.
 Dölger F. 27, 28, 30-34, 55-57, 71, 82, 83, 86, 87, 88, 90-92, 99, 105, 110, 111, 113, 114.
 доместик тема 74, 89, 101, 104.
 доместикиса 110.
Донат де Порто, комес Скадра, 159, 160, 162, 168.
Доња Уска, село код Зихне, 73, 74.
Драгосалић Обрад, властелин, 144-145.
Дратоша, пронијар, 127-132, 135.
 Драма 58.
Драхово, пронијарски посед, 84.
 Драч 153.
Дрианувени, село у Тесалији, 46.
 Дриваст 152, 154, 162.
Дримосирта, метох Лавре св. Атанасија, 117.
Дросина Радослав, командадор, 157.
 друнгарије 65.
Дубровачки архив 146.
Дубровник 147, 148.
Дубровчани 146.
 Дујчев И. 30, 34.
Дука-Анђео Јован в. Анђео-Дука Јован.
 Дука Константин, кефалија Крита, 28, 29.
Дука Манојло в. Анђео-Дука Манојло.
Дукасин Георгије, пронијар, 160-162, 167, 168.
 дукат, дажбина, 156-158, 164-167, 172, 174.
 Дуке, византиска царска династија, 16, 17.
Душанов Законик 2, 93, 134-137, 139, 141, 142, 146, 150, 164, 175.
 Ђеновљани 62.
Ђурђевишта, село у поседу Призренске епископије (раније пронијарско), 138.
 Евдокија, жена парика Г. Теофилакта, 76.
Евпраксија, мати деспота Стефана Лазаревина, 146.
Егреси, село у Скадарској области, 157.
Егреси Пали, командадор, 157.
 економија 36, 57, 64, 65, 67, 71, 72, 74, 84, 85, 98, 100-103, 120; в. и οἰκονομία.
 ἐξισότης 68.
 елевтери 72, 84, 97, 104, 113, 116, 124.
Енглеси Жуане, пронијар, 158.

епископ 75.
 ἐπίσκοπος 12.
 ἐπίλους 21.
Епир, Епирска деспотовина 58, 60, 62, 141, 143.
епителија 51-53.
епитимија 59-61.
Ермилија, село пронијара Д. Дивлицина 85; Дохијарског манастира 105, 106, 110-114.
Ермон, река, 55-57, 63.
естеријарх 71.
 εὐσεβὴς θεσσαροῦ 73, 77, 78, 82.
 εἶφορος 11.
житарство, дажбаина, 73.
Завлантија, село Завлантиског манастира, 107.
закуп 12, 30, 47, 56-58, 77.
Запад 1, 20, 36, 37, 40, 119, 121, 122, 142, 176.
Зафалија, пронијар, 167.
Захарија Која, пронијар, 172.
Захарија Лека, син Које 3., пронијар, 172.
зевгар 46, 76, 94, 110, 111, 116, 119, 120.
зевгарат 25, 113, 116.
зевгаратикиј 76, 77, 108.
 ζευγάριον δουλικόν 110, 112.
 ζευγάριον παροικικόν 110.
земљарина 73.
 Zepos J. et P. 7, 27.
Зета 5, 127, 151, 153, 154, 161-164, 166, 169, 172, 173, 175, 176.
вијамет 176.
Зихна 71, 82.
Златарски В. 35.
Зонара Јован, византиски хроничар, 13.
Зонара Константин, парик, 52.
Зонара Никола, парик, 52.
Исак I Комнин, византиски цар (1057-1059), 13, 14.
Исак II Анђео, византиски цар (1185-1195), 28-30.
Иси Бишри, пронијар, 157, 159, 161.
Италиог Георгије, парик пронијара М. Мономаха, 76.
Италиот Јован, син Георгија И., парик М. Мономаха, 76.
 ἰπλοτελής 26.
 ἰπλόφορος 18.
 ἰπλογραμματοῦς 32.
Јабучје, пронијарско село, 146.
Јелена, жена Манојла II, 119.
Јерисо 98, 101, 143, 144.

Јиречек К. 6, 134, 135, 175.
Јован II Комнин, византиски цар (1118-1143), 19, 21, 26, 42.
Јован III Ватац, византиски цар (1222-1254), 41-43, 55.
Јован V Палеолог, византиски цар (1341-1391), 72, 81-84, 100, 106, 108.
Јован VI Кантакузин, византиски цар (1347-1354), 67-69, 82, 83, 85, 90, 91, 102, 105, 107, 121, 122.
Јован VII Палеолог, византиски цар (1390), 87, 92, 111.
Јован VIII Палеолог, византиски цар (1425-1448), 124, 125.
Јован Александар, бугарски цар (1331-1371), 82.
Јован Рожер, цезар, 21.
Јован Тесалиски, севастократор, 107.
Јован, велики примикерије, ктитор манастира Пантократора, 120, 121.
Јован, парик пронијара М. Мономаха, 76.
јурисдикција (пронијара) 78, 79, 82, 173.
 καβαλλάριος 83, 85.
кабао (жита) 165.
кавалир 38, 39, 122.
Кадидан, вестијарит, пронијар, 57.
Какарики, село у Скадарској области, 166-168.
Калавар, пронијар (?), 144.
Каламарија 83, 85-87, 107, 111, 140.
Калигоула Констаншин, вестијарит, пронијар, 55-58, 63.
Калиник, хиландарски јеромонах, 79.
Калођорђе, војник, 131-133.
Калођорђевић Влада, пронијар, 153-155, 166.
Калоида Георгије, земљопоседник, 48.
Калокамп, село Дохијарског манастира, 111-115.
Калотет Теодор, земљопоседник, 91, 92.
Кампанез в. Шамплит.
 κανίσκιον 76, 77.
Каншакузин Ниџифор, пронијар, 83.
капетан 159, 173.
Кайсокаваде, пронијар, 96, 97.
Караџић Вук 143.
Карбеја, метох Лавре св. Атанасија, 117.
Каритена, град на Пелопонезу, 38.
Касандра 48, 95.
Касандрин, пронијар, 81, 102, 103.
Касторион, град на Пелопонезу, 124-126.
 κάστρον 15.
Каталанска компанија 119.

Кацара Георгије, велики аднумијаст, пронијар, 85.
Кекармен, аутор Стратегикона, 16.
Кефал Лав, земљопоседник, -25, 26.
кефалатикиј, дажбина, 112-116, 123-125.
кефалиј, дажбина, 108.
кефалија 28, 29, 123, 126, 141.
Кефалониска епископија 70.
Килиоши Биџри, пронијар, 157.
Кинам Георгије, пронијар, 58, 59.
Кинам Јован, византиски историчар, 26, 27.
Киријановићи, пронијари, 96, 97.
Кириакидис Ст. 99.
Кичица, село Бањског манастира, раније пронијарско, 138.
Клазомениши, пронијари, 83, 106, 107.
Кожух, планина, 30.
Којача, пронијар, 154.
командадор 156-158, 161, 162, 164.
комес (Скадра) 152, 159, 160, 163, 169.
Комнин Алексије, протосеваст, 28.
Комнин Исак, севастократор, брат Јована II, 26.
Комнин Раул в. Раул.
Комнин Хадријан, протосеваст, брат Алексија I, 48.
Комнина Ана, кћи Алексија I, 17, 20.
Комнина Марија, кћи Јована II, 21.
Комнина - Вранена 50-53.
Комнини, византиска царска династија, 5, 9, 10, 16, 17, 20, 21, 24, 26, 28, 36, 42, 118.
Комниџицик, пронијар, 105, 106.
Кондогрица, село Хиландарског манастира, 95-97.
Константин VII Порфирогенит, византиски цар (913-959), 7, 8, 27, 65.
Константин IX Мономах, византиски цар (1042-1055), 13, 14.
Константин XI Палеолог, византиски цар (1449-1453), 125, 126.
Константин, логаријаст, 21.
Контостефан Јован, дукс Солунске теме, 20-25.
Контостефан Стефан, велики дукс, 21.
Корнелије, калуђер, преписивач лаврских повеља, 24.
Коринт 40.
Коринтска превлака 124.
Корон 40.
Коскина Константин, парик, 52.
Коскина Теоток, парик, 52.
Коскина (надимак) в. Анема Панкратије.
Коста Петро, командадор, 158.
Кримога, имање Ватопедског манастира, 107.
Крит 28, 29.
κρητης του φοσσατου 74.
Крф 21.

Кужухи, имање Лавре св. Атанасија, 30-32.
Кукањ, село Обрада Драгосалића, 144, 145.
Кулин бан 128.
Кумани 32-35, 41.
купљеница 146.
куратор 14.
кураториџум 14.
Куртикије Дука Јован, дукс Тракесиске теме 44, 55, 56.
carut 155, 159-161, 166.
cavo 155-159, 161, 166, 169.

Лавар, кнез 144, 145.
Лаодикин Јован, нотар, 52.
Лаодикин Никола, нотар, 49-51.
Ласкар, пронијар, 139.
Ласкар Кошаниц, пронијар, 139.
Ласкарис-Комнин Манојло, протосеваст, 46.
Ласкарис-Комнина Марија, жена протосеваста Манојла Л., 46.
Латини 27, 41, 62, 12.
Латинска владавина 36-38, 41, 99.
Левун, селџак, 89.
Lemerle P. 83, 103.
Лемнос 89, 120.
Лейендрин, пронијар, 102, 103.
Ливада, имање Меникејског манастира, 74.
Лихуд Константин 13, 14.
логаријаст 21.
логотет 14, 15, 31, 83, 148-151.
Ловица, село код Рендине, 94.
Локтиста, село пронијара Ј. Хумна код Зихне, 82.
Лорота, село у Каламарији, 86; метох Лавре св. Атанасија, 117.
Лукиша Лав, пронијар, 21-24.
Лукиша Теошим, брат Лава Л., пронијар, 21-24.
Луорси, село у Скадарској области, 160.

Љубић Захарија, пронијар, 169.
Љубић С. 151, 165.

Маврофор, пронијар, 82.
Мајков А. А. 1-3, 134.
Македонија 5, 41, 127, 128, 143, 150, 151, 176.
Македонска династија 13, 16, 17.
Макрин Константин, доместик тема, 89, 101-106.
Макроген, село у (делимичном) поседу Зографског манастира, 143.
Макушев В. 1-3, 151, 155, 156, 166-170.
Макушић Андрија, пронијар, 169.
Мала Авија 7, 62, 66, 67, 119.

Малахион, село пронијара Г. Анђела, 46, 47.
Малинасин Никола, земљопоседник, 46.
малик 176.
Малота Палеолог Константин, порески инспектор Солунске теме, 115.
Малошевић Шћепан, пронијар, 174, 175.
Св. Мамант, село Ватопедског манастира 107, 140.
манастир Арханђела код Призрена 132; Богородице у Доњем Пологу 138; Б. код Еноса 26; Б. Лемвиотисе код Смирне 43, 44, 48, 49, 51-57, 64; Б. Перивлепте у Охриду 141; Богородичиног рођења на Цетињу 174; Ватопед на Св. Гори 74, 89, 92, 107, 140; св. Георгија у Манганима 14; Дохиар на Св. Гори 85, 105-107, 110-117, 140; Ђорђа Горга код Скопља 127, 129-133; Жича 133; Ивирон на Св. Гори 107, 140; Јована Претече, под Лавром св. Атанасија, 33, 34; Ј. П. на Патмосу 46; Завлантиски м. у Тесалији 107, 140; Зограф на Св. Гори 69, 70, 75, 82, 94, 96, 101, 143, 144; Ксенофон на Св. Гори 69, 89, 95, 104; Кутлумуш на Св. Гори 83, 84, 106, 144; Лавра св. Атанасија на Св. Гори 20, 22, 24, 25, 30, 32-34, 115-117, 140; св. Марије у Ротецу 173; Меникеон код Сереза 72, 74, 99-101; Нова Петра у Тесалији 46, 65; св. Павла на Св. Гори 87, 92; св. Пантелејмона на Св. Гори 119, 120; Пантократор на Св. Гори 120; Спаситеља код Смирне 64; Хиландар на Св. Гори 2, 79, 89, 95-99, 102, 103, 131, 136, 138, 139, 144-146.
Мангани 13.
Мангулфа Петро, скадарски војвода, 160.
Манојло I Комнин, византиски цар (1143-1180), 18-22, 24, 26-29, 32, 41, 42, 118, 127.
Манојло II Палеолог, византиски цар (1391-1425), 109-112, 115-119.
Манојло, вестијарије, 105, 106.
Маноша, пронијар, 127-133, 135.
Мантеја, село у области Смирне, 50, 53.
Маргарит, земљопоседник, 72.
Марија, жена Манојла I, 28.
Маричка битка 86, 109, 110, 112.
Мармара, протонобелисим, пронијар, 65, 66.
Маршин Нићифор, пронијар, 99-101.
Маршин Пејшар, сир, пронијар-ритер, 95.
Мацука Теодор, чиновник царске канцеларије, 32.

Меандар, река у Малој Азији, 41.
Меланудион, округ, 47.
меропаш 136, 165.
Месопошамит Сирманојло, пронијар, 84, 85.
Мида Ђорђе, пронијар, 169.
миве, дажбина, 123-125.
Миклошић Ф. 28, 43, 99, 152.
Миле, село у области Смирне, 43; в. и Вари.
Милер Ј. (Müller) 28, 43, 99.
Милутин, српски краљ, 98, 127-133, 135, 138, 143, 148.
Милушин Стефан, пронијар, 171.
Мистра 125.
Митилена 67.
Михаило VII Дука, византиски цар (1071-1078), 14-16.
Михаило VIII Палеолог, византиски цар (1259-1282), 46, 61-66, 70, 84, 99, 118.
Михаило IX Палеолог, син и савладар Андроника II, 67, 93, 131, 132.
Михаило Керуларије, цариградски патријарх, 13.
Млетачка република, мл. власт, Млеци 152-155, 159, 161-168, 172, 173.
Млетачки архив, 2, 151.
Моглени, 30-34.
модиј жита, дажбина, 156-158, 164, 167, 172
Модон 40.
Молариси Доменего, командадор, 156.
Монголи 41.
Мономах Михаило, епарх, пронијар, 75-83, 90, 97, 106.
Моноспитон, имање Меникејског манастира, 99.
Моноши Рајко, пронијар, 167.
Мореја, 38, 40.
Морејска деспотовина 123.
Морејска хроника 37-40, 120, 163.
Мошин В. 69, 103, 109-111.
Музифра Лав, свештеник, 50-52.
Мураро Ђин, пронијар, 156.
Мутафчиев П. 3-5, 8, 9, 14, 19, 55.
најамничка војска, најамници 7-9, 16, 64, 65, 68, 118, 119.
наслеђивање проније 62, 63, 65, 70-75, 81-86, 88-90, 129, 130, 134, 135, 147-150, 169-171, 174, 176.
Невољани, село на Струми, 81.
Немањичка држава 127, 128, 166; в. и Српска држава.
Неокастрић Александар, пронијар, 59.
Неокастрић, пронијар, 105, 106.
Неохори(он), село у поседу Кутлумшког манастира, раније проијарско, 144.

Неохорион, село пронијара Р. Сампије, 86, 87.
Нерези, село код Скопља, 132.
 Neumann С. 9.
Никеја 62.
Никејско царство 41, 42, 48, 51, 58, 62.
Никола, син Јевдокима, пронијар, 120.
Св. Никола, село Дохијарског манастира, 113.
Никомедија 26.
Нинослав Матија, босански бан, 129.
Ниснон, село пронијара М. Мономаха, 75, 76, 80, 81.
Нићифор I, византиски цар (802-811), 7.
Нићифор II Фока, византиски цар (963-969) 9.
Нићифорица, логотет, 14, 15.
Новаковић Божидар, пронијар, 169.
Новаковић, Ст. 3, 6, 128, 134, 135, 138, 142, 143.
новела, Константина VII 7, 8, 27; Михаила VII 15.
нотар (νοταρός) 49-52.

Обличје, село у Скадарској области, 153-155, 166.
оброк 165-167, 172.
Овило, село Ивирског манастира, 108.
Одујевић Теодор, земљопоседник, 144.
 οἰκονομία 6, 57, 101-103; в. и економија.
Омој Андрија, пронијар, 156, 161, 170.
Омој Којачин, пронијар, 156, 161, 170.
Омој Михаило, пронијар, 169, 170.
Омој Радица, пронијар, брат Андрије, отац Којачина, 156, 159, 160, 170.
Орахово, село у горњој Зети, 174.
Осан, пронијар, 139.
Ошон Андрија, пронијар, 157, 169.
Ошон Масареко, пронијар, 169.
Ошон Рада, пронијар, 169.
Охрид 141.
Охридска архиепископија 59.

Пагасије Антоније, ктитор ман. св. Павла на Светој Гори, 87.
Палеолог Андроник, солунски деспот, син Манојла II, 87, 111, 115.
Палеолог Димитрије, морејски деспот, син Манојла II, 126.
Палеолог Јован, деспот, брат Михаила VIII, 66, 67.
Палеолог Теодор, морејски деспот, син Манојла II, 123-126.
Палеологина, доместикиса, 110.
Палеолови, византиска царска династија, 61, 62, 65, 70, 103, 122, 146, 176.
Памалиош Враша Павле, пронијар, 162, 163.
Памалиош Проган, пронијар, 162.

Панареш Јован, пронијар, 71, 72, 75.
Панареџ, село у области Смирне, 52, 53.
пансеваст 71, 74, 94.
Панченко Б. 3, 43, 45, 51.
Пападопулос-Керамеус А. 60.
парик 8, 10, 1, 18, 19, 21-23, 30, 42, 43, 45, 47-54, 58-61, 72, 76, 79, 80, 95-99, 104, 107, 110, 113, 120, 124.
парикија 44.
 παρθενοφορία 76, 78, 79, 82.
Пахимер Георгије, византиски историчар, 41, 42, 62, 63, 66, 67.
Паштровићи, 175.
Пеларегион, имање пронијара Ал. Дипловатација, 74.
Пелопонез 37, 40.
Пергамин Константин, порески инспектор, 69, 111, 115.
Перигардикија, имање Дохијарског манастира, 111-114.
перпера царска 136, 137, 164, 165, 174.
Персијанци (Турци) 41.
Петар, вођа бугарског устанка, 35, 127.
Петрици Георгије, севаст, пронијар, 54.
Петрици Георгије, пронијар, 55.
Петрици Михаило, пронијар, 53-55, 58.
Петрус, тврђава, 147.
Пеција Новак, властеличџ, 132.
Печеневи 26.
Пинд 60.
пинкерна 65, 66.
Пијер Михаило, пронијар, 174.
пирг 98, 111, 130.
Пјера Негра, село у Скадарској области, 158.
 πλανήτης 30.
Планит Никодим, парик, 53-55.
поглавар села 155-160, 164-166, 168-170.
Подгора, село у Скадарској области, 157, 169.
Полеја Георгије, свештеник, парик, син Јована П., 52.
Полеја Јован, свештеник, парик, 50-52.
Полеја Тома, свештеник, парик, син Јована П., 50, 52.
поместије 2, 4, 176.
порези, пореске обавезе 7, 18, 19, 26, 47, 49, 51, 53, 76-79, 111, 113, 163-167, 174; в. дажбине.
 ποσότης 69, 70, 74, 75, 77, 100.
Потами, село пронијара Сиргариса, 48-50, 52.
потестат (Дриваста) 152.
 ποταμός 21-22.

- практик** 33, 34, 53, 54, 64, 69, 70, 72, 74-81, 94, 95, 97, 100, 107, 108, 111, 113, 115, 117.
- практор** 32.
- Прекали Јонема**, пронијар, 157, 158.
- Прекали Рајко**, пронијар, 157, 158.
- Прекали**, село у Скадарској области, 157.
- Привренска епископија** 137, 138.
- прикија, прџија** 129, 130, 135, 174. προάστειον 21-24.
- прџавор** 143.
- провизор** (млетачки) 153, 162, 163, 167, 171.
- pronā 146, 147, 152, 153, 162.
- pronario, proniario, pronario 6, 155-158, 161, 169, 173.
- pronarius 6, 155, 156, 160, 161, 163, 166, 169.
- пронијаревић** 142.
- проним** 95, 96, 129, 130, 132, 134, 145, 146.
- пронимар** 131, 135, 139, 144, 147. προνομητής 12.
- pronoiia 5, 6, 11, 12, 15, 17, 18, 20-22, 33, 34, 37, 38, 40, 42, 45-47, 49, 50, 54, 55, 57, 59, 60, 63, 65-67, 102, 116, 141, 143.
- pronoiázēn, pronoiázēn 38, 39, 109. pronoiárijos, pronoiárijos 6, 12, 61, 114, 115.
- pronoiasménos 38, 39.
- pronoiátozas 39.
- простага**, Андроника I 30-35; Јована III Ватаца 43, 44, 49, 57; Михаила VIII 56, 57, 64, 67, 84; Андроника II 71, 72, 74, 88, 99-101; Андроника III 98-102; Јована VI 85; Јована VII 87; Манојла II 109-113, 115-117, 119.
- протовестијарит** 60, 61.
- протонобелисим** 65, 66.
- протосеваст** 28, 138.
- протоспатарије** 141.
- Псаида**, територија у поседу Ксеофонског манастира, 95.
- Псел Михаило** 11.
- Псисин Младен**, пронијар, 146.
- Пурковић М.** 103.
- работе** 77, 113, 116, 129, 133, 136-138, 148, 150, 164.
- Равдоканаки Јован**, вестијарит, 43, 44.
- Радин Јован**, порески инспектор Солунске теме, 115.
- Радин Дука Стефан**, порески инспектор Солунске теме, 115.
- Радин**, пронијар, 98, 99.
- Радован**, ризничар, пронијар, 147.
- Радован**, сестрић ризничара Р., пронијар, 147, 148.
- Радојчић Н.** 134.
- Радоливо**, село Ивирског манастира, 107, 108.
- Радослав**, сестрић ризничара Радована, пронијар, 147, 148.
- Рајковић Стефан**, логотет, пронијар, 2, 148-151.
- Раул Алексије**, пронијар, 75, 78, 81.
- Раул Јован**, протосеваст, велики логотет 83.
- Раул-Комнин**, пинкерна, 65, 66.
- Рачки Ф.** 2.
- ректор** (млетачки) 153, 155, 162, 163, 167.
- Рендина**, варошица у Солунској области, 94, 115.
- рента** 47, 48, 58, 66, 70, 72, 75, 77, 79, 81-85, 88, 94, 97, 100, 101, 107, 113, 115, 117, 123, 125, 137, 140, 164, 165, 168, 176.
- Ренђин Роман Андрија**, пронијар, 21-24.
- Репаша Ђорђе (Калођорђе)**, војник, 132.
- Речице**, село у поседу манастира св. Ђорђа Горга, 127, 131, 132.
- ризничар** 147, 148.
- ритер** 20, 38-41, 48-53, 84, 85, 95, 122.
- Родос** 67.
- Роман IV Диоген**, византиски цар (1069-1071), 127.
- Романија** 38, 40.
- Ромеј**, пронијар, 100, 101.
- Ромејци** 16, 18, 27, 35, 40, 66, 87, 141.
- Ромесана (Ромешина) Радослав**, пронијар, 158, 171.
- Росеј**, метох Дохијарског манастира, 105, 106.
- Rosières, Gautier de 38.
- Rouillard G. — Collomp. P. 20, 24, 33.
- Русија** 1, 4, 176.
- Салуме Вукица**, пронијар, синовац Николе С., 158, 171.
- Салуме Никола**, пронијар, 158, 171.
- Самариси**, село у Скадарској области, 158.
- Самјија Радослав**, пронијар, 86, 87, 92.
- Санто Аурацио**, село у Скадарској области, 165, 166.
- Сараварис**, пронијар, 143.
- Сардика** 27.
- Саракин**, пронијар, 88, 100.
- Саранђин Игњаше**, пронијар, 104.
- Света Гора** 73, 75, 82, 83, 85-87, 89, 103, 105, 107, 118, 119, 139, 140.
- севаст** 24, 54, 57, 141.
- севастократор** 26, 30, 31.
- Секирник**, село у поседу пронијара, затим Хреље, затим Хиландара, 138.
- секуларизација** манастирских имања 107-109, 114, 117-119.

Селимврија 108.
сенат, сенатори 27, 28, 63, 68.
Серес 71, 72, 74, 83, 84, 99.
сержанти 39.
Сиври, село на Касандри, 95.
Сигеци Димишрије, пронијар, 158.
Сигеци Никола, пронијар, 158.
Сигеци, село у Скадарској области, 158.
Сидерокавсија, метох Лавре св. Атанасија, 117, 140, 141.
Сидерофај, пронијар, 139.
Сике, метох Лавре св. Атанасија, 115.
Силагит Јован, дукс, 46, 47, 64.
Симеон-Синиша, господар Епира, 141, 142.
Симон, хиландарски јеромонах, 98.
Симонида, кћи Андроника II, жена краља Милутина, 99.
Синодери, село у Скадарској области, 169.
Сиралијаш, пронијар-ритер, 53.
Сирарис, пронијар-ритер, 48-53, 57, 78.
Скабаланович Н. 10, 12.
Скадар 152, 154, 162, 164, 171.
Скадарска област 151-155, 160, 162, 164, 165, 169, 171-173, 175.
Скадарски земљишник 151, 155-160, 161, 162, 164-166, 168-171.
Скендербег 154, 161, 170.
Скилица Јован, византиски хроничар, 13, 14, 17.
Скити 41.
Склир Андроник, управитељ тема Тракије и Македоније, 24.
Скопље 127, 128, 130.
Скордини, властеоска породица на Криту, 29.
Скорев, пронијар, 95, 97.
Скутариот Теодор, византиски хроничар, 42.
Смедерево 147.
Смирна 43, 50, 51.
Сомеси, село у Скадарској области, 158, 160.
Соловјев А. 69, 72, 74, 99, 175.
Солун 25, 101, 109, 112, 113.
Солунска тема 24, 115.
Солунско-епирско царство 59.
соће 150, 165-167, 172.
Спиридон, калуђер, преписивач лаврских повеља, 24.
Срби, 2, 26, 27, 86, 87, 141, 142, 154.
Србија, Српска држава 1, 3, 5, 98, 109, 127, 128, 130, 133-137, 140-142, 144, 146, 148-154, 161, 164, 166, 169, 172, 176.
Штанес, пронијар-ритер, 85.
стаг 138.
Стефан Дечански, српски краљ, 130, 132, 137, 138, 145.

Стефан Душан, српски краљ и цар, 72, 74, 82, 86, 102, 106-108, 118, 132, 136, 138-141, 143, 146, 164, 165.
Стефан Лазаревић, деспот, 2, 119, 144-146.
Стефан Немања, велики жупан, 128.
Стефан Првовенчани, српски краљ, 133.
Стефан Томаш, босански краљ, 2, 143, 148, 149-151.
Стефан Томашевић, босански краљ, 149, 151.
 Stein, E. 6, 103.
 Σθλάβος, парик, 104.
Стратиг Стефан (Георгије), пансеваст, доместик западних тема, 74, 100, 102.
стратиот 6-10, 18, 21, 22, 24-27, 30, 32, 38, 41, 42, 54-58, 64, 65, 67, 68, 83, 84, 93, 106-108, 120, 133, 143, 144.
 στρατιώτης 6, 24-26, 38, 54.
стратиотска имања 5, 6, 8-11, 16, 17, 26, 41, 65, 135.
стратопедарх 48.
стратопедарх Монокавала 82.
Струма 75, 80, 89, 102, 103.
Сулејман I, гурски султан, 112.
Сулшан Палеолог Алексије, пронијар, 88, 100.
Султанина Ксенија, жена пронијара Алексија Султана Палеолога, 88, 90.
Сфурново, село у области Смирне, 48-50, 52.
схоларије 8.
схоле 8.
Тарановски Т. 6, 133-135, 142.
Тарханиот Јован 67.
Тарханош Манојло, пронијар, 86.
Тарханиот Глава Макарије 108.
тастнина 129, 130, 133.
Теодор II Ласкарис, византиски цар (1254-1258), 41.
Теодор Светослав, бугарски цар, 67.
Теодора, кћи цезара Јована Рожера, 21.
Теологит Никола, пансеваст, порески чиновник, 74, 100, 102.
Теофан, византиски хроничар, 7.
Теофилакт Георгије, парик пронијара М. Мономаха, 76.
Тесалија 46, 60, 62, 66, 107, 108, 140, 141, 143.
Тесараконтопихевс Георгије 36.
тимар 176.
Торникије Димитрије 44, 45, 53.
 Tournay, Othon de 38.
Тракесиска тема 44, 55.
Тракија 41.

Трново, пронијарско село у Тесалији, 65, 66.

Trompsi (Tronsis) grandi, село у Скадарској области, 157.

Трулин Георгије, пронијар, 72-75, 79.

Турци 41, 108, 112, 148, 150.

Турко, пронијар, 139.

Угљеша Јован, деспот, 86, 109, 143, 144.

Улотина, село у поседу Бањског манастира, раније пронијарско, 138.

Улцињ 167, 168.

Успенски Ф. И. 1, 3-5, 10, 11, 14, 15, 18-20, 28, 35, 37, 38, 57.

Фанариј, тврђава у Мореји, 123-126.
Фарисеј Георгије, порески инспектор, 69.

феуд 20, 39, 176.

feudati 39.

фиеф 37-41.

Филомајш Никола, пронијар, 96, 97.

Филотеје, атриклин, 14.

Филотеје, цариградски патријарх (1362-1376), 108.

флоријатик, дајбина, 123, 125, 126.

Флорински Т. 138.

Фока, стратопедарх, 48.

φόνος 76, 78, 82.

Фотина Кали, сељанка пронијара М. Мономаха, 76.

Франци 37, 40.

Фригија 41.

φροντιστής 12.

Халкидик 115.

Хантакс, село пронијара М. Мономаха, 75, 76, 80-82.

Харанис (Charanis) П. 3, 48.

харистиџар 11, 12.

харистиџија 11, 12, 14, 15.

Харменопул Константин, византиски правник, 8.

хартуларије 32.

Heisenberg A. 6, 64, 68.

Хексамилон 124, 126.

Хенрик Фландриски 49.

Хидар, стратиот-пронијар, 59.

Хоматијан Димитрије, архиепископ охридски, 2, 58.

Хонијат Георгије, протовестијарит, синовац Михаила и Никите Х., 60, 61.

Хонијат Михаило, митрополит атински, 36.

Хонијат Никита, византиски историчар, 17-20, 24-27, 32, 35, 36, 60, 80.

Норф К. 29.

Хостијани, село Лавре св. Атанасија, 33.

Хоча, село у поседу Призренске епископије, 137.

Хранча, војник, 132, 133.

Хреља, протосеваст, 138, 139.

Хрис Ниџифор, пронијар, 96, 97.

хрисовуља 70, 83, 84, 90, 91, 130, х.

Алексија I 24, 25; Јована III, 43;

Михаила VIII 46, 63, 66; Андроника II 73, 98, 99, 105, 130-132; Ми-

хаила IX 131, 132; Андроника III 74,

75, 81, 98, 101-103, 105; Јована V

82, 84, 88, 106; Јована VI 83, 85,

90; Андроника IV 86, 87; Јована VII 87, 92; Јована VIII 124, 125;

Константина XI 125, 126; Душана

72, 106, 107, 138, 140; Синише 141,

142; Угљеше 144; Јована Алек-

сандра 82.

хрисовуљни сигилиј 70, 90, 130; х.

с. Андроника II 71; Андроника III

74, 91; Јована V 83, 84.

христотеља 115.

Христопољска тема 104.

Хрусија, хиландарски пирг, 130, 132.

Худине, село на Струми, 91, 102, 103.

Хумн Јован, стратопедарх Монокавала, пронијар, 82.

Хумн Ниџифор, пансеваст, царев секретар, 94, 95.

Хумн Теодор, хартуларије, 32.

Цангројоана, село, 91.

Цариград 27, 61, 62, 108.

Цафа Орсини Дука Јован, велики конестабли, 141, 142.

Цафа Орсини Дука Јован, његов синовац, пронијар, 141, 142.

Цирифнос Констаншин, пронијар, 59.

Црна Гора 150, 173, 175; в. и Зета.

Црнојевић Ђурађ, син Иванов, 174, 175.

Црнојевић Иван, син Стефанов, 174.

Црнојевић Стефан, 173, 174.

Црнојевић Стефан, син Иванов, 174.

Црнојевићи 173-175.

Ђоровић В. 128, 129, 131.

Шампенов в. Шамплит.

Шамплит Вилем, 37, 38.

Шафарик П. 2.

Штип 138, 139.

Штука, селиште код Штипа, посед пронијара, затим Хреље, затим Хиландара, 139.

DAS PRONOA-SYSTEM

Ein Beitrag zur Geschichte des Feudalismus in Byzanz
und den südslavischen Ländern

(Zusammenfassung)

Das Pronoa-System ist fraglos eine der bedeutendsten und charakteristischsten Erscheinungen des byzantinischen und des südslavischen Feudalismus. Für die Erforschung dieses wichtigen historischen Phänomens ist indes bisher nur äusserst wenig getan worden. Die einzige Spezialuntersuchung zur Geschichte der byzantinischen Pronoa, über die die Wissenschaft bis heute verfügt, ist die vor nahezu 70 Jahren erschienene bekannte Abhandlung F. I. Uspenskij's über die Bedeutung der byzantinischen und der südslavischen Pronoa (Značenie vizantijskoj i južnoslavjanskoj pronii, Sbornik statej po slavjanovedeniju, sostavlennyj i izdannij učenicami V. I. Lamanskogo, St. Petersburg 1883, 1—32). Ausser F. I. Uspenskij und noch vor ihm befassten sich auch zwei andere russische Forscher, A. Majkov und Makušev, mit der Frage der südslavischen Pronoa (A. Majkov, Čto takoe pronija v drevnej Serbii? Čtenija v Imp. Obšč. istorii i drevn. Rossijskich 1886, I, 227—232; Makušev, O pronii v drevnej Serbii, Ž. M. N. Pr. 175, 1874, 1—20). Das Pronoa-System in Serbien untersuchte dann St. Novaković in einer umfangreicheren Schrift (Pronijari i baštinici, Glas 1, 1887, 1—102). So ist die Pronoa-Institution im mittelalterlichen Serbien zwar auch ungenügend, aber doch eingehender untersucht worden als in Byzanz selbst. Die Untersuchung des Pronoa-Systems, das in Byzanz entstanden ist, hat aber auszugehen von einer systematischen Sichtung des byzantinischen Quellenmaterials, das durch neuere Veröffentlichungen an Umfang sehr stark zugenommen hat.

Um die Klärung des Wesens der byzantinischen Pronoa-Institution hat sich neben F. I. Uspenskij auch der bulgarische Byzanzhistoriker P. Muľafčiev besonders bemüht, indem er 40 Jahre nach Erscheinen der Abhandlung Uspenskij's diesem Problem ein Kapitel in seiner Arbeit über die Soldatengüter in Byzanz widmete (Vojniški zemi i vojnici v Vizantija prez XIII—XIV v., Spisanie na Bülg. Akad. 27, 1923, 37—61). Abgesehen von den Arbeiten dieser wenigen slavischen Gelehrten, von denen nur zwei sich mit dem Pronoa-System in Byzanz selbst näher befassten, findet man nur noch kurze und beiläufige Bemerkungen in den Schriften jener Forscher, die bei Untersuchung der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des byzantinischen Reiches, bzw. des mittelalterlichen serbischen Staates gelegentlich auch auf das Pronoa-Problem zu sprechen kamen.

Die für ihre Zeit ganz ausgezeichnete Abhandlung F. I. Uspenskij's konnte ein klares und vollständiges Bild des Pronoia-Systems noch nicht geben, denn dazu reichte auch das damals bekannte Quellenmaterial nicht aus. Das Wesen des Pronoia-Systems vermochte aber F. I. Uspenskij im ganzen richtig zu erfassen und zu erläutern als „Verleihung von besiedelten Ländereien und anderen ertragfähigen Gütern an Vertreter des Dienstadels als Belohnung für erwiesene Dienste und unter der Bedingung bestimmter weiterer Dienstleistungen“, und zwar „vor allem als Lohn für militärische Verdienste und unter der Bedingung der weiteren Ausübung des Militärdienstes.“

Zu ganz anderen Ergebnissen gelangte dagegen Mutafčiev. Indem er darauf hinwies, dass es auch Fälle gibt, in denen die Verleihung von Pronoia-Gütern an die Ausübung des Militärdienstes offensichtlich nicht gebunden erscheint, stellte er die Behauptung auf, dass die Verbindung mit dem Militärdienst kein wesentliches Kennzeichen des byzantinischen Pronoia-Systems darstelle; soweit aber Pronoia-Güter der Militärflicht unterlagen, unterschieden sie sich darin nicht von den sonstigen Grundherrschaften, die gleichfalls zum Militärdienst herangezogen werden konnten. Zu einer solchen irrigen Folgerung gelangte Mutafčiev deshalb, weil er das Pronoia-System, das im byzantinischen Reich volle 400 Jahre bestand, in einer allgemeinen Formel zu erfassen und aus der Fülle verschiedenartiger und zeitlich weit auseinander liegender Quellenangaben eine allgemeine und daher inhaltsleere Definition abzuleiten suchte. In der Tat spricht Mutafčiev sehr viel davon, was alles nicht zum Wesen des Pronoia-Systems gehörte, weiss aber sehr wenig darüber zu sagen, worin denn die Bedeutung dieser Institution lag und weshalb sie in der Entwicklung des byzantinischen Staates seit der Mitte des 11. Jahrhunderts und bis zu seinem Untergang eine so grosse Rolle spielte.

Geht man der Entwicklungsgeschichte des Pronoia-Systems in Byzanz nach und beachtet man die zeitliche Zugehörigkeit der einzelnen Quellenzeugnisse, so wird man unschwer feststellen, dass die Quellenangaben, die eine militärische Bedeutung des Pronoia-Systems nicht annehmen lassen, vor allem in das Anfangsstadium seiner Entwicklung fallen. In der ersten, sehr kurzen Phase seiner Entwicklung hatte das Pronoia-System in der Tat noch keine militärische Bedeutung gehabt, aber schon in der Komnenenzeit gewann es einen ausgesprochen militärischen Charakter, und von da an blieb die Pflicht zur Ausübung des Militärdienstes fraglos ein hervorragender Zug der Pronoia-Ordnung.

Das griechische Wort *πρόνοια* bedeutet bekanntlich die Sorge, die Fürsorge, die Verwaltung, im religiösen Sinn die Vorsehung. Seine besondere Bedeutung erhielt das Wort deshalb, weil die byzantinische kaiserliche Regierung bestimmten Personen Ländereien und sonstige ertragfähige Güter in Verwaltung — *εἰς πρόνοιαν* oder *κατὰ λόγον προνοίας* gab, und danach wurde auch das in dieser Weise vergebene Gut selbst abgekürzt als Pronoia bezeichnet. Nicht selten wird auf solche Güter auch der Ausdruck *οἰκονομία* angewendet, so dass *πρόνοια* und *οἰκονομία* häufig identische Begriffe sind. Der Inhaber einer Pronoia wird aber zwar in den slavischen Quellen regelmässig

pronijar genannt und auch in den lateinischen und italienischen Urkunden durchweg als *pronarius*, bzw. als *pronario* bezeichnet, dagegen begegnet in den byzantinischen Quellen der Ausdruck *προνοιάριος* selten und meist nur im inoffiziellen Gebrauch. Die offizielle Bezeichnung für den Inhaber der Pronoia in Byzanz lautet Soldat — *στρατιώτης*. Es genügt, diese Tatsache festzustellen, um jeden Zweifel an der militärischen Bedeutung des byzantinischen Pronoia-Systems zu beseitigen.

Da die Inhaber der Pronoia Güter in den byzantinischen Quellen Stratioten genannt werden, ebenso wie die Inhaber der alten Soldatengüter, so wurde zwischen diesen beiden Institutionen namentlich in der älteren Forschung nicht oder nicht scharf genug unterschieden. In Wirklichkeit bestand zwischen den Pronoia Gütern und den im frühen Mittelalter, im Zusammenhang mit der Themengründung entstandenen Stratiotengütern ein grundlegender Unterschied. Die alten Stratioten gehörten dem Bauernstand an: es waren Kleingrundbesitzer, die ihr Land selbst bebauten. Die Pronoia re waren Grossgrundbesitzer und Vertreter des Feudaladels, deren Land von Hörigen bearbeitet wurde. Die Stratiotengüter, wie auch der Grundbesitz der freien Bauernschaft, waren die Hauptquelle der byzantinischen Staatsmacht in der Zeit der Konsolidierung und des Hochflugs des byzantinischen Reiches vom 7. bis zum beginnenden 11. Jahrhundert. Die Pronoia Güter waren dagegen ein Ausdruck der zentrifugalen Kräfte in der Zeit der Zersetzung des byzantinischen Staatswesens.

In der Zeit der Makedonischen Dynastie, der grossen Wendezeit in der sozialen Entwicklung des byzantinischen Reiches, vermochten die byzantinischen „Mächtigen“, trotz des starken Widerstandes der Zentralgewalt, den Kleinbesitz der Stratioten und der Freibauern in weitgehendem Masse aufzusaugen. Und erst nach dem Sieg des grossgrundbesitzenden Feudaladels und dem Verfall des Kleingrundbesitzes, des stratiotischen wie des bäuerlichen, kommen in Byzanz Pronoia Güter auf: die Pronoia re sind Nachkommen und Nachfolger jener „Mächtigen“, die das System des stratiotischen und freibäuerlichen Grundbesitzes vernichtet haben.

Die erste Nachricht von einer Pronoia verleihung fällt in die Mitte des 11. Jahrhunderts. Nach Skylitzes verlieh Konstantin IX. Monomachos (1042—1055) die Manganen als Pronoia an den bekannten Staatsmann und Gelehrten Konstantin Leichudes (Skylitzes-Cedrenus II, 645, 1. Zonaras III, 647, 7). Hierbei handelte es sich offensichtlich um eine besondere Gunst, die der Kaiser seinem ersten Minister erwies. Aus den siebziger Jahren des 11. Jahrhunderts hören wir aber bereits von massenhaften Pronoia verleihungen. Nach M. Attaleiotes verteilte nämlich der Logothet Nikephoritzes, der allmächtige Günstling Michaels VII. Dukas (1071—1078), „Ehrentitel und Pronoia Güter wem er für gut fand, und zwar gegen gute Bezahlung“ (M. Attaleiotes 200, 22). Auch diese Pronoia verleihungen, die M. Attaleiotes mit Verleihungen von Ehrentiteln in eine Linie stellt, hatten noch sicherlich nichts mit der Verpflichtung zum Militärdienst zu tun, denn augenscheinlich war ihr einziges Ziel, die Gelüste derjenigen zu befriedigen, die es verstanden hatten, das Wohlwollen des bestechlichen kaiser-

lichen Günstlings zu gewinnen. Dass die Pronoia-Ordnung in dieser Zeit noch keine militärische Bedeutung hatte, scheint auch die Tatsache zu bestätigen, dass das Strategikon des Kekaumenos, das den militärischen Dingen besondere Aufmerksamkeit schenkt, das Pronoia-System mit keinem einzigen Wort erwähnt.

Schon in der Komnenenzeit gewann aber das Pronoia-System zweifellos einen militärischen Charakter. Bei Anna Komnene finden wir freilich nur die kurze Bemerkung, ihr Vater habe „Pronoien auf dem Lande und auf dem Meer“ vergeben (Alexias II, 292, 26, ed. Reifferscheid). Ausführlichere und weit aufschlussreichere Angaben bietet dagegen Niketas Choniates, der von Pronoiaverleihungen unter Manuel Komnenos berichtet und hierbei den militärischen Charakter solcher Verleihungen besonders hervorhebt. Personen, die sich zur Leistung des Militärdienstes verpflichteten, erhielten von Kaiser Manuel fruchtbare Länder mit ansässigen Bauern, die in volle Abhängigkeit von ihrem neuen Herrn gelangten und Abgaben an ihn entrichten mussten. N. Choniates gibt zu, dass dieses System auch schon unter den Vorgängern Manuels, d. h. offensichtlich schon unter seinem Vater Johannes II. und seinem Grossvater Alexios I. angewendet wurde, betont aber, dass Manuel davon besonders ausgiebigen Gebrauch machte und Länder in dieser Weise nicht nur als Belohnung für bewiesene militärische Tüchtigkeit, sondern auch und vor allem als Unterpfand für weitere militärische Dienstleistungen verteilte (N. Choniates 272, 3 ff.).

Weit wichtiger noch als die Berichte zeitgenössischer Historiker sind die offiziellen Angaben der Urkunden. Bis vor kurzem waren solche Angaben zur Pronoia-Frage erst aus der Zeit des nikäischen Kaiserreiches bekannt. Dank der neuen Veröffentlichung der Lavraurkunden (G. Rouillard et P. Collomp, Actes de Lavra I, Paris 1937) besitzen wir nun urkundliche Belege für das Pronoia-System schon aus der Komnenenzeit.

In einer Lavraurkunde aus dem J. 1162 handelt es sich um einen Streit, der zwischen der Lavra und einem gewissen Pankratios Anemas ausgebrochen war, weil Paroiken, die zur Pronoia des Pankratios gehörten, sich auf dem Klosterland niedergelassen hatten und weil Pankratios darüber hinaus der Lavra acht ihrer Paroiken entführt hatte. Wie die Untersuchung zeigte, hatte die Lavra schon früher ähnliche Streitigkeiten mit den Vorgängern des Pankratios, den drei Stratioten, „die vor dem Herrn Pankratios dasselbe Gut als Pronoia inne hatten“. Dieser alte Streit war bereits im J. 1119 beigelegt worden (Actes de Lavra, № 57). Die erwähnten Stratioten hatten also ihr Pronoiagut sicherlich noch unter Alexios I. Komnenos (1081—1118) erhalten. Beachtenswert ist, dass dieses Pronoia gut nicht auf ihre Nachkommen übergegangen war, sondern an Pankratios Anemas vergeben wurde. Das bestätigt, dass die Pronoia ursprünglich kein erbliches Eigentum, sondern eine befristete, meistens allerdings eine lebenslängliche Nutzniessung darstellte und nach dem Ableben des Pronoiars wieder an den Staat verfiel und dann an eine andere Person verliehen wurde.

An der militärischen Bedeutung der Pronoiagüter, die sich im Besitz von Stratioten befinden, kann wohl kein Zweifel bestehen. Es ist somit eine feststehende Tatsache, dass das Pronoia-System schon unter Alexios I. Komnenos militärische Bedeutung gewann, während ihr unter den Epigonen der Makedonischen Dynastie und unter der Dukas-Dynastie eine solche Bedeutung noch nicht eigen war. Diese wichtige Wandlung der Pronoia-Ordnung ist ein Ausdruck der allgemeinen Wandlungen in der sozialen Entwicklung des byzantinischen Reiches, in deren Rahmen auch die Geschichte der Pronoia-Institution stets zu betrachten ist. Im Zeitalter der Epigonen der Makedonischen Dynastie und der Dukas stand die zivile Aristokratie am Ruder; dieses Zeitalter war gekennzeichnet durch den Verfall der byzantinischen Militärmacht, die von der herrschenden Schicht nicht nur vernachlässigt, sondern im Kampfe gegen die rivalisierende Strömung des Militäradels auch bewusst untergraben wurde. Im Zeitalter der Komnenen herrschte dagegen die Militäraristokratie, die bestrebt war, die ins Wanken geratene Wehrkraft des Reiches zu festigen. Bis zu einem gewissen Grade ist es ihr auch gelungen, dieses Ziel zu erreichen, und deshalb folgt auf die Zeit der schwersten aussenpolitischen Niederlagen unter den Komnenen die Epoche eines gewissen äusseren Glanzes. Die Erneuerung der byzantinischen Wehrkraft unter den Komnenen bedeutete keine Wiederherstellung des ehemaligen starken Militärsystems, dem der Verfall der alten Soldatengüter den Boden entzogen hatte. Die Militärorganisation des Reiches stellten die Komnenen auf eine rein feudale Grundlage, und eines der Mittel zur Wiederherstellung der Wehrkraft auf feudaler Grundlage war eben die Ausnutzung des Pronoia-Systems zu militärischen Zwecken. Dadurch erhielt dieses System neue Bedeutung, die Pronoiaverleihungen nahmen stark zu, und das trug zur Vertiefung des Feudalisierungsprozesses im byzantinischen Reich bei.

Wie gross die Bedeutung und die Verbreitung des Pronoia-Systems schon unter den Komnenen und den Angeloi war, können wir erst dann wirklich ermessen, wenn wir uns der Epoche der lateinischen Herrschaft in Byzanz zuwenden. In der Tat, als die abendländischen Feudalherren daran gingen, ihre Herrschaft in dem eroberten byzantinischen Gebiet zu etablieren, trafen sie hier Verhältnisse an, die sich von den Wirtschafts- und Sozialverhältnissen des Abendlandes nicht wesentlich unterschieden. Zwischen der byzantinischen Pronoia und dem abendländischen Lehen bestand in Wirklichkeit kein wesentlicher Unterschied. Besonders deutlich zeigt das die Chronik von Morea, für die Pronoia und Fief gleichbedeutende Begriffe sind. Zugleich zeigt die Chronik von Morea, dass in der Zeit, als die Kreuzfahrer an die Eroberung des Peloponnes gingen, das Land sich faktisch in den Händen der Pronoiare befand. Auf byzantinischer Seite stellten die Pronoiare die einzige Macht dar, mit der die Eroberer ernstlich zu rechnen hatten. Der Widerstand dauerte, solange ihn die Pronoiare leisteten. Sie unterwarfen sich den Eroberern nur, wenn ihnen der weitere Besitz an ihren Pronoia-gütern zugesichert wurde, unter dieser Bedingung unterwarfen sie sich aber unschwer. Alles stand im Zeichen der Pronoialehen: die

Lateiner suchten sie in möglichst grosser Zahl zu erwerben, die Griechen in möglichst weitgehendem Masse zu behalten.

Eine sehr bedeutende Rolle spielte das Pronoia-System auch in den Gebieten, die unter der byzantinischen Herrschaft verblieben. Das zeigen sowohl die zahlreichen Angaben in den Urkunden aus dem Gebiet des nikäischen Reiches als auch die vereinzelt, aber sehr interessanten Angaben in den spärlichen Quellen aus dem Gebiet des Despotats von Epiros. Neben byzantinischen Pronoiaren, die auch hier durchweg als Stratioten bezeichnet werden, erscheinen im Bereich des nikäischen Kaiserreiches auch abendländische Ritter. Blieben viele byzantinische Pronoiare in den von den Kreuzfahrern eroberten Gebieten als Lehnleute der abendländischen Eroberer zurück, so traten gewisse abendländische Ritter ihrerseits in den Dienst der nikäischen Kaiser, erhielten von ihnen Pronoiagüter und wurden ihre Vasallen. So erwähnen z. B. die Urkunden des Lembotissa-Klosters bei Smyrna einen Pronoiar namens Syrgares, und zwar wird dieser sehr unruhige Nachbar des Klosters, der mit den Mönchen wegen gewisser Besitzrechte ständig im Streite lag, als *ὁ λικζιος καβαλλάριος* (chevalier lige) des Kaisers tituliert.

All diese Pronoiare, die einheimischen wie die zugewanderten, gehören der höheren feudalen Gesellschaftsschicht an. Alle sind sie Inhaber gewisser — grösserer oder geringerer — Besitzungen, die ihnen gegen die Verpflichtung zum Militärdienst verliehen werden. Neben Landbesitzungen werden des öfteren auch Fischereien als Pronoia vergeben: das zeigt eine Anzahl von Urkunden der nikäischen Periode, und darauf spielt anscheinend auch schon Anna Komnene an, wenn sie sagt, ihr Vater habe Pronoien auf dem Lande und auf dem Meere verteilt. Ein grundlegender Unterschied besteht übrigens zwischen den verschiedenen Pronoiagattungen nicht. Was immer das Objekt einer Pronoiaverleihung ist, bedeutet sie für den Pronoiar die Zuweisung bestimmter Einkünfte. Durch Verleihung einer Pronoia verzichtet die Zentralgewalt zu Gunsten des Pronoiars auf die Einkünfte vom verliehenen Besitztum. Der Pronoiar erhält vom Kaiser eine Verleihungsurkunde, und der zuständige Beamte, der die Übergabe des verliehenen Besitztums vollzieht, stellt ihm ein „Praktikon“ aus: eine Beschreibung des zugeteilten Gutes mit genauester Angabe aller Einkünfte und aller Abgaben, die er von den ihm zugewiesenen Bauern erheben darf. Die Gesamtsumme aller seiner Einnahmen, die im Praktikon stets genauestens ausgerechnet und angeführt wird, stellt die jährliche Feudalrente des Pronoiars dar. In dem Empfang dieser Rente besteht denn auch der Sinn und der Reiz des Pronoia-besitzes. Dem gemäss kennzeichnen die byzantinischen Urkunden die Pronoiagüter stets durch die Höhe der Rente, die sie abwerfen: angegeben wird nicht die Flächengrösse des Pronoiagutes in Modioi, sondern seine *ποσότης* in Nomismata. Infolge der hohen Entwicklung der Geldwirtschaft in Byzanz stellt die Feudalrente hier bezeichnenderweise ganz vorwiegend, auf den Pronoiagütern sogar ausschliesslich eine Geldrente dar.

Seiner wirtschaftlichen Struktur nach unterscheidet sich ein Pronoiagut nicht wesentlich von den sonstigen Grundherrschaften. Ob

der Grundherr ein Pronoiar, ein sonstiger weltlicher Besitzer oder ein Kloster ist, zeigt jede mittelalterliche Grundherrschaft im wesentlichen das gleiche Wirtschaftssystem, das auf der Ausbeutung der hörigen Bauernbevölkerung beruht. Darin unterscheidet sich aber ein Pronoialehen grundlegend von einem Allodialgut, dass es kein Eigentum des Pronoiars darstellt, sondern ihm nur zu befristeter Nutznutzung verliehen wird. Der Pronoiar konnte über sein Pronoiagut nicht frei verfügen, er durfte es nicht veräußern und — ursprünglich — auch nicht an seine Erben weitergeben. Nach dem Ableben des Pronoiars fiel sein Gut wieder dem Staat zu, der es dann an eine andere Person als Pronoia verlieh oder auch zu einem sonstigen Zweck verwendete. Falls der Pronoiar seinen Verpflichtungen nicht nachkam, konnte ihm das verliehene Gut auch entzogen werden. Das Eigentumsrecht und das volle Verfügungsrecht über die Pronoialgüter behielt sich der Staat vor.

Aber solange der Pronoiar die ihm verliehenen Länder und die auf ihnen ansässigen Bauern besass — und in der Regel besass er sie bis zum Lebensende —, war er ihr allmächtiger Herr und Gebieter. Wurde ein Dorf als Pronoia verliehen, so wurden seine Bewohner ohne weiteres zu Hörigen des Pronoiars. Alle ihre Pflichten gegenüber dem Staat gingen auf den Pronoiar über, an den sie nun ihre Angaben zu entrichten hatten. In späterer Zeit scheint der Pronoiar auf seinen Ländern und gegenüber seinen Paroiken auch das Recht der niederen Gerichtsbarkeit besessen zu haben. Die Pronoialgüter, wie übrigens auch die sonstigen privilegierten Grundherrschaften, die sich voller Immunität erfreuten, entziehen sich in weitgehendem Masse dem Verwaltungssystem des Staates und stellen mehr oder weniger autonome Körper dar.

Im Zeitalter der Palaiologen schreitet der Feudalisierungsprozess in Byzanz siegreich fort. Infolge der zunehmenden Schwäche der Zentralgewalt und ihrer wachsenden Nachgiebigkeit gegenüber den Wünschen der mächtigen Feudalherren kommt nun auch — im Widerspruch zu den ursprünglichen Grundsätzen der Pronoia-Ordnung — die Praxis der Vererbung der Pronoiagüter auf. Schon der Ahnherr der Palaiologen-Dynastie, Michael VIII., verwandelte anlässlich seiner Thronbesteigung die Pronoialehen seiner Anhänger in erbliches Besitztum. Nach dem bildlichen Ausdruck des Pachymeres machte er ihre „lebenslänglichen Pronoien unsterblich“ (Pachym. I, 97). Mit der Zeit werden Pronoiagüter immer häufiger zu erblichem Besitz überlassen. Aus dem 14. Jahrhundert ist eine grosse Anzahl von Urkunden überliefert, in denen die kaiserliche Regierung auf Ersuchen einzelner Pronoiare bestimmt, dass die *κατὰ λόγον προνοίας* verliehenen Besitzungen ihnen nun *κατὰ λόγον γονικότητος* überlassen werden.

Das bedeutet aber durchaus nicht, dass die Pronoiagüter, wie bisher allgemein angenommen wurde, nunmehr ein Privateigentum des Pronoiars darstellten, über das er nach freiem Ermessen verfügen durfte. Die Vererbbarkeit der Pronoialehen bedeutete zweifellos eine Schwächung des Pronoia-Systems, hob es aber keineswegs auf. Auch das erbliche Pronoialehen unterschied sich grundlegend von einem Allodialgut. Dem Pronoiar konnte das Recht verliehen werden, sein

Pronoialehen als solches an seine Erben weiterzugeben. Darüber hinaus wurde ihm und seinen Erben nur noch das Recht zugebilligt, auf ihren Besitzungen beliebige Meliorationen (βελτιώσεις) vorzunehmen. Dieses und zwar nur dieses Moment wird regelmässig in allen Urkunden hervorgehoben, in denen den Pronoiaren das Recht der Weitergabe ihrer Besitzungen durch Erbgang konzediert wird. Es wird ihnen dagegen keineswegs das Recht zugestanden, ihre Pronoia-güter zu veräussern. Der Pronoiar durfte sein erbliches Pronoialehen weder verkaufen noch verschenken, noch auch an jemand anderen vermachen ausser an seine gesetzmässigen männlichen Erben, die im Stande waren, ihn als Pronoiare abzulösen. Die Erben des Pronoiars übernehmen nämlich, wie die Urkunden wiederholt betonen, mit dem Pronoiagut auch die auf ihm lastende Pflicht zu bestimmten Dienstleistungen.

Das erbliche Pronoialehen hört also nicht auf, ein unveräusserliches Dienstgut zu sein. Deshalb sucht die byzantinische Regierung den Rückgang der Pronoiagüter zu unterbinden, ja sie ist sogar bestrebt, das Pronoia-System als Grundlage der militärischen Macht des Reiches zu stärken und zu erweitern. In der Zeit der türkischen Gefahr entschloss sich sogar die byzantinische Regierung bei aller ihrer Frömmigkeit, Klostergüter zu konfiszieren, um sie an Pronoiare zu vergeben. Die sehr weitgehende Säkularisierung der Klosterländer, zu der sich die byzantinische kaiserliche Regierung damals verstehen musste, wird in mehreren Urkunden erwähnt. Besonders aufschlussreich sind die Angaben des Protagma Mänuels II. Palaiologos vom Dezember 1408 (ed. V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva, Spomenik 91, 1939, 164—67). Schon nach der Schlacht an der Marica im J. 1371 („nach dem Tode des Despoten Uglješa von Serbien“) sah sich die byzantinische Regierung gezwungen, den Athosklöstern wie auch den sonstigen byzantinischen Klöstern die Hälfte ihrer Besitzungen zu entziehen und sie als Pronoien zu vergeben. Die Regierung hatte gehofft, dass sich die Lage wieder bessern und dass es ihr möglich sein werde, die Klöster in ihren Besitzrechten zu restituieren. Wie aber Kaiser Manuel anerkennt, hatten sich die Verhältnisse im Laufe der Zeit nur noch verschlechtert, so dass die Regierung gezwungen war, auch den im Besitze der Klöster verbliebenen Ländern neue Lasten aufzubürden. Eine drastische Bestätigung dieser Feststellung bietet eine neulich veröffentlichte Urkunde des Docheiaroklosters vom Mai 1409, die erkennen lässt, dass selbst auf den Ländern, die noch den Klöstern verblieben, die Zinsbauern ihre Hauptsteuern mitunter nicht an das Kloster, sondern an bestimmte Pronoiare entrichteten (ed. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1949, № 63).

Das Pronoia-System bestand in Byzanz bis zum Untergang des Reiches. Die letzte Quellengruppe zur Geschichte der byzantinischen Pronoia-Ordnung bietet eine Anzahl von Chrysobullen und Argyrobullen für Georgios Gemistos Plethon und dessen Söhne aus der Zeit von 1427—1450. Ihre Pronoialehen stellen nicht eigentlich Grundherrschaften, sondern eher autonome Distrikte dar, die Gemistos Plethon und dann seine Söhne gewissermassen als Landesherrn ver-

walten. Das Prinzip der Vererbbarkeit hat endgültig gesiegt und zeigt die Tendenz, sich zu einer Majoratsordnung zu entwickeln. Zugleich betonen die in Frage stehenden Urkunden ausdrücklich die Pflicht des Besitzers, die ihm auferlegte Dienstpflicht zu leisten, und diese Pflicht geht zusammen mit dem Besitztum vom Vater auf den Sohn über. So bewahrt das byzantinische Pronoialehen bis zuletzt den Charakter eines Dienstgutes.

* * *

Aus Byzanz breitete sich das Pronoia-System auch auf die süd-slavischen Länder aus. Die Nachrichten über die Pronoia-Ordnung im Bereich des mittelalterlichen serbischen Reiches zeigen, dass diese byzantinische Institution hier festen Fuss fasste und mit der Zeit eine immer grössere Rolle spielte.

Die älteste serbische Quelle zur Pronoia-Frage, die uns erhalten ist, ist die Urkunde des Königs Milutin für das Kloster des hl. Georgios Gorgos bei Skoplje aus dem J. 1299/1300. Unter den Schenkungen Milutins an das erwähnte Kloster wird auch das Grundstück eines gewissen Dragota angeführt und es wird besonders hervorgehoben, dass der König es dem Kloster deshalb schenke, weil es kein Stammgut, keine „baština“ Dragotas darstelle, sondern eine „kaiserliche Pronia“ (carska pronija), d. i. offensichtlich ein Pronoialehen, das Dragota noch von der byzantinischen kaiserlichen Regierung erhalten hatte. Hier sehen wir auch den Weg, auf dem das byzantinische Pronoia-System in das serbische Nemanjidenreich eindrang. Indem er die Grenzen seines Landes auf Kosten des byzantinischen Reiches erweitert, stösst der Serbenherrscher in dem den Byzantinern abgewonnenen Makedonien auf Pronoialehen. Er übernimmt diese byzantinische Institution, die dann — gleich vielen anderen byzantinischen Einrichtungen — sich aus den neuerworbenen Gebieten auch auf das übrige Territorium des serbischen Staates ausbreitet und in den Feudalisierungsprozess des Nemanjidenreiches eingliedert.

Es ist wahrscheinlich, dass die Pronoia-Ordnung in das serbische Reich früher Eingang gefunden hatte als die erhaltenen Quellen bezeugen. Auf jeden Fall zeigt die Urkunde Milutins aus dem J. 1299/1300, dass zu dieser Zeit Pronoialehen für den Serbenkönig keine neue und unbekannte Einrichtung waren. Das Wesen der Pronoia-Institution fasst er nicht anders auf als es in Byzanz selbst aufgefasst wurde und, ebenso wie die byzantinischen Kaiser, behält er sich das Verfügungsrecht über die Pronoia Güter vor.

Inhaber des Pronoia gutes Dragotas war damals nicht mehr Dragota selbst, sondern dessen Schwiegersohn Manota, dem es als „schwiegerväterliche Mitgift“ (*швѣшна ѡрикия*) zugefallen war. Da aber der König es nun dem Kloster des hl. Georgios Gorgos geschenkt hatte, so trat auch Manota selbst in den Dienst des Klosters, um sein „Schwiegervätererbe“ (*швѣшнину*) nicht zu verlieren, und zwar verpflichtete er sich dem Kloster zum Militärdienst (*у воиничьски законъ*). Er behielt also sein Pronoia gut als Pronoia r im Dienste der Kirche, und die Urkunde Milutins sieht vor, dass auch seine Söhne und Enkel es unter denselben Bedingungen beibehalten werden.

Die Angaben dieser Urkunde sind von grösstem Wert nicht nur als älteste überlieferte Nachricht über Pronoialehen unter der serbischen Herrschaft, sondern auch deshalb, weil sie das Wesen und die Eigenart des Pronoia-Systems mit grösster Klarheit zum Ausdruck bringen. Mit aller Klarheit und in voller Übereinstimmung mit dem byzantinischen System betont König Milutin den Unterschied zwischen der Pronoia und der Baština, indem er hervorhebt, dass er das Grundstück Dragotas dem Kloster deshalb geschenkt habe, weil es nicht Dragotas Baština, d. i. nicht dessen Eigentum, sondern eine kaiserliche Pronoia, d. i. staatliches Eigentum war, über das er als Träger der Staatsgewalt nach Gutdünken verfügen darf. Nichtsdestoweniger ist das Pronoialehen vererbbar, ja seine Vererbbarkeit wird bereits als so natürlich und selbstverständlich betrachtet, dass Dragotas Lehen einfach als schwiegerväterliches Erbe und Mitgift seines Schwiegersohnes Manotas bezeichnet und die weitere Vererbung des Dienstgutes auf die Nachkommenschaft Manotas vorgesehen wird. Sehr deutlich und wiederum in vollem Einklang mit dem byzantinischen System wird hervorgehoben, dass die Pflichten des Pronoiars in der Leistung des Militärdienstes bestehen. Als militärdienstpflichtiger Pronoiar tritt aber Manota in den Dienst der Kirche, und das ist ein neuer, in Byzanz unbekannter Zug. In Serbien scheinen kirchliche Pronoiare eine häufige Erscheinung gewesen zu sein, da das Wort „prnjavor“ später die Bedeutung eines Klosterdorfes erhielt.

Über die weitere Ausbreitung des Pronoia-Systems im Nemanjidenreich unterrichten Angaben in den Urkunden Stephan Dečanskis und Stephan Dušans und vor allem die Bestimmungen des Gesetzbuches Dušans. Der grundsätzliche Unterschied zwischen der Pronoia und der Baština findet ihren Ausdruck im § 59 des Gesetzbuches, wonach eine Pronoia weder verkauft noch auch der Kirche gestiftet werden darf, da die Pronoia keine Baština sei. Beachtenswert ist hierbei, dass das Gesetzbuch Dušans, das die Veräusserung der Pronoiagüter entschieden verbietet, gegen ihre Vererbung nichts einzuwenden hat. Desgleichen durften ja die Pronoiare auch in Byzanz ihre Lehen weder verkaufen noch der Kirche zuweisen, während sie wohl das Recht erhalten konnten, sie an ihre Erben weiterzugeben.

Wie sehr die Pronoia-Ordnung im Reiche Dušans verbreitet war, zeigt der Umstand, dass der § 68 des Gesetzbuches, der, wie sein Titel besagt, die Pflichten der hörigen Bauernschaft ihrem Grundherrn gegenüber „im ganzen Lande“ festlegt, in Wirklichkeit von den Pflichten der Hörigen auf den Pronoiagütern handelt. Wie in Byzanz, so stellen die Pronoiagüter auch im mittelalterlichen serbischen Reich typisch feudale Grundherrschaften dar, die von der auf ihnen ansässigen hörigen Bauernbevölkerung bebaut werden. Während aber die Feudalrente der byzantinischen Pronoiare eine ausgesprochene Geldrente war, erheben die serbischen Pronoiare von ihren Bauern als Geldabgabe lediglich die sog. „Caren-Perpera“ (kaiserliches Hyperpyron), d. i. eine Abgabe, die sie an den Staat abzuliefern haben; ihre Feudalrente bilden dagegen vor allem die Frondienste, die ihnen die Bauern zwei Tage in der Woche im Laufe des ganzen Jahres und an bestimmten Tagen während der Erntezeit zu leisten haben.

Nach dem Zerfall des Reiches Dušans lebte das Pronoia-System in seinen Teilgebieten weiter fort, so z. B. im Epiros unter Dušans Halbbruder Siniša-Symeon „Palaiologos“ und in Makedonien unter dem Despoten Johannes Uglješa. Einen besonders grossen Aufschwung scheint die Pronoia-Ordnung in der letzten Periode der Unabhängigkeit des mittelalterlichen serbischen Staates genommen zu haben. Aus den letzten Jahren des Serbischen Despotats liegen sehr aufschlussreiche Nachrichten zur Pronoia-Frage vor. Aus einem unedierten Dokument im Archiv von Dubrovnik, das auf den 14. März 1447 datiert ist, erfahren wir, dass der Despot Georg Branković den Bürgern von Dubrovnik die Beschlagnahme der Liegenschaften ihrer serbischen Schuldner gestattet hatte, jedoch unter ausdrücklicher Ausnahme der als Pronoia verliehenen Güter. In dieser charakteristischen Einschränkung, die mehrfach und sehr kategorisch unterstrichen wird, spiegelt sich die Auffassung wider, dass Pronoia-Güter Besitzungen besonderer Art sind und kein Privateigentum des Pronoiars darstellen, vielmehr dem Staatsoberhaupt allein zur Verfügung stehen (*e che la soa Signoria possa far de tal caxe et possession date in pronia ogni so voler*) und mit Rücksicht auf die besonderen Verpflichtungen des Pronoiars der Staatsgewalt gegenüber keinen Abbruch erleiden dürfen.

Über die Pflichten der Pronoiare findet sich eine sehr aufschlussreiche Nachricht in einer Urkunde des Despoten Lazar Branković von 4. Dezember 1457 (ed. M. Lascaris, *Actes serbes de Vato-pédi, Byzantinoslavica* 6, 1935/6, 183 sq.): Lazar Branković verleiht seinem Schatzmeister (*rizničar*) Radoslav mehrere Dörfer als Pronoia und bestimmt, dass nach dem Tode Radóslavs oder im Falle seines Eintritts in ein Kloster die Dörfer seinen Neffen Radoslav und Radovan zufallen sollen, damit sie diese „als Pronoia inne haben und dem gemäss dienen und Kriegsdienst leisten, wie die sonstigen Pronoiare.“ Auch hier sehen wir, dass sich Pronoialehen vererben, dass sie aber dennoch kein Privateigentum darstellen und nicht in den Händen eines Besitzers verbleiben können, der sich in ein Kloster zurückzieht, da der Pronoiabesitzer dem Staat zur Dienstleistung, und zwar vor allem zur militärischen Dienstleistung verpflichtet ist. Darin liegt das Wesen des Pronoia-Systems wie in Byzanz, so auch in den südslavischen Ländern.

Der letzte und zugleich der meist begüterte serbische Pronoiar, den wir kennen, war der Logothet Stephan Ratković, der mehr denn 30 Dörfer als Pronoialehen inne hatte. Nach Übertritt in den Dienst des Königs von Bosnien erhielt Stephan Ratković von seinem neuen Herrn eine Bestätigung seiner Besitzrechte, und zwar bestimmte König Stephan Tomaš in einer Urkunde vom 14. Oktober 1458, dass die Dörfer, die Stephan Ratković von den Despoten von Serbien als Pronoialehen erhalten hatte, nunmehr — seiner Bitte gemäss — sowohl ihm als auch seinen männlichen und weiblichen Nachkommen „auf ewige Zeiten“ als Baština-Eigentum gehören sollen. Es war dem König von Bosnien nicht schwer, dem Logotheten Stephan Ratković diese Gunst zu erweisen, denn in Bosnien hat das Pronoia-System nie bestanden. Er erteilte also in seiner Urkunde dem Logotheten Stephan und dessen Nachkommen das Recht, über ihre Besitzungen

uneingeschränkt nach freiem Ermessen zu verfügen: sie der Kirche zu verschenken, zu verkaufen, zu versetzen, als Mitgift zu vergeben oder zu vermachen, d. i. alles das zu tun, was kein Pronoiar je tun durfte. Zudem wurden Stephan Ratković und dessen Erben von jeglicher Militärpflicht befreit, selbst von der Pflicht des Kampfes gegen die Türken. Lediglich wenn der König selbst in eigener Person ins Feld zog, musste auch Stephan Ratković sich ihm mit seinem Geleit anschliessen. Wie im Abendlande, so liegt auch hier das Schwergewicht auf dem Treueverhältnis zwischen Lehnsherr und Lehnsman, das auf beiderseitiger freier Übereinkunft beruht, im Gegensatz zu dem für Byzanz wie für das mittelalterliche serbische Reich charakteristischen Untertanschaftsverhältnis. Und sollte es, so fährt die Urkunde fort, dem Logotheten Stephan Ratković oder einem seiner Nachkommen nicht gefallen, im Dienste des Königs länger zu verbleiben, so stehe es ihnen jeder Zeit frei — und darauf gibt ihnen der König „sein Wort und seinen Herreneid“ —, den Dienst zu kündigen und mit ihrem ganzen Geleit und Hab und Gut unbehindert von dannen zu ziehen (ed. F. Rački, Rad Jugosl. Akad. 1, 1867, 156—8).

Die Urkunde des Königs Stephan Tomaš von Bosnien zeigt nicht nur den Unterschied zwischen den Rechten und Pflichten des bosnischen Baština-Eigentümers einerseits und des serbischen Pronoiabesitzers andererseits auf, sondern wirft auch ein helles Licht auf die Verschiedenheit des serbischen und des bosnischen Feudalismus überhaupt. Das byzantinische Pronoiia-System, das System eines bedingten, von oben kontrollierten Grundbesitzes, das in Serbien feste Wurzel schlug, fand in Bosnien angesichts der übergrossen Macht seines Feudaladels keinen Boden. So ist es denn kein Zufall, dass der einzige Pronoiar, der in einer bosnischen Quelle erwähnt wird, ein serbischer Pronoiar war, und mit dem Übertritt in bosnischen Dienst hörte auch er auf, Pronoiar zu sein.

Über die Pronoiia-Ordnung in Zeta liegen Nachrichten erst aus der Zeit der venezianischen Herrschaft vor, und zwar vor allem für das Gebiet von Skadar. Indem wir aber das Pronoiia-System im Gebiet von Zeta auf Grund venezianischer Quellen kennen lernen, gewinnen wir ein Bild von der Ordnung, die hier noch in der Zeit entstanden war, als Zeta einen Bestandteil des serbischen Reiches darstellte. Denn aus den venezianischen Quellen selbst ist klar ersichtlich, dass die Pronoiia-Ordnung hier eine alte Tradition war und dass die venezianische Regierung die bestehende Ordnung übernommen hatte und sie in allem wesentlichen befolgte. Die Urkunden aus den ersten Jahren der venezianischen Herrschaft berufen sich immer wieder auf die Gepflogenheiten der vorangehenden Epoche und fordern von den Pronoiaren des Skadar-Gebietes die Erfüllung derselben Pflichten, die sie ihren früheren Herren schuldeten.

Die sehr zahlreichen, wenn auch zeitlich und regional begrenzten Nachrichten der venezianischen Urkunden über Pronoiare und Pronoiialehen zeigen, dass das Pronoiia-System auch in Zeta starke Verbreitung fand. Unter der venezianischen Herrschaft fällt das Verfügungsrecht über die Pronoiagüter dem Grossen Rat von Venedig

zu, der — ebenso wie das die Herrscher in Byzanz und in Serbien taten — Pronoialehen nach Gutdünken vergibt oder auch entzieht. Die Pronoiare rekrutieren sich aus dem lokalen Adel. Die erste Voraussetzung für die Belehnung mit einer Pronoia ist aber die Treue der venezianischen Republik gegenüber. Dieses Moment wird in den venezianischen Urkunden anlässlich der Belehnung mit Pronoiabesitzungen, bzw. der Bestätigung in ihrem Besitz immer wieder betont, und auch die Feudalherren von Skadar selbst berufen sich bei Bewerbung um neue Pronoialehen auf ihre Verdienste im venezianischen Dienst. Die venezianische Herrschaft stützt sich hier faktisch auf die Pronoiare, denn das Land befindet sich in den Händen der lokalen Pronoiare, bzw. der sog. Vorsteher der einzelnen Dörfer. Das Grundbuch von Skadar aus dem J. 1416 (ed. S. Ljubić, Starine 14, 1882, 30—57) zeigt an der Spitze der Dörfer entweder einen *cavo* oder einen *proniaro*; in der Regel haben Pronoiare grössere Besitzungen inne, die grössten lokalen Feudalherren vereinigen aber in ihren Händen beide Funktionen und erscheinen als Vorsteher und Pronoiare (*cavo e proniaro*).

Die Pronoiare von Skadar gehören zwar alle dem höheren Stand des lokalen Adels an, unterscheiden sich aber unter einander nicht unbeträchtlich. Einige von ihnen haben eine grössere Anzahl von Dörfern inne und verfügen über nicht unbedeutende Streitkräfte (so unterhielt der Vertreter eines mächtigen albanesischen Geschlechtes Georg Dukagin 40 Reiter und 100 Infanteristen), andere besitzen nur je ein Dorf oder nur Teile eines Dorfes. Die auch in Byzanz und in Serbien bekannte Erscheinung der gemeinsamen Belehnung mehrerer Personen mit einem Pronoialehen war im Gebiet von Skadar sehr verbreitet. Besonders häufig trifft man auf Pronoiare, die ein Pronoiagut gemeinsam mit ihren Söhnen, Brüdern oder anderen Verwandten inne haben. Wie zahlreiche Angaben der venezianischen Urkunden beweisen, waren die Pronoialehen auch hier in der Regel erblich. So berufen sich z. B. im J. 1417 drei Pronoiare des Skadar-Gebietes darauf, dass schon ihre Grossväter und Urgrossväter dieselben Dörfer als Pronoialehen inne hatten, d. i. lange vor der venezianischen Herrschaft.

Über die Pflichten der Pronoiare im Skadar-Gebiet bieten die venezianischen Urkunden sehr aufschlussreiche und genaue Angaben. Einerseits hatten die Pronoiare von Skadar wie ihren früheren Herren, so auch der venezianischen Republik Militärdienst zu leisten, und zwar traten sie meistens als Reiter auf, begleitet von einer grösseren oder geringeren Gefolgschaft, je nach der Grösse ihres Pronoialehens. Andererseits hatten sie an Venedig Abgaben zu entrichten, die sie von der ihnen untergebenen Bevölkerung eintrieben, und zwar von jedem Haus je 1 Dukaten, 1 Modios Weizen, 40 Grossi „Obrok“ und den Hirsenzehnten (den später das sog. „Soće“ ablöste). Hält man sich vor Augen, dass zu Dušans Zeiten die serbischen Pronoiare dem Staat nur die „Caren-Perpera“ zu entrichten hatten, so wird es klar, dass die Staatsabgaben im Laufe der Zeit sehr erheblich gestiegen waren und unter der venezianischen Herrschaft eine ausserordentliche Höhe erreicht hatten. Doch ging auch das venezianische

Steuersystem im Skadar-Gebiet zweifellos vom System der vorangehenden Zeit aus, wie es die serbischen Bezeichnungen gewisser Abgabearten zeigen. Die ganze Schwere dieser hohen Lasten trug natürlich die Bevölkerung, von der der Pronoiar die Staatsabgaben eintrieb und die er darüber hinaus auch zu Leistungen für seine eigene Rechnung heranzog.

Die venezianische Regierung forderte von den Pronoiaren stets die strikteste Erfüllung aller ihrer Pflichten. In dem Masse aber, wie sich die aussenpolitischen Schwierigkeiten Venedigs mehrten, sank der Eifer der Pronoiare im Skadar-Gebiet. In einer Urkunde aus dem J. 1469 beklagt sich die venezianische Regierung darüber, dass es viele Pronoiare gebe, „qui habent certas obligationes, quas minime observant“. Sie verlangt von ihrem Provisor, dass er die ungehorsamen Pronoiare zur Erfüllung ihrer Pflichten zwingen und vor allem darauf acht gebe, „ut equitent et stent in castris apud te ad obedientiam tuam“ (Ljubić, Listine X, 445).

Das Pronoia-System in Zeta, das vor der Zeit der venezianischen Herrschaft entstanden war, blieb nicht nur die ganze Zeit der venezianischen Verwaltung hindurch bestehen, sondern hat sie auch überlebt. Nachrichten über Pronoialehen im nördlichen Zeta aus der Zeit der Verwaltung der Crnojevići zeigen, dass die Pronoia-Ordnung in Montenegro noch in den neunziger Jahren des 15. Jahrhunderts lebendig war.

Wie in Byzanz, so auch in den südslavischen Ländern zeigt die Pronoia-Ordnung grosse Lebenskraft. Überall stellen die Pronoigüter Besitzungen besonderer Art dar, die sich durch ihre rechtliche Stellung und ihre Pflichten der Staatsgewalt gegenüber von den sonstigen Gattungen des feudalen Grossgrundbesitzes grundsätzlich unterscheiden. Überall offenbaren sie die gleichen Wesenszüge, zeigen aber darüber hinaus in verschiedenen Gebieten und zu verschiedenen Zeiten auch gewisse Eigenarten, die das Gesamtbild der Entwicklung des Pronoia-Systems durch neue Einzelheiten vervollständigen.

